

ГОДИШЊАК ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

ПЕРИОДИКА

Серија
Годишњаци

Департман за психологију
Филозофског факултета у Нишу

Годишњака за психологију

Редакција

Весна Анђелковић
главни и одговорни уредник

Александра Костић
Татјана Стефановић-Станојевић
Небојша Мајсторовић
Вања Ковић
Владимир Хедрих

Међународни савет
Philip G. Zimbardo
Cecile Dillon
Andreas Hamburger
Marina Ajduković
Violeta Arnaudova
Dean Ajduković

Секретар редакције
Душан Тодоровић

Адреса
Филозофски факултет у Нишу
18000 Ниш
Тирила и Методија 2
godisnjak.psi@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Филозофски факултет у Нишу

Часопис је објављен уз финансијску подршку
Министарства просвете и науке Републике Србије.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

ГОДИШЊАК ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

Vol. 13, No. 15, 2016

Ниш 2017.

PERIODIKA

Series
Annuals

Psychology Department
Faculty of Philosophy, Niš

Annual Report - Psychology

Editorial Board

Vesna Anđelković

Editor in Chief

Aleksandra Kostić

Tatjana Stefanović-Stanojević

Nebojša Majstorović

Vanja Ković

Vladimir Hedrih

Međunarodni savet

Philip G. Zimbardo

Cecile Dillon

Andreas Hamburger

Marina Ajduković

Violeta Arnaudova

Dean Ajduković

Editorial Assistance

Dušan Todorović

Address

Faculty of Philosophy, Niš

18000 Niš

Ćirila i Metodija 2

godisnjak.psi@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Faculty of Philosophy, Niš

This annual is financially supported by
Ministry of Education and Science, Republic of Serbia.

SADRŽAJ

Ivana Janković, Jelisaveta Todorović TRADICIONALNO SHVATANJE RODNIH ULOGA, SUBJEKTIVNO BLAGOSTANJE I SAMOPOŠTOVANJE	7
Milica Tošić Radev ZAŠTO NEMAM PARTNERA? DIMENZIJE LIČNOSTI, OBRASCI AFEKTIVNE VEZANOSTI, STILOVI LJUBAVI I PARTNERSKI STATUS ...	19
Milica Zajić, Slavica Živković OBRASCI AFEKTIVNE VEZANOSTI I KVALITET BRAKA	35
Jovana Jestrović, Ivana Mihić, Mila Radovanović TRANZICIJA U RODITELJSTVO : RAZLIKE U KVALITETU BRAKA PAROVA KOJI SU ZAČELI PRIRODNIM PUTEM I ONIH KOJI SU ZAČELI VANTELESNOM OPLODNJOM	55
Miljana Spasić-Šnele, Snežana Vidanović DEČIJE SHVATANJE SMRTI	71
Гордана Д. Ђигић, Снежана Д. Стојиљковић ЛИЧНЕ И ПРОФЕСИОНАЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ НАСТАВНИКА – ПОЛНЕ РАЗЛИКЕ	85
Zorica Marković, Dušan Todorović, Jasmina Nedeljković PSIHOLOŠKI KORELATI PREFERIRANOG STILA VOĐSTVA KOD STUDENATA	101
Nikola M. Petrović KOLIKO JE PRAKSA PSIHOLOGA KOJI SE BAVE PSIHOTERAPIJOM U SRBIJI U SKLADU SA PROFESIONALNOM ETIKOM?	117
Семенов И.Н. ИСТОРИЈА РАЗВИТИЈА В РОССИИ «ОБЩЕСТВА ПСИХОЛОГОВ»	131

CONTENTS

Ivana Janković, Jelisaveta Todorović A TRADITIONAL UNDERSTANDING OF GENDER ROLES, SUBJECTIVE WELL-BEING AND SELF-RESPECT	7
Milica Tošić Radev WHY AM I SINGLE? PERSONALITY DIMENSIONS, ATTACHEMNT PATTERNS, LOVE STYLES AND RELATIONSHIP STATUS	19
Milica Zajić, Slavica Živković PATTERNS OF AFFECTIVE ATTACHMENTS AND QUALITY OF MARRIAGE ...	35
Jovana Jestrović, Ivana Mihić, Mila Radovanović TRANSITION TO PARENTHOOD: THE DIFFERENCES IN MARITAL QUALITY BETWEEN WOMEN OF NORMATIVE SAMPLE AND THOSE WHO USED IN VITRO FERTILIZATION	55
Miljana Spasić-Šnele, Snežana Vidanović CHILDREN'S BELIFES ABOUTH DEATH	71
Гордана Д. Ђигић, Снежана Д. Стојиљковић PERSONAL AND PROFESSIONAL CHARACTERISTICS OF TEACHERS – GENDER DIFFERENCES	85
Zorica Marković, Dušan Todorović, Jasmina Nedeljković THE PSYCHOLOGICAL CORRELATES OF PREFERRED LEADERSHIP STYLES OF STUDENTS	101
Nikola M. Petrović HOW MUCH IS THE PRACTICE OF PSYCHOLOGISTS WHO WORK AS PSYCHOTHERAPISTS IN SERBIA IN ACCORDANCE WITH PROFESSIONAL ETHICS?	117
Семенов И.Н. SOCIETY OF PSYCHOLOGISTS IN RUSSIA - HISTORY OF DEVELOPMENT	131

Ivana Janković¹,
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet,
Departman za psihologiju

UDK 159.923.2: 316.66-055.1/.2

Jelisaveta Todorović²,
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet,
Departman za psihologiju

TRADICIONALNO SHVATANJE RODNIH ULOGA, SUBJEKTIVNO BLAGOSTANJE I SAMOPOŠTOVANJE³

Apstrakt

Cilj ovog rada je ispitati povezanost tradicionalnog shvatanja rodni uloga, subjektivnog blagostanja i samopoštovanja ispitanika iz Srbije, kao i ispitivanje razlika na ovim dimenzijama u odnosu na pol. Iz baterije PORPOS korišćena je namenski konstruisana skala za procenu tradicionalnog shvatanja rodni uloga, skraćena skala Subjektivnog blagostanja i skala Globalnog samopoštovanja. Uzorak je činilo 2225 ispitanika (43% muškog pola i 57% ženskog pola).

Rezultati pokazuju da muškarci više prihvatanju tradicionalno shvatanje rodni uloga, a žene pokazuju pozitivniji stav prema životu i imaju veće samopoštovanje u odnosu na muškarce. U oba poduzorka postoje pozitivne i statistički značajne korelacije između samopoštovanja i kognitivne i afektivne komponente subjektivnog blagostanja. Na poduzorku muškaraca postoji negativna statistički značajna korelacija samo između tradicionalnog shvatanja rodni uloga i kognitivne dimenzije subjektivnog blagostanja, a na poduzorku žena sve ispitivane korelacije su negativne i statistički značajne. Rezultati govore da prihvatanje tradicionalne rodne uloga ima negativnije posledice za žene nego za muškarce. Prihvatanje tradicionalne ženske uloge povezano je sa nižim samopoštovanjem, manjim zadovoljstvom životom i snižavanjem pozitivnih emocija i raspoloženja, a povećavanjem negativnih, kao što su strah, ljutnja, depresija.

Ključne reči: rodne uloge, subjektivno blagostanje, samopoštovanje

Uvod

Rodne uloge su socijalno konstruisane uloge žena i muškaraca. To je društveno oblikovanje biološkog pola, određeno shvatanjem zadataka, delovanja i uloga, pripisanih muškarcima i ženama u društvu, u javnom i privatnom životu. Učenje rodni uloga počinje od najranijeg detinjstva, u procesu socijalizacije muške i ženske dece. Stavovi u vezi sa rodnim ulogama uglavnom su zamišljeni kao da variraju duž

¹ ivana.jankovic@filfak.ni.ac.rs

² jelisaveta.tadorovic@filfak.ni.ac.rs

³ Rad je nastao u okviru projekta 179002 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

kontinuumu između dve suprotnosti koje su najčešće označene kao tradicionalne u odnosu na egalitarne. Tradicionalna rodna ideologija je utemeljena na rodno zasnovanoj podeli rada i muškoj dominaciji. Egalitarnu rodnu ideologiju, sa druge strane, karakteriše verovanje u ravnopravnost oba pola i odbacivanje tradicionalnih rodni normi. Savremene porodice imaju i tradicionalne i egalitarne rodne uloge. Postavlja se pitanje da li rodne uloge, onako kako su određene u jednoj porodici kao tradicionalne ili kao egalitarne, mogu biti povezane i sa subjektivnim blagostanjem i samopoštovanjem njenih članova. Tradicionalna podela uloga u porodici se povezuje sa patrijarhalnom ideologijom i ogleda se u nejednakoj raspodeli poslova, disbalansu u komunikaciji, odnosno, pretpostavlja se da su muškarci u nadređenoj pozici u odnosu na žene. S druge strane u egalitarnoj raspodeli postoje područja kompetencije svakog partnera pojedinačno, kako u porodičnom, tako i u profesionalnom životu, i moć između partnera je ravnomernije raspoređena. Ovi različiti porodični ambijenti mogu i različito uticati na subjektivno blagostanje i samopoštovanje muškaraca i žena.

Rodne uloge

Termini *pol* i *rod* imaju različito značenje. Pol predstavlja jedno od osnovnih obeležja čoveka, koje se prevashodno odnosi na biološke razlike između žena i muškaraca, kao i na genetičke i endokrinološke karakteristike muškaraca i žena (Brkić i Nestorović, 2011), dok je rod kulturološki određena definicija žena i muškaraca i promenjiva je u vremenu i prostoru (Lithander, 2000; prema: Jugović, 2004). Na određivanje rodni uloga utiču kulturni, politički, ekonomski, društveni i religiozni faktori, kao i običaji, pravo, klasna i etnička pripadnost i predrasude raširene u datom društvu (Devedžić, 2006; prema: Brkić i Nestorović, 2011).

Kao društvene kategorije pol i rod su počeli da se proučavaju od osamdesetih godina XX veka kada počinje da se ističe da društvo u velikoj meri utiče na oblikovanje misli, osećanja i ponašanja žena i muškaraca (Ashmore, 1991; prema: Jugović, 2004) i da su razlike između muškaraca i žena istorijske, konstruisane i socijalizovane (Zečević, 2008).

U Srbiji oko 77% porodica funkcioniše po tradicionalnom sistemu, barem kad je u pitanju jasna dihotomna podela uloga. Majci se dodeljuje primat kada je u pitanju briga o kući i ukućanima, dok je otac prvenstveno orijentisan na sticanje, materijalnu sigurnost porodice i fizički rad u kući. Porodični problemi se vezuju za zahteve za uspostavljanjem ravnopravnijih odnosa u kojima se preporučuje veća uključenost oca u život i odnose u porodici, a veća individuacija majki (Mihic, Zotović i Petrović, 2006; Zotović, Mihic i Petrović, 2007).

Neravnopravnost između muškaraca i žena se produbljuje kroz oblasti reproduktivnih prava, pozicije žena da aktivno učestvuju u javnom životu, intenziviranja nepovoljnih odnosa unutar porodice i porodičnog nasilja (Gal i Kligman, 2000a; Gal i Kligman, 2000b; prema: Brkić i Nestorović, 2011). Žene su češće od muškaraca neraspoložene, pod stresom i koriste sedative, možda

zahvaljujući preteranim obavezama prema domaćinstvu. Jedna petina ispitivanih žena redovno uzima sedative, za razliku od svega 5% muškaraca (Brkić i Nestorović, 2011).

Danas, savremena porodica se shvata kao afirmacija zajedništva i individualnosti, ljubavi i solidarnosti, otvorene i jasne komunikacije, podele uloga na osnovu dogovora, sposobnosti i sklonosti. Ovakvoj viziji savremene porodice odgovaraju i stavovi sistemskih terapeuta u pogledu funkcionalnih porodični odnosa (Dragišić-Labaš, 2002). Funkcionalnu porodicu čini snažna i zdrava partnerska koalicija, otvorena jasna i topla uzajamna komunikacija, uvažavanje granica i individualnosti, kao i fleksibilna kontrola, tj. dogovaranje roditelja i dece. Naravno, odraz funkcionalnih odnosa je i dobra komunikacija sa socijalnim okruženjem i izbegavanje izolacije. Vitaker (Whitaker) smatra da zdrave porodice mogu da se odupru pritiscima dominantne kulture muškaraca (prema: Milojković, Srna i Mićović, 1997). Promena uloga se smatra važnim pokazateljem promene tipa porodice od tradicionalne ka egalitarnoj, a to jeste trend promena u kome se kreće savremena porodica.

Subjektivno blagostanje

Koncept subjektivnog blagostanja odavno je predmet proučavanja u psihologiji. Prvobitna istraživanja o subjektivnom blagostanju zaključivala su na osnovu izostanaka psihopatoloških simptoma, a skorije, sa razvojem pozitivne psihologije, sve se više stavlja naglasak na promociji optimalnog funkcionisanja, uključujući pozitivne aspekte subjektivnog blagostanja (Gilligan i Huebner, 2002). Jedna od definicija subjektivnog blagostanja je da se odnosi na to kako ljudi evaluiraju sopstveni život i ova evaluacija je istovremeno i kognitivni sud ali i emocionalni odgovor na razne događaje. Subjektivno blagostanje obuhvata nekoliko odvojenih komponenti: životno zadovoljstvo ili zadovoljstvo raznim životnim domenima kao što je bračni i poslovni domen, način provođenja slobodnog vremena, zadovoljstvo sopstvenim domaćinstvom; postojanje pozitivnih osećanja i raspoloženja veći period vremena (prijatne emocije i raspoloženja); retko prisustvo negativnih osećanja (depresija, stres i ljutnja) (Diener, 2000). U skladu sa navedenom strukturom, subjektivno blagostanje se najčešće definiše kao kognitivna i afektivna evaluacija sopstvenog života (Diener, 2000). Zadovoljstvo životom – podrazumeva kognitivnu procenu sopstvenog života u vidu opšteg suda osobe o različitim domenima svog života, dok afektivne komponente – prijatan i neprijatan afekat, predstavljaju osnovni doživljaj o aktuelnim događajima u životu ljudi. Prijatna iskustva su poželjna i vredna, pa osoba koja doživljava prijatna emocionalna iskustva doživljava svoj život kao vredan i pozitivan. Ljudi sa visokim stepenom subjektivnog blagostanja imaju dominantno pozitivne procene sopstvenog života i okolnosti (Diener, 2000). Diner i Su (Deiner i Suh, 1998; prema: Deiner, Suh, Lucas i Smith, 1999) u istraživanju spovedenom na više od 60000 odraslih iz 40 država, pokazali su da od tri komponente subjektivnog blagostanja (zadovoljstvo životom, pozitivni afekt, negativni afekt) jedino pozitivni afekt opada sa godinama.

Dinerova istraživanja ukazuju da ne postoji samo jedna determinanta subjektivnog blagostanja. Na subjektivno blagostanje utiču crte ličnosti, naročito ekstraverzija i neuroticizam, koje deluju recipročno (Deiner, Suh, Lucas i Smith, 1999; Deiner, 2000) društveni odnosi (prijateljske i rodbinske veze), kao i kultura jer se u različitim kulturama na različite načine postiže subjektivno blagostanje, u zavisnosti od toga da li su individualističke ili kolektivističke. Odlika koja razlikuje ove dve kulture je stepen do kog ljudi vide sebe kao autonomne, samodovoljne entitete. U individualističkim kulturama, individue pokušavaju da odvoje sebe od drugih. Posledično, osećanja o sebi (pr.samopoštovanje) koreliraće visoko sa srećom u ovim kulturama. Suprotno, u kolektivističkim kulturama ljudi ne teže da se odvoje o drugih već da budu u harmoniji sa njima. Sopstvene želje često su podređene grupi. Posledično, potreba za autonomijom, osećanja o sebi, manje će biti povezana sa srećom i zadovoljstvom životom u ovim kulturama (Deiner, Suh, Lucas i Smith, 1999).

Samopoštovanje

Samopoštovanje se u savremenom društvu vrlo visoko vrednuje. Imati visoko samopoštovanje znači imati visoko mišljenje o sebi. Samopoštovanje sadrži kognitivnu komponentu koja predstavlja: odgovor na pitanje „Kakva sam ja osoba“, opis nekih delova sebe terminima koje imaju značenje moći i pozitivnosti i afektivnu komponentu. Intenzitet određuje da li se radi o visokom ili niskom samopoštovanju (Mecca i Smesler, 1989; prema: Krnetić, 2006). Prema Kupersmitu (Copersmithu, 1967), samopoštovanje je subjektivni doživljaj sopstvene vrednosti, izražen stavovima o sebi; odnosno, stepen u kome neka osoba veruje da je kompetentna, uspešna, značajna i vredna. Blok i Robins (Block i Robins, 1993), opazajući značaj veze između realne i željene slike sebe, predlažu da se samopoštovanje definiše kao stepen do koga osoba opaža sebe kao bližu idealu, odnosno, kao udaljenu od neželjene slike o sebi.

Dakle, samopoštovanje uvek sadrži evaluativnu komponentu, odnosno pridavanje sebi nekog nivoa vrednosti. Nivo pripisane vrednosti može zavistiti od nekog spoljašnjeg standarda ili unutrašnjih aspiracija i želja. Standard ili referentna tačka na osnovu koje se procenjuje celokupna lična vrednost može biti unutrašnji ili spoljašnji.

Samopoštovanje, kao stav prema sebi, može biti svestan ili nesvestan proces. Kao i svi drugi, sadrži pozitivnu ili negativnu konotaciju. U interakciji je sa emocionalnim, kognitivnim i konativnim funkcijama. Pojedinaac ne mora biti svestan sopstvenog stava prema samom sebi. On će se u svakom slučaju ispoljiti u njegovom glasu, držanju, gestovima i ponašanju uopšte (Coopersmith, 1967). Teško bismo našli neku opštu dimenziju čovekovog mišljenja o sebi, koja bi za njegove procese stvaranja identiteta, bila toliko važna kao doživljavanje sopstvene vrednosti – što određuje samopoštovanje pojedinca – mogućnost i ishod njegovog samopotvrđivanja i afirmacije, njegovo najintimnije doživljavanje samoga sebe, iz

kojeg polazi u svoje sitne, svakodnevne, a i one sudbonosnije životne poduhvate. Preko shvatanja sopstvene vrednosti, razvija se sposobnost i spremnost za intimnost i važan emotivni odnos sa drugim čovekom (Todorović, 2005).

Prethodna istraživanja svedoče o doslednoj pozitivnoj povezanosti subjektivnog blagostanja i samopoštovanja, kao i da samopoštovanje predstavlja najснаžniji prediktor subjektivnog blagostanja (Cummins i Nistico, 2002; Diener i Diener, 1995). Istraživanja o prihvatanju tradicionalnih ili egalitarnih rodних uloga i njihovoj povezanosti sa zadovoljstvom životom nisu tako jednoznačna. Prema nekim istraživanjima, supružnici izveštavaju o srećnijim brakovima kada se bračne i radne uloge ravnomerno dele, a da su asimetrični odnosi snaga, sa većom moći muževa nego žena brojniji među nezadovoljnijim nego zadovoljnim bračnim parovima (Hochschild, 1989, Gottman, 1994, prema: Tošić, Todorović, 2011). Sa druge strane, rodna ideologija i uloge oblikuju percepciju pravednosti ili nepravednosti podele rada, a to može uticati na procenjeni kvalitet braka (Lavee i Katz, 2002, prema: Tošić, Todorović, 2011). U ovom kontekstu, egalitarne žene nejednakosti u podeli rada u braku češće percipiraju kao nepravedne i samim tim bivaju manje zadovoljne brakom.

Polazeći od pretpostavke da u društvu koje je u tranziciji, kao što je naše, dolazi do promena u organizovanju porodičnog sistema, sa promena koje, između ostalih, idu i od tradicionalne raspodele rodних uloga ka egalitarnim, želeli smo da ispitamo kako stanovnici Srbije procenju odnose u svojim porodicama u pogledu ovih karakteristika i da li se način podele uloga odražava i na njihov doživljaj subjektivnog blagostanja i samopoštovanja.

Ciljevi istraživanja

U odnosu na postavljeni problem istraživanja definisali smo sledeće ciljeve:

- Ispitati povezanost tradicionalnog shvatanja rodних uloga, subjektivnog blagostanja i samopoštovanja kod ispitanika iz Srbije
- Ispitati razlike u prihvatanju tradicionalnih rodних uloga, subjektivnog blagostanja i samopoštovanja u odnosu na pol
- Ispitati razlike u prihvatanju tradicionalnih rodних uloga, subjektivnog blagostanja i samopoštovanja muškaraca i žena u odnosu na mesto stanovanja - selo ili grad

Struktura uzorka

Uzorak je geografsko-klasterski, prikupljen 2011. godine u 20 različitim okruga Srbije i obuhvatio je ispitanike starije od 18 godina (Hedrih, Simić i Ristić, 2013). Ukupan broj ispitanika je 2225 od kojih je 43% (962 ispitanika) muškog pola i 57% (1263 ispitanika) ženskog pola. U odnosu na mesto stanovanja, 37% ispitanika je iz sela (ukupno 838), a 63% ispitanika iz grada (ukupno 1426).

Instrumenti

U istraživanju su korišćena marker pitanja iz baterije testova PORPOS. Baterija je nastala u okviru istraživanja na projektu “Indikatori i modeli usklađivanja porodičnih i poslovnih uloga”, br. 179002, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Hedrih, Todorović i Ristić, 2013). Za procenu tradicionalnog shvatanja rodnih uloga korišćena je namenski konstruisana skala, za procenu subjektivnog blagostanja korišćena je skraćena skala subjektivnog blagostanja koja se sastoji iz dve subskale (kognitivna i afektivna komponenta), adaptirana u odnosu na Kratku skalu subjektivnog blagostanja (Jovanović, i Novović, 2008) i za procenu samopoštovanja korišćena je skala Globalnog samopoštovanja, adaptirana u odnosu na Rozenbergovu skalu Globalnog samopoštovanja (RSES-The Rosenberg Self-Esteem Scale, Rosenberg, 1965).

Rezultati

Struktura prikaza rezultata sastojace se u prikazivanju stepena izraženosti varijabli i rezultata dobijenih ispitivanjem postavljenih ciljeva. Izraženost varijabli biće predstavljena aritmetičkim sredinama i standardnim devijacijama. Ispitivanje postavljenih ciljeva urađeno je primenom t-testa i korelacija. Sledi tabelarni prikaz dobijenih rezultata.

Tabela 1. Razlike u pogledu tradicionalnog shvatanja rodnih uloga, subjektivnog blagostanja i samopoštovanja u odnosu na pol
(t – test)

	Pol	N	AS	SD	T-test	Df	Sig.																																
Tradicionalno shvatanje rodnih uloga uloga	Muški	956	2.82	.65	7.14	2205	.000																																
	Ženski	1251	2.62	.65				Pozitivni afektivitet	Muški	960	3.66	1.00	-8.29	2212	.408	Ženski	1254	3.69	1.01	Pozitivni stav prema životu	Muški	960	3.91	.93	-2.54	2216	.011	Ženski	1258	4.01	.92	Samopoštovanje	Muški	962	4.05	.87	-2.49	2217	.013
Pozitivni afektivitet	Muški	960	3.66	1.00	-8.29	2212	.408																																
	Ženski	1254	3.69	1.01				Pozitivni stav prema životu	Muški	960	3.91	.93	-2.54	2216	.011	Ženski	1258	4.01	.92	Samopoštovanje	Muški	962	4.05	.87	-2.49	2217	.013	Ženski	1257	4.14	.82								
Pozitivni stav prema životu	Muški	960	3.91	.93	-2.54	2216	.011																																
	Ženski	1258	4.01	.92				Samopoštovanje	Muški	962	4.05	.87	-2.49	2217	.013	Ženski	1257	4.14	.82																				
Samopoštovanje	Muški	962	4.05	.87	-2.49	2217	.013																																
	Ženski	1257	4.14	.82																																			

Najpre je urađeno poređenje muškaraca i žena na celom uzorku u pogledu ispitivanih varijabli. Skorovi za procenu tradicionalnog shvatanja rodnih uloga se i kod muškaraca i kod žena grupišu ispod skora 3 na skali od 1 do 5, ali postoji statistički značajna razlika između polova koja ukazuje da muškarci više prihvataju tradicionalnu podelu uloga u odnosu na žene. Moglo bi se reći da je u savremenom društvu ostvaren napredak u emancipaciji žena, što se ogleda u njihovom slabijem prihvatanju tradicionalnih rodnih uloga u odnosu na muškarce. Kada je u pitanju subjektivno blagostanje, razlike između muškaraca i žena se javljaju u pogledu jedne

Rana sposobnost kategorizacije: kako djeca uzrasta do dvije godine grupišu objekte u kategorije?

njegove komponente - Pozitivni stav prema životu, na način da je kod žena ova komponenta subjektivnog blagostanja izraženija. Kada se posmatraju prosečne vrednosti samopoštovanja (AS= 4.05 i 4.14) vidimo da se one i kod muškaraca i kod žena grupišu oko 4 na skali od 1 do 5, ali statistička značajnost govori da žene u našem uzorku imaju veće samopoštovanje od muškaraca.

Dalje smo ispitivali povezanost tradicionalnog shvatanja rodni uloga, subjektivnog blagostanja i samopoštovanja zasebno na poduzorcima muškaraca i žena. Sledi prikaz dobijenih rezultata.

Tabela 2. Povezanost tradicionalnog shvatanja rodni uloga, subjektivnog blagostanja i samopoštovanja na poduzorku muškaraca (Pirsonov koeficijent linearne korelacije)

	Samopoštovanje	Pozitivni afektivitet	Pozitivni stav prema životu
Pozitivni afektivitet	.479**		
	.000		
Pozitivni stav prema životu	.493**	.715**	
	.000	.000	
Tradicionalno shvat. rodni uloga	-.031	-.033	-.083*
	.345	.308	.010

** korelacija značajna na nivou 0.01

* korelacija značajna na nivou 0.05

Na poduzorku muškaraca rezultati pokazuju da je samopoštovanje u pozitivnoj i statistički značajnoj korelaciji sa obe komponente subjektivnog blagostanja, i pozitivnim afektivitetom i pozitivnim stavom prema životu. Sa druge strane, tradicionalno shvatanje rodni uloga je u negativnoj i statistički značajnoj korelaciji samo sa jednom dimenzijom subjektivnog blagostanja, sa pozitivnim stavom prema životu. Međutim, treba istaći da iako je statistički značajna, dobijena korelacija je vrlo niska (-.083).

Tabela 3. Povezanost tradicionalnog shvatanja rodni uloga, subjektivnog blagostanja i samopoštovanja na poduzorku žena (Pirsonov koeficijent linearne korelacije)

	Samopoštovanje	Pozitivni afektivitet	Pozitivni stav prema životu
Pozitivni afektivitet	.448**		
	.000		
Pozitivni stav prema životu	.453**	.707**	
	.000	.000	
Tradicionalno shv. rodni uloga	-.155**	-.110**	-.111**
	.000	.000	.000

** korelacija značajna na nivou 0.01

Na poduzorku žena, sve ispitivane korelacije su statistički značajne. Samopoštovanje i dimenzije subjektivnog blagostanja (pozitivni afektivitet i

pozitivni stav prema životu) pozitivno i statistički značajno koreliraju. Tradicionalno shvatanje rodni uloga na poduzorku žena je u negativnoj i statistički značajnoj korelaciji i sa samopoštovanjem i sa subjektivnim blagostanjem.

U narednim tabelama prikazani su rezultati koji govore o razlikama između muškaraca i žena iz sela i iz grada u pogledu ispitivanih varijabli.

Tabela 4. Razlike u pogledu tradicionalnog shvatanja rodni uloga, subjektivnog blagostanja i samopoštovanja muškaraca i žena iz sela

	Pol	N	AS	SD	T- test	Df	Sig
Tradicionalno shvatanje rodni uloga uloga	Muški	378	2.84	.63	4.210	802	.000
	Ženski	426	2.65	.62			
Pozitivni afektivitet	Muški	379	3.66	1.06	-1.065	804	.287
	Ženski	427	3.74	.99			
Pozitivni stav prema životu	Muški	379	3.94	.96	-1.739	806	.082
	Ženski	429	4.05	.89			
Samopoštovanje	Muški	381	4.07	.90	-1.707	806	.088
	Ženski	427	4.17	.81			

Dobijeni rezultati pokazuju da muškarci iz sela više prihvataju tradicionalne rodne uloge u odnosu na žene, dok statistički značajne razlike nisu utvrđene u pogledu subjektivnog blagostanja i samopoštovanja.

Tabela 5. Razlike u pogledu tradicionalnog shvatanja rodni uloga, subjektivnog blagostanja i samopoštovanja muškaraca i žena iz grada

	Pol	N	AS	SD	T- test	Df	Sig
Tradicionalno shvatanje rodni uloga uloga	Muški	571	2.80	.65	5.718	1383	.000
	Ženski	814	2.60	.65			
Pozitivni afektivitet	Muški	574	3.65	.96	-.552	1388	.581
	Ženski	816	3.68	1.00			
Pozitivni stav prema životu	Muški	574	3.89	.92	-2.212	1392	.027
	Ženski	818	4.00	.93			
Samopoštovanje	Muški	574	4.05	.84	-1.742	1391	.082
	Ženski	819	4.13	.82			

Rezultati pokazuju da muškarci iz grada više prihvataju tradicionalno shvatanje rodni uloga od žena, a da je kod žena izraženiji pozitivan stav prema životu.

Zaključna razmatranja

Poređem najpre muškaraca i žena na celom uzorku u pogledu prihvatanja tradicionalni rodni uloga, rezultati pokazuju da muškarci više prihvataju

tradicionalizam, što je i očekivano, upravo zato što tradicionalna podjela uloga favorizuje dominantni položaj muškog pola. Isti rezultati se dobijaju i kada se ispituju razlike u prihvatanju tradicionalnih rodnih uloga zasebno kod ispitanika iz sela i iz gradova. Dakle, bez obzira na mesto stanovanja (selo ili grad), u ispitivanom uzorku, muškarci više prihvataju tradicionalno shvatanje rodnih uloga u odnosu na žene. Tradicionalne rodne uloge koje muškarca stavljaju u poziciju nezavisne, moćne i kontrolišuće osobe su ujedno i poželjnije u odnosu na uloge koje se tradicionalno pripisuju ženama, a za koje se vezuje zavisnost, osećajnost, briga za druge.

Kada je u pitanju afektivna komponenta subjektivnog blagostanja, nema razlika između muškaraca i žena. Ovi rezultati su delimično usklađeni sa rezultatima svetskog pregleda *World Value Survey* (N=57000 iz 41 zemlje) koji pokazuje da žene češće izveštavaju o negativnom afektu od muškaraca, dok obe grupe doživljavaju jednak nivo pozitivnih afekata i zadovoljstvo životom (prema: Joronen, 2005). U pogledu kognitivne komponente subjektivnog blagostanja, rezultati pokazuju da žene imaju pozitivniji stav prema životu, odnosno, imaju dominantno pozitivne procene sopstvenog života i okolnosti u kojima žive (Diener, 2000). Isti rezultat se dobija i kada se porede muškarci i žene iz gradova, dok kod muškaraca i žena sa sela nije utvrđena takva razlika.

U našem uzorku, žene takođe imaju veće samopoštovanje u odnosu na muškarce, što bi značilo da više veruju za sebe da su značajne i vredne nego muškarci, mada se skorovi i muškaraca i žena grupišu visoko na skali od 1 do 5 (oko vrednosti 4). Razlike u pogledu samopoštovanja između muškaraca i žena gube se kada se porede odvojeno muškarci i žene sa sela i iz gradova. Dobijeni rezultati su u suprotnosti sa većinom nalaza koji govore o većem samopoštovanju muškaraca u odnosu na žene, počev od adolescentnog doba (Simmons i Rosenberg, 1975, Block i Robins, 1993, prema: Anđelković, 2008). S obzirom na to da je kod žena utvrđena negativna korelacija između tradicionalnog shvatanja rodnih uloga i samopoštovanja, a kod muškaraca ne, neophodno je dodatno istražiti šta dovodi do snižavanja samopoštovanja kod muškaraca u našem sociokulturnom kontekstu.

U oba poduzorka postoje pozitivne i statistički značajne korelacije između samopoštovanja i kognitivne i afektivne komponente subjektivnog blagostanja. Ovi rezultati su i očekivani s obzirom na to da i subjektivno blagostanje i samopoštovanje sadrže evaluativnu komponentu svog života, sebe i svojih osećanja, odnosno, obe dimenzije podrazumevanju veće prisustvo pozitivnih i odsustvo negativnih procena. Rezultati su u skladu sa rezultatima Roberts i Monro (prema: Todorović, 2005) koji kazuju da nestabilno i niže samopoštovanje povećava rizik od depresije, što je i jedan od negativnih aspekata afektivne komponente subjektivnog blagostanja. Takođe, i druga istraživanja potvrđuju pozitivnu povezanost samopoštovanja i subjektivnog blagostanja (Cummins i Nistico, 2002; Diener i Diener, 1995).

Rezultati pokazuju da je prihvatanje tradicionalnih rodnih uloga, na poduzorku muškaraca, u negativnoj korelaciji sa pozitivnim stavom prema životu, odnosno, prihvatanje tradicionalnih rodnih uloga povezano je sa manjim zadovoljstvom životom. Međutim, dobijena korelacija je vrlo niska, te dobijeni nalaz treba uzeti sa rezervom. Dakle, na osnovu dobijenih rezultata ne može se sa sigurnošću tvrditi da će se prihvatanje tradicionalnog shvatanja rodnih uloga negativno odraziti na

zadovoljstvo životom muškaraca, te je potrebno sprovesti dodatna istraživanja. Za razumevanje uticaja rodnih uloga na zadovoljstvo životom nije nevažno i kakvi su stavovi o rodnim ulogama i supružnika. Tošić i Todorović (Tošić i Todorović, 2011) na osnovu pregleda bogate literature i istraživanja ističu da na zadovoljstvo i kvalitet braka utiče usklađenost u prihvatanju rodnih uloga supružnika, bez obzira da li se prihvataju tradicionalne ili egalitarne rodne uloge. Takođe, Diner navodi da se zadovoljstvo životom ogleda u zadovoljstvu različitim domenima života, kao što su bračni i poslovni domen, način provođenja slobodnog vremena, zadovoljstvo sopstvenim domaćinstvom (Diener, 2000), te je za bolje razumevanje doživljaja subjektivnog blagostanja potrebno istražiti i ove domene.

Sa druge strane, prihvatanje tradicionalnih rodnih uloga na poduzorku žena povezano je sa nižim samopoštovanjem, manjim zadovoljstvom životom i snižavanjem pozitivnih emocija i raspoloženja, a povećavanjem negativnih. Naši nalazi u skladu su i sa rezultatima drugih istraživanja, koji govore da je nejednakost podele rada u domaćinstvu povezana sa ženinim osećajem nepravde, depresije, nezadovoljstva u braku (Coltrane, 2000). Takođe, istraživanja pokazuju da žene koje su zadovoljne stepenom pomoći i podrške koje dobijaju od svojih partnera doživljavaju manje negativnih osećanja i konflikata, od onih koje bi želele više pomoći i podrške (Pina i Bengtson, 1993). Ima istraživanja u kojima se govori o koristima koje žene imaju kada njihovi muževi učestvuju u kućnim poslovima, a neki autori ističu da do promene dolazi jedino kada se učešće muža poveća u zadacima tradicionalno definisanim kao ženskim (Benin i Agostinelli, 1988).

Dakle, može se zaključiti da za doživljaj subjektivnog blagostanja i samopoštovanja nije nevažno kakve stavove u pogledu rodnih uloga pojedinac ima, ali bi njih svakako trebalo ispitati u odnosu na stavove koje njihovi partneri imaju. Usklađenost partnera u prihvatanju bilo tradicionalnih ili egalitarnih rodnih uloga najviše će doprineti bračnom zadovoljstvu (Boven, Orthner, 1983; prema: Tošić, Todorović, 2011), te je za bolje razumevanje subjektivnog blagostanja i samopoštovanja u narednim istraživanjima neophodno ispitati upravo usklađenost partnera u prihvatanju rodnih uloga.

Literatura

- Andelković, V. (2008). Anksioznost i samopoštovanje u kontakstu uzrasta, pola i profesionalnog usmerenja. *Godišnjak za psihologiju* Vol 5(6-7). 111-130
- Benin, M.H., & Agostinelli, J. (1988). Husbands' and wives' satisfaction with the division of labor. *Journal of Marriage and Family* 50(2). 349-361.
- Block, J., & Robins, R. (1993). A longitudinal study of consistency and change in self-esteem from early adolescence to early adulthood. *Child Development*, 64. 909-923.
- Brkić, N. i Nestorović, M. (2011). Polne predrasude mladih: Šta se zaista promenilo? *Pedagoška stvarnost*. Br. 3 – 4. 312-322.
- Coltrane, S. (2000). Research on household labor: Modeling and measuring the social embeddedness of routine family work. *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 62, 1208-1233.

- Coopersmith, C. (1967). *Antecedents of self-esteem*. Palo Alto: Consulting Psychologists Press.
- Cummins, R.A., & Nistico, H. (2002). Maintaining life satisfaction: The role of positive cognitive bias. *Journal of Happiness Studies*, 3, 37-39.
- Diener, E. & Diener, M. (1995). Cross-cultural correlates of life satisfaction and self-esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 653-663.
- Deiner, E. (2000). Subjective Well-Being. The science of happiness and Proposal for a National Index. *American Psychologist*, Vol 55(1). 34-43.
- Deiner, E., Suh, E.M., Lucas, R.E., & Smith, H.L. (1999). Subjective Well-being: Three Decades of Progress. *Psychological Bulletin*, Vol.125(2). 276-302.
- Dragišić-Labaš, S. (2002). Porodične uloge i mogućnost usmeravanja porodičnog sistema na tradicionalne obrasce življenja. *Engrami*, 24. 23-30.
- Gilligan, T.D., & Huebner, E.S. (2002). Multidimensional life satisfaction reports of adolescents s multitrait-multimethod study, *Personality and Individual Differences*, 32. 1149-1155.
- Hedrih, V., Simić, I. i Ristić, M. (2013). Odnosi na poslu u Srbiji-metodologija istraživanja, (311-349). U Hedrih., V., Todorović, J., Ristić, M. (ur). *Odnosi na poslu i u porodici u Srbiji s početkom 21. veka*. Niš: Filozofski fakultet.
- Hedrih, V., Todorović, J. i Ristić, M. (ur). *Odnosi na poslu i u porodici u Srbiji s početkom 21. veka*. Niš: Filozofski fakultet
- Joronen, K. (2005). *Adolescents' Subjective well-being in their Social Context*. Academic dissertation. Faculty of Medicine of the University of Tampere.
- Jugović, I. (2004). *Zadovoljstvo rodnim ulogama*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Krnetić, I. (2006). *Odnos samopoštovanja i bezuslovnog prihvatanja sebe*. Preuzeto sa: <http://www.krnetic.com>.
- Mihić I., Zotović M. i Petrović J. (2006). Sociodemografske karakteristike porodice, podela posla u kući i vaspitni stilovi roditelja u porodicama na teritoriji Vojvodine. *Pedagoška stvarnost*. Vol. 1-2. 118-134.
- Miljković, M., Srna, J. i Mićović, R. (1997). *Porodična terapija*. Beograd: Centar za brak i porodicu.
- Pina, D.L., & Bengtson, V.L. (1993). The division of household labor and wives' happiness: Ideology, employment, and perceptions of support. *Journal of Marriage and Family* 55(4). 901-912.
- Todorović, J. (2005). *Vaspitni stilovi roditelja i samopoštovanje adolescenata*. Niš: Prosveta.
- Tošić, M. i Todorović, D. (2011). Podela rada, kvalitet braka i rodna ideologija. *Sociološki pregled*, Vol. XIV, br. 3. 293-419.
- Zečević, S. (2008). Moderno poimanje roda i rodne ravnopravnosti. *Sociološka luča*. br. 2/1. str. 88 – 97.
- Zotović, M., Mihić, I. & Petrović, J. (2007). Socio-demografske i psihološke karakteristike tradicionalnih i egalitarnih porodica sa teritorije Vojvodine. (151-162) U: Biro, M., Smederevac, S. (ur). *Psihologija i društvo*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

A TRADITIONAL UNDERSTANDING OF GENDER ROLES, SUBJECTIVE WELL-BEING AND SELF-RESPECT

Abstract

The aim of this paper is to study the connection among the traditional understanding of gender roles, subjective well-being and self-esteem of participants from Serbia, as well as to study the differences in these dimensions in relation to gender. From the PORPOS battery, we used a scale specifically constructed for the evaluation of the traditional understanding of gender roles, a reduced scale of the Subjective well-being and the scale of Global self-esteem. The sample consisted of 2225 participants (43% males and 57% females).

The results indicate that men are more accepting of the traditional understanding of gender roles, while women indicate a more positive attitude towards life and have greater self-esteem compared to men. Both sub-samples indicate more positive and statistically significant correlations between self-esteem and the cognitive and affective component of subjective well-being. The sub-sample of men indicates the existence of a negative statistically significant correlation only between the traditional understanding of gender roles and the cognitive dimension of subjective well-being, while for the sub-sample of women, all of the studied correlations are negative and statistically significant. The results indicate that acceptance of the traditional roles of women is associated with lower self-esteem, decreased sense of life satisfaction and a reduction in positive emotions and moods, and an increase in the negative ones, such as fear, anger, depression.

Key words: *gender roles, subjective well-being, self-esteem*

Milica Tošić Radev

UDK 159.923.2:159.942

Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet,
Departman za psihologiju

ZAŠTO NEMAM PARTNERA? DIMENZIJE LIČNOSTI, OBRASCI AFEKTIVNE VEZANOSTI, STILOVI LJUBAVI I PARTNERSKI STATUS¹

Apstrakt

Uprkos ogromnoj važnosti partnerskih relacija za pojedinca, mnoge osobe u mladom odrasлом dobu smatraju da je teško uspostaviti i održati kvalitetne partnerske odnose. Predmet istraživanja je ispitivanje razlika i mogućnosti diskriminacije pojedinaca različitog partnerskog statusa, tj. osoba koje imaju partnera i pojedinaca koji su sami, a na temelju osobina ličnosti, obrazaca afektivne vezanosti i stilova ljubavi.

Uzorak je sačinjen od 500 ispitanika (starosti od 18-40 godina), od kojih je 355 u vezi ili braku. Obrasci afektivne vezanosti, i dimenzije koje im stoje u osnovi, operacionalizovane su RQ upitnikom, stilovi ljubavi Skalom ljubavnih stavova, osobine ličnosti inventarom BFI, dok je samopoštovanje mereno Rozenbergovom skalom globalnog samopoštovanja.

Rezultati diskriminativne analize sugerišu da postoje razlike između pojedinaca koji su sami i onih koji imaju partnera. Konkretno, oni ne razlikuju u pogledu strukturi ličnosti, ali se mogu dobro diskriminisati na temelju određenih stavova prema sebi i drugima, tj. dimenzijama Anksioznost i Izbegavanje i prema usvojenim stilovima ljubavi: Eros, Agape, Ludus i Storge.

Keywords: partnerski status, stilovi ljubavi, obrasci afektivne vezanosti, dimenzije ličnosti

Uvod

Rezultati u literaturi dosledno naglašavaju značaj pozitivnih interpersonalnih odnosa za zdravo funkcionisanje čoveka (Bronfenbrenner, 1986; Moos, 2002). U interakciji sa drugima svako od nas dobiti instrumentalnu pomoć u različitim zadacima, kooperaciju u aktivnostima, kao i emocionalnu podršku u svakodnevnom životu (Gutman et al., 2002). Svakako, jedna od najznačajnijih emocionalnih veza u odrasлом dobu je romantična veza i brak (Mikulincer & Shaver, 2007). Međutim, uprkos ogromnoj važnosti partnerskih relacija za pojedinca, mnoge osobe u mladom odrasлом dobu smatraju da je teško uspostaviti i održati kvalitetne partnerske odnose (Collins, Cooper, Albino, & Allard, 2002) i ostaju sami dugo vremena. Zbog toga je važno ispitati antecedente određenog partnerskog statusa, posebno samačkog.

¹ Rad je nastao u okviru projekta 179002 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Međutim, većina postojećih istraživanja se uglavnom fokusira na ispitivanje karakteristika partnerskog odnosa, pa se tako isključivo i bavi pojedincima koji jesu u vezi, i vrlo retko osobama koje su same i bez partnera (Schachner et al., 2008).

Povezanost sa drugima je važna za subjektivno blagostanje i sreću pojedinca, a u tom smislu su posebno važni prijateljski i partnerski ili bračni odnosi (Demir, 2008). Partnersku vezu karakteriše osećanje zavisnosti, kao i potreba za društvom, pomoći, ljubavlju, intimnosti i emocionalnoj sigurnosti (Demir, 2007). I u toku adolescencije, ali posebno nakon nje, tokom odrastanja, sve je jača potreba za partnerskim odnosom i pronalaskom bračnog partnera, dok je sreća pojedinca sve više rezultat partnerskog statusa, tj. da li jesmo ili nismo u partnerskom odnosu. Demir (2008) pronalazi da kvalitet partnerske veze objašnjava značajan procenat varijanse osećaja subjektivne sreće i zadovoljstva životom iznad uticaja ličnih atributa. Takođe, rezultati meta-analize ukazuju na to da je partnerski status povezan sa zadovoljstvom životom i osećajem sreće, našavši da su, u proseku, bračni parovi srećniji i zadovoljniji svojim životima nego samci (Woods et al., 1989), čak i kada je kontrolisan uticaj socio-demografskih varijabli (Montgomery, 2005). Takođe, raniji nalazi sugerišu da samački život uvećava osećaj usamljenosti, kao i osetljivost na samoću i osećanje nesreće (Stack & Eshleman, 1998). Pored toga, veoma su česti i društveni stereotipi i stigme vezane za osobe koje su same. Na primer, oženjeni muškarci se doživljavaju kao stabilniji, pouzdaniji (Etaugh & Malstrom, 1981) i verniji (DePaulo & Moris, 2005) nego neoženjeni, koji se, pak, percipiraju kao nervozniji i nezadovoljniji (Etaugh & Malstrom, 1981) i skloniji devijantnom ponašanju i lošem mentalnom zdravlju (DePaulo & Morris, 2005).

Ipak, u savremenom svetu, biti sam je sve češći izbor i muškaraca i žena, a sve je veći naglasak i na brojnim prednostima ovakvog načina života, kao što su: potpuna sloboda i samostalnost, više vremena za posao, finansijska nezavisnost, a ujedno i manje stresa, odgovornosti i problema koje nosi život u dvoje. Štaviše, novija istraživanja pokazuju da je efekat partnerskog statusa na subjektivno blagostanje mali, a da socijalni ciljevi osobe jesu snažan moderator ove povezanosti. Naime, rezultati pokazuju da su samci koji teže izbegavanju u socijalnim odnosima srećni kao i osobe koje su u vezi. Sa druge strane, osobe koje imaju ciljeve usmerene ka bliskosti u socijalnim odnosima karakteriše veće zadovoljstvo životom i osećaj blagostanja, ali samo kada su u vezi (Girme et al., 2015).

Osobine ličnosti i partnerski odnos

Osobine ličnosti su “nasledni i stabilni psihološki konstrukti” (Krueger et al., 2000, str. 968) i predstavljaju karakterističan i relativno trajan načini razmišljanja, osećanja i ponašaja. Kao takve, osobine ličnosti su od ključnog značaja za razumevanje ponašanja osobe u romantičnim vezama (Larsen-Rife & Conger, D, 2005). U brojnim studijama je potvrđeno da dimenzije ličnosti imaju veliki uticaj i mogu predvideti važne životne ishode. Na primer, oslanjajući se na petofaktorski model ličnosti utvrđeno je da su dispozicije ličnosti povezane sa kvalitetom odnosa

sa partnerom (Ozer & Verónica Benet-Martínez, 2006), kao i sa stopom razvoda braka, čak i kada je kontrolisan uticaj sociodemografskih varijabli i kognitivnih kompetencija pojedinca (Roberts et al., 2007).

Istraživanja pokazuju da je neuroticizam povezan sa nekoliko negativnih karakteristika partnerskog odnosa: razvodom za žene (Eysenck, 1980), smanjenim zadovoljstvom u vezi, bračnom nestabilnošću (Karney & Bradbury, 1995; Kelly & Conley, 1987) i sklonošću ka kratkim vezama (Shaver & Brennan, 1992). Ukratko, obilje nalaza jasno pokazuje da neuroticizam ima štetan i razarajući efekat na partnerske veze (e.g., Donnellan et al., 2004; Karney & Bradbury, 1995). Što se tiče ekstraverzije, iako je pronađeno da je ova osobina povezana sa zadovoljstvom u vezi i uopšte bračnim uspehom, ona može biti povezana i sa nižim zadovoljstvom vezom i razvodom za muškarce i bračnom nestabilnošću. Otvorenost je u negativnoj korelaciji sa bračnom stabilnošću i zadovoljstvom (Karney & Bradbury, 1995), kao i sa smanjenim trajanjem veze (Shaver & Brennan, 1992), dok se za saradljivost i savesnost nalazi da su u pozitivnoj vezi sa većinom varijabli vezanih za partnersku vezu (White et al., 2004). Kolika je važnost ličnosnih atributa može se videti iz rezultata longitudinalne studije (Robins et al., 2004) u kojoj su partneri praćeni od osamnaeste do dvadesetšeste godine, bez obzira da li su bili u istoj vezi ili su menjali partnere u ovom periodu. U ovom istraživanju je nađeno da tokom vremena i nezavisno od partnera sa kojim su u vezi, crte ličnosti predviđaju iskustva i ponašanja i muškaraca i žena u njihovim intimnim odnosima.

Na kraju, pored osobina ličnosti definisanih petofaktorskim modelom, rezultati pokazuju da nivo samopoštovanja osobe znatno varira zavisno od toga kakav status osoba ima u društvu, kao i zavisno od toga da li u partnerskoj vezi (Brendgen et al., 2002). Pritom, nalazi vezani za samopoštovanje su oprečni, pa neki autori veruju da osobe sa nižim samopoštovanjem više teže romantičnim vezama kako bi pridobili pažnju i poboljšali sliku o sebi (Walster, 1965), dok drugi smatraju da su osobe sa višim samopoštovanjem sposobnije da iskuse zadovoljavajuće partnerske odnose (Maslow, 1968).

Obrasci vezanosti i partnerski odnos

Pored osobina ličnosti, važni za partnersku vezu mogu biti i unutrašnji radni modeli o sebi i drugima, kao i usvojeni stilovi ljubavi. Stilovi ljubavi i stilovi afektivne vezanosti pripadaju različitim teorijskim pristupima, pri čemu stilovi ljubavi naglašavaju uticaj društvenih i kulturnih faktora, dok obrasci afektivne vezanosti, tj. unutrašnji radni modeli koji im se nalaze u osnovi, predstavljaju emocionalni potencijal pojedinca, oblikovan pod uticajem najranijih iskustava afektivnog vezivanja (Nikić, 2008).

Teorija afektivne vezanosti individualne razlike u partnerskim relacijama opisuje preko razlika u obrascima afektivne vezanosti, tj. rano formiranim unutrašnjim radnim modelima o sebi i svetu, koji se formiraju na osnovu kvaliteta interakcije sa primarnim starateljem u ranom detinjstvu (Stefanović - Stanojević,

2011). Hazan i Šejver (Hazan & Shaver, 1987) naglašavaju da baš kao što se bebe mogu opisati kao sigurne, nesigurno-ambivalentne, nesigurno-izbegavajuće u odnosu sa primarnim starateljem, odrasle osobe mogu biti opisane na sličan način zavisno od njihovog odnosa sa partnerom. Prema ovoj teoriji, afektivna vezanost, kao individualna karakteristika, definisana je preko dve dimenzije. Prva dimenzija je anksioznost koju karakteriše intenzivna potreba za odobravanjem od strane drugih i strah od odbijanja ili napuštanja u interpersonalnim odnosima. Ova dimenzija odgovara unutrašnjem modelu sebe. Druga dimenzija odgovara unutrašnjem modelu drugih i nazvana je izbegavanje, a ogleda se u strahu od bliskosti i izbegavanjem vezivanja (Stefanović-Stanojević, 2011). Zavisno od izraženosti ovih dimenzija osobu možemo karakterisati kao pripadnika jednog od četiri obrasca vezanosti: sigurnog (niska anksioznost i izbegavanje), preokupiranog (visoka anksioznost i nisko izbegavanje), izbegavajućeg (visoko izbegavanje i niska anksioznost) i bojažljivog (visoki i anksioznost i izbegavanje) (Stefanović-Stanojević, 2011). Brojne studije su potvrdile da su obrasci vezanosti, na teorijski konzistentan način, povezani sa uverenjima i ponašanjem u partnerskim odnosima (Hazan & Shaver, 1987; Kirkpatrick & Davis, 1994). Uloga obrazaca vezanosti se može videti u svakoj fazi razvoja partnerskog odnosa, počevši od flertovanja, izbora partnera, uverenja i stavova o partnerskom odnosu, kao i u pogledu intimnosti, predanosti, uzajamne komunikacije, načinu rešavanja konflikata, pa sve do zadovoljstva u vezi i stabilnosti (Mikulincer & Shaver, 2007). U najkraćem, izbegavajuće vezane osobe imaju strah od bliskosti i manju potrebu za zavisnošću od partnera, dok preokupirane osobe mogu biti opsednute partnerskom vezom. Osobe sa sigurnim obrascem karakteriše poverenje i posvećenost kao i sklonost ka gradjenju toplih i otvorenih partnerskih relacija (Stefanović-Stanojević, 2011).

Konkretno, u malom broju studija koje su se bavile ispitivanjem partnerskog statusa iz ugla teorije afektivne vezanosti dobijeno je da veća učestalost osoba bez partnera među nesigurnim obrascima vezanosti. U jednom istraživanju je nadjeno da su najčešće bez partnera osobe sa bojažljivim i preokupiranim obrascem vezanosti i da je dimenzija anksioznosti najjači prediktor „samačkog“ statusa (Adamczyk et al., 2013). Slično, poredeći samce i osobe koje su u vezi Palus (Palus, 2010) zaključuje da samci imaju niži osećaj bliskosti i zavisnosti i dobija sličan nalaz o tome da su same osobe najčešće one sa bojažljivim i okupiranim obrascem afektivne vezanosti. U studiji Bukvala (Bookwala, 2003) koji je poredio obrasce vezanosti kod osoba koje su u: ozbiljnoj, neozbiljnoj vezi i one koje nisu u vezi, nađeno je da su osobe bojažljivog i izbegavajućeg obrasca manje sklone da budu u ozbiljnoj partnerskoj vezi. Na kraju, u longitudinalnoj studiji je pronađeno da su sigurno vezane osobe u najvećem procentu ostale u braku nakon 4 godine praćenja, dok su izbegavajući vrlo često bivali razvedeni i nisu tražili novog partnera. I preokupirano vezane osobe, kao i izbegavajuće, su tokom ovih godina imali češće raskide veza nego osobe sigurnog obrasca, ali su okupirani ipak imali, za razliku od izbegavajućih, tendenciju da budu sa istim partnerom tokom godina praćenja (Kirkpatrick & Hazan, 1994).

Stilovi ljubavi i partnerski odnos

Teorija o stilovima ljubavi (Lee, 1973; Hendrick & Hendrik, 1986) daje koncept individualnih razlika u ljubavi koje se koncipiraju preko šest silova ljubavi: eros, ludus, storge, mania, pragma i agape. Stilovi ljubavi sadrže verovanja i mišljenja, uverenja i stavove koje pojedinci imaju o ljubavi, koji su u velikoj meri društveno i kulturološki oblikovani (Fricker & Moore, 2002). Pripadnici eros stila ljubavi su spremni za ljubav i u vezu ulaze otvoreno i iskreno, pri čemu im je vrlo važna strast i fizička privlačnost partnera. Osobe koje karakteriše ludus stil ne veruju u ljubav i na partnersku vezu gledaju kao na igru. Storge stil na ljubav gleda kao na važno i kvalitetno prijateljstvo u kome je važno deljenje zajedničkih interesovanja i vrednosti. Tipičan predstavnik mania stila ima preveliku potrebu za kvalitetnom vezom, ali ne ume da izabere partnera koji mu odgovara, te je njihova partnerska veza često obojena ambivalencijom, nesigurnošću, ljubomorom i manipulacijama kao i stalnom dinamikom volim-mrzim. Pragma stil je karakterističan za osobe koje pragmatično biraju partnera vođeni uverenjem da je osnova dobre veze da partner poseduje željene kvalitete kao što su obrazovanje, politička pripadnost itd. Na kraju, agape stil se odnosi na nesebičnu ljubav prema partneru koja se daje bez ikakvih očekivanja da bude recipročna (Lee, 1973; Hendrick & Hendrik, 1986).

Budući da stilovi ljubavi ustvari odražavaju stavove prema partnerskom odnosu, logično je očekivati da su stilovi ljubavi važni u određenju statusa partnerske veze pojedinca. Takođe, postoje dokazi koji govore u prilog ovoj vezi. Na primer, istraživanja su potvrdila da su stilovi Eros i Agape povezani sa višim nivoima zadovoljstva, ulaganja i posvećenosti u partnerskom odnosu, dok je Ludus pokazivao suprotne karakteristike (White et al., 2004). Rotenberg i Korol (1995) su našli negativnu korelaciju između usamljenosti i Erosa kod oba pola, kao i pozitivnu korelaciju između usamljenosti i Ludusa kod muškaraca. Da stilovi ljubavi jesu važni, dokazuje, na primer, i nalaz istraživanja u kome se pokazalo da mania stil ljubavi u potpunosti posreduje utvrđenu vezu između neuroticizma i zadovoljstva u partnerskoj vezi (White et al., 2004).

Metodološki deo

Predmet i hipoteze istraživanja.

Predmet istraživanja je ispitivanje razlika i mogućnosti razlikovanja osoba koje nisu u partnerskoj vezi od onih koje imaju partnera, a na temelju dimenzija ličnosti, samopoštovanja, dimenzija koje leže u osnovi obrazaca afektivne vezanosti i stilova ljubavi.

Na osnovu ovako formulisanog predmeta istraživanja postavljene su sledeće hipoteze:

1. Postoje statistički značajne razlike u izraženosti bazičnih dimenzija ličnosti i samopoštovanja između osoba koje nemaju partnera od osoba koje su u partnerskoj vezi.

2. Postoje statistički značajne razlike u učestalosti pripadanja različitim obrascima afektivne vezanosti između osoba koje nemaju romantičnog partnera od osoba koje su u partnerskoj vezi.
3. Postoje statistički značajne razlike u izraženosti različitih stilova ljubavi između osoba koje nisu u emotivnoj vezi i onih koje imaju partnera.
4. Diskriminativnom kanoničkom analizom moguće je izdvojiti funkciju kojom bi se na temelju osobina ličnosti, samopoštovanja, dimenzija partnerske afektivne vezanosti i stilova ljubavi mogle diskriminirati osobe različitog partnerskog statusa (tj. da li imaju ili nemaju partnera).

Instrumenti istraživanja

Big Five Inventory (BFI; John, Donahue & Kentle, 1991, prema John & Srivastava, 1999) se sastoji od 44 tvrdnje na kojima se preko petostepene Likertove skale izražava stepen saglasnosti. Upitnik je namenjen proceni dimenzija ličnosti definisanih u skladu sa petofaktorskim modelom strukture ličnosti i daje podatke o stepenu izraženosti sledećih dimenzija ličnosti: neuroticizma, ekstraverzije, otvorenosti, saradljivosti i savesnosti. Pouzdanost upitnika je visoka (Cronbach alpha = ,82) (John & Srivastava, 1999).

Samopoštovanje smo ispitivali *Rozenbergovom skalom globalnog samopoštovanja – RSE* (The Rosenberg Self-Esteem Scale, Rosenberg, 1965). RSE je jednodimenzionalna skala i meri globalno samopoštovanje. Skala sadrži 10 tvrdnji, a ispitanici na petostepenoj skali Likertovog tipa procenjuju u kolikoj se meri tvrdnje odnose ili ne odnose na njih. Cronbach alfa koeficijent pouzdanosti skale iznosi 0.89 (Alinčić, 2013).

Upitnik o odnosima (Relationships Questionnaire – *RQ*, Bartholomew & Horowitz, 1991) predstavlja meru obrazaca afektivne vezanosti u partnerskim odnosima. Ispitanici odgovaraju procenjivanjem na sedmostepenoj skali u kojoj meri svaki od opisanih stilova odgovara načinu na koji se oni obično odnose prema bliskim vezama. U pitanju je kratka skala koja sadrži samo po jedan aitem za opis svakog obrasca afektivne vezanosti, a pruža podatak o izraženosti dimenzija afektivne vezanosti i dominantnom obrascu afektivne vezanosti: sigurnom, izbegavajućem, preokupiranom i bojažljivom. Rezultati sugerišu da je pouzdanost procene ovom tehnikom otprilike u rangu pouzdanosti AAQ instrumenta, koeficijent Cronbach alfa između .72 do .96 (Scharfe & Bartholomew, 1994).

Za procenu stilova ljubavi korišćena je *Skala ljubavnih stavova* (Love attitudes scale- *LAS*, Hendrick & Hendrick, 1990). Instrument se sastoji od četrdeset dve tvrdnje na kojima ispitanik izražava slaganje na petostepenoj skali Likertovog tipa, a rezultati govore o izraženosti sledećih stilova ljubavi: eros (strastvena ljubav), ludus (ljubav kao igra), stroge (prijateljska ljubav), pragma (racionalna ljubav), mania (posesivna ljubav) i agape (nesebična ljubav). Skala ima unutrašnju konzistentnost sa alfa koeficijentom za subskele od 0,74 do 0,84 (Hendrick & Hendrick, 1990).

Uzorak istraživanja

Uzorak istraživanja činila je kategorija ispitanika koja pripada mladom odraslom dobu, uzrasta od 18 do 40 godina (N=500). Veliki deo uzorka jeste u partnerskoj vezi, i to 57,6% je u partnerskoj vezi i 13,4% u braku, dok je 29% uzorka u mladom odraslom dobu bez partnera.

Rezultati i diskusija

Rezultati pre svega sugeršu da se pojedinci koji jesu u emotivnoj vezi od onih koji nemaju partnera međusobno ne razlikuju u pogledu pet bazičnih dimenzija ličnosti. Drugim rečima, osobe koje su same i one koje su u partnerskoj vezi ne razlikuju se u stepenu izraženosti neuroticizma, ekstraverzije, saradljivosti, otvorenosti i savesnosti. Kada je reč o ličnosnim atributima, jedina statistički značajna razlika dobijena je na varijabli samopoštovanje. Naime, mladi bez partnera imaju statistički značajno niže samopoštovanje (Tabela 1) u odnosu na osobe koje jesu u partnerskoj vezi, što je u skladu sa nalazima da nivo samopoštovanja zavisi od toga da li smo u partnerskoj vezi (Brendgen et al., 2002) i da ostvarenost u partnerskom odnosu jeste u pozitivnoj vezi sa doživljajem sopstvene vrednosti (Erol and Orth, 2014, Shackelford, 2001).

Tabela 1

Razlike između pojedinaca bez partnera i pojedinaca u emotivnoj vezi u odnosu na dimenzije ličnosti i samopoštovanje (t-test)

Dimenzije ličnosti	U vezi	Bez partnera	p
	AS	AS	
SAMPOŠTOVANJE	41,78	40,51	,037
NEUROTICIZAM	2,67	2,61	,407
EKSTRAVERZIJA	3,73	3,66	,280
OTVORENOST	3,98	3,97	,939
SARADLJIVOST	3,62	3,63	,776
SAVESNOST	3,81	3,71	,123

Dobijeni rezultati o nepovezanosti pet bazičnih dimenzija ličnosti i partnerskog statusa osobe su iznenađujući, s obzirom na postojeće nalaze u literaturi o vezi dimenzija modela velikih pet i brojnih karakteristika partnerske veze. Međutim, kada je reč o tome da li smo sami ili imamo partnera, izgleda da osobine ličnosti nisu presudne. Ovakav nalaz može, delom, biti objašnjen činjenicom da će svakog od nas privući različit partner, te je sklop ličnosti i drugih atributa, kako vlastitih, tako i potencijalnog partnera, ono što određuje da li smo, takvi kakvi smo, u dijadnom odnosu ili smo sami. Svakako, moramo priznati da je ovakav rezultat delom posledica i jedne od važnih manjkavosti sprovedenog istraživanja. Reč je o tome da je deo uzorka osoba koje nisu u vezi prilično heterogen, tj. u njemu su se našli svi oni koji ne traže partnera, ali i oni koji bi voleli da budu u partnerskoj vezi, a

što je još važnije, uzorak je heterogen i u smislu da sadrži subjekte koji su dugo vremena bez partnera i koji bi mogli biti specifični po nekim dimenzijama ličnosti, ali i subjekte koji su slučajno ili samo trenutno bez partnera. O ovim različitostima i uzrocima „samačkog“ statusa osoba koje su u trenutku ispitivanja bile bez partnera nisu prikupljeni podaci, što je svakako jedna od preporuka za dalja istraživanja.

Kada je reč o obrascima afektivne vezanosti, rezultat hi-kvadrat testa sugerise da su statistički značajne razlike u učestalosti pripadanja pojedinim obrascima vezanosti ispitanika koji su u vezi i slobodnih ($\chi^2 = 30,84, p = ,000$).

Tabela 2
Razlike u učestalosti pojedinih obrazaca vezanosti između ispitanika u vezi i slobodnih

<u>Partnerski status</u>	<u>Sigurni</u>	<u>Izbegavajući</u>	<u>Preokupirani</u>	<u>Bojažljivi</u>
U vezi	231	53	42	29
Bez partnera	59	32	22	32
% u vezi u odnosu na obrazac vezanosti	79,7%	62,4%	65,6%	47,5%
% u vezi u odnosu na sve koji su u tom statusu	65,1%	14,9%	11,8%	8,2%

Naime, kada je reč o zastupljenosti pojedinih obrasca vezanosti kod pripadnika različitog partnerskog statusa, vidimo da 79,7% sigurno vezanih ispitanika jeste u emotivnoj vezi, i od ukupnog broja ispitanika koji imaju partnere na sigurno vezane osobe odlazi 65,1 %. Nasuprot tome, samo 47,5% bojažljivih osoba jeste u vezi ili braku na uzrastu od 18-40 godine.

Slično ovom rezultatu, rezultat dobijen posmatranjem dimenzija koje leže u osnovi obrazaca afektivne vezanosti, tj. dimenzije izbegavanje i anksioznost, primenom t-testa, ukazuje da se osobe zavisno od partnerskog statusa statistički značajno razlikuju. U skladu sa očekivanjima, osobe koje nisu u partnerskoj vezi imaju statistički značajno niže skorove na dimenzijama koje reprezentuju rano formirane modele sebe i drugih, a koje i reflektuju pozitivne ili negativne stavove, verovanja i očekivanja od sebe i drugih.

Tabela 3
Razlike u izraženosti dimenzija afektivne vezanosti kod pojedinaca bez partnera i sa partnerom (t-test)

<u>Dimenzija AV</u>	<u>U vezi</u>	<u>Bez partnera</u>	<u>p</u>
	<u>AS</u>	<u>AS</u>	
MODEL SEBE	2,17	0,74	,001
MODEL DRUGIH	2,03	0,15	,000

Naši rezultati potvrđuju da sigurno vezani ispitanici, zahvaljujući pozitivnom modelu sebe i drugih, imaju veću verovatnoću da razvijaju tople i bliske odnose sa drugima, te i veću verovatnoću da razviju kvalitetne i trajne emotivne veze, dok

bojažljivi imaju manju verovatnoću da budu u vezi, što je u skladu sa nalazima u literaturi da pripadnike ovog obrasca karakterišu retke i haotične ljubavne veze (Stefanović-Stanojević, 2011). Takođe, prema našim podacima najčešće su same osobe bojažljivog obrasca vezanosti, a zatim i preokupirani, što je saglasno postojećim nalazima u literaturi (Adamczyk & Bookwala, 2013; Palus, 2010).

U tabeli 4 su prikazani podaci o razlikama u učestalosti u pripadanju određenim stilovima ljubavi između ispitanika koji su u partnerskoj vezi i slobodnih. Kao što se može videti, od svih ispitanika koji jesu u partnerskom odnosu njih 77,9% pripada stilovima eros (44,5%) i agape (33,2%). Takođe, među pripadnicima eros stila njih 77,5% je u vezi ili braku. Slična je situacija i kod osoba koje karakteriše stil agape gde je 77,1% osoba ovog stila u partnerskoj vezi. Sa druge strane, samo polovina pripadnika stroge stila ima partnera, a među onima koje karakteriše ludus stil samo 42,9% ispitanika u mladom odrasлом dobu ima partnera. Pritom, rezultat hi-kvadrat testa pokazuje da su navedene razlike između učestalosti pripadanja pojedinaca različitih po partnerskom statusu pojedinim stilovima ljubavi statistički značajne ($\chi^2 = 29,09, p = ,000$).

Tabela 4

Razlike u učestalosti pojedinih stilova ljubavi između ispitanika u vezi i slobodnih

<u>Partnerski status</u>	<u>EROS</u>	<u>LUDUS</u>	<u>STORGE</u>	<u>PRAGMA</u>	<u>MANIA</u>	<u>AGAPE</u>
U vezi	158	12	21	29	17	118
Bez partnera	46	16	21	18	9	35
% slobodnih u odnosu na stil ljubavi	22,5%	57,1%	50%	38,3%	34,6%	22,9%
% u vezi u odnosu na sve koji su u tom statusu	44,5%	3,4%	5,9%	8,2%	4,2%	33,2%

Rezultati potvrđuju pretpostavku da pojedinci koje karakterišu agape i eros stilovi ljubavi češće imaju emotivnog partnera. Drugim rečima, pojedinci koje karakteriše visoko vrednovanje ljubavi, brzo otvaranje prema partneru, snaga emocija i seksualna i fizička privlačnost, odnosno altruistična i nesebična ljubav koja stavlja potrebe partnera iznad sopstvenih, češće od ostalih imaju emotivnog partnera u mladom odrasлом dobu. Sa druge strane, udeo ispitanika ludus stila među osobama koje imaju partnera je samo 3,4%. Ovo je takođe razumljivo s obzirom na njihovo nedovoljno ulaganje u ljubavnu vezu.

Rezultati t-testa potvrđuje navedene razlike u pogledu izraženosti pojedinih stilova ljubavi između pojedinaca koji su bez partnera i pojedinaca u emotivnoj vezi. Kao što se može videti u tabeli 5, pojedinci koji su u vezi ili braku imaju statistički značajno više skorove na stilovima ljubavi eros i agape, a osobe bez partnera značajno više rezultate na skalama ludus i storge, čime je ponovo potvrđeno da su u emotivnoj vezi oni pojedinci koji više vrednuju ljubav i koje karakteriše nesebičan odnos prema partneru, za razliku od osoba koje na ljubav gledaju kao na igru ili prijateljstvo.

Tabela 5
Razlike u izraženosti pojedinih stilova ljubavi kod pojedinaca bez partnera i sa partnerom (t-test)

Stil ljubavi	U vezi	Bez partnera	p
	AS	AS	
EROS	27,04	24,18	,000
LUDUS	16,97	19,21	,000
STROGE	19,47	20,75	,009
PRAGMA	19,59	20,30	,216
MANIA	19,05	19,05	,995
AGAPE	26,38	23,44	,000

Drugim rečima, stav prema ljubavi koje karakteriše nepostojanje želje pojedinca da se posveti građenju samo jedne partnerske veze, pri čemu se dublje emocije kontrolišu jer se ljubav ne vrednuje, kao i stavovi o ljubavi kao prijateljstvu, gde opet nema snažne privlačnosti ni emocija, karakteristika su osoba koje su same.

Sa namerom da izdvojimo atribute po kojima bi se eventualno mogli razlikovati pojedinci zavisno od partnerskog statusa primenili smo postupak kanoničke diskriminativne analize.

Tabela 6
Hi-kvadrat test diskriminacione funkcije

F-ja	Svojevredna vrednost	% varijanse	Kanonička korelacija	Wilksova lambda	Hi kvadrat	df	p
1	,198	100	,407	,835	88,80	13	,000

Diskriminativnom analizom izdvojili smo jednu funkciju koja dobro diskriminiše pojedince sa ili bez partnera što se može videti u tabeli 6. Kanonička korelacija izdvojene funkcije sa varijablom partnerski status iznosi ,407, $p < ,000$. U tabeli 7 prikazana je struktura kanoničke funkcije, a u tabeli 8 centroidi grupa za datu diskriminativnu funkciju.

Tabela 7
Matrica strukture kanoničke funkcije

Varijabla	Diskriminaciona funkcija
AGAPE	,614
EROS	,603
LUDUS	-,495

IZBEGAVANJE	,444
ANKSIOZNOST	-,351
STORGE	-,263

Tabela 8
Centroidi grupa za I diskriminativnu funkciju

<u>Partnerski status</u>	<u>Funkcija I</u>
U vezi	,284
Bez partnera	-,695

Posmatrano iz ugla izdvojene diskriminativne funkcije (Tabela 7) možemo videti da se osobe sa i bez partnera mogu međusobno dobro diskriminisati na osnovu stepena izraženosti stilova ljubavi: agape, eros, ludus i storge, kao i na temelju položaja na obema dimenzijama vezanosti: anksioznosti i izbegavanju. Drugim rečima, osobe koje su bez partnera imaju negativan model sebe i drugih i karakteriše ih pogled na ljubav karakterističan za storge ili ludus stil i odsustvo nesebičnog i strastvenog odnosa prema partneru karakterističnih za eros i agape stil.

Na kraju, potrebno je istaći izvesna ograničenja ovog istraživanja, kao i preporuke za buduća. Naime, s obzirom da su dimenzije afektivne vezanosti rano nastala uverenja osobe o sebi i drugima, možemo pretpostaviti da su ove dimenzije prediktori formiranih stilova ljubavi, te bi u budućim istraživanjima bilo preporučljivo ispitati uticaj dimenzija afektivne vezanosti na stilove ljubavi, a zatim kako se pojedinci različitog partnerskog statusa razlikuju duž stilova ljubavi. Drugim rečima, može biti da stilovi ljubavi jesu medijator između dimenzija afektivne vezanosti i partnerskog statusa. Takođe, kao što smo već naglasili, bilo bi poželjno biti selektivniji i restriktivniji prilikom uzorkovanja pojedinaca koji su bez partnera, u smislu potrebe za većom kontrolom nekih varijabli kao što broj prethodnih veza, dužina najduže veze, trajanje samačkog statusa i slično.

Zaključak

Svakako je jasno je da su neki ljudi svesno izabrali da budu sami. Možda samo trenutno, ali oni prosto nemaju želju da budu u partnerskoj vezi. Međutim, veliki broj ljudi je sam pod uticajem različitih okolnosti u njihovom životu, kao što su: pogrešni izbori, nemogućnost pronalaska partnera koji im odgovara, prekid dugogodišnje veze i slično. Ipak, bez obzira da li je u pitanju stvar izbora ili „loše sreće“, izgleda da ipak postoje neki zajednički atributi osoba koje su same i koje leže u osnovi neposrednih uzroka samačkog života.

Iako literatura dosledno ukazuje na važnost osobina ličnosti na zadovoljstvo u partnerskoj vezi, naši nalazi sugerišu da se razlike u partnerskom statusu ne mogu pripisati individualnim razlikama između pojedinca u pogledu stabilnih dimenzija

ličnosti: neuroticizma, ekstraverzije, saradljivosti, otvorenosti i savesnosti, izuzev nalaza o značajno nižem samopoštovanju osoba koje nemaju partnera. Sa druge strane, postoje razlike između pojedinaca koji su sami i onih koji imaju partnera u pogledu određenih stavova prema sebi i drugima i, verovatno na tom temelju konstruisanih, stavova prema ljubavi, tj. obrascima afektivne vezanosti i stilovima ljubavi. Pojedinci koje karakteriše pozitivan pogled na sebe i svet oko sebe kao i vrednovanje osećanja, stasti i altruistične ljubavi najčešće imaju emotivnog partnera.

Svakako, ostaje otvoreno pitanje ovih povezanosti, pa bi se moglo tvrditi i suprotno, tj. da naša ispunjenost i iskustva u ljubavnom životu oblikuju našu sliku o sebi i dalje stavove u pogledu drugih i ljubavi.

Literatura

- Adamczyk, K., Mickiewicz, A., Bookwala, J. (2013). Adult Attachment and Single vs. Partnered Relationship Status in Polish University Students. *Psihologijske teme* 22(3), 481-500.
- Alinčić, M. (2013). Osobine ličnosti i asertivnost kao prediktori samopoštovanja i socijalne anksioznosti. *Primenjena psihologija*, 6(2), 139-154.
- Bartholomew, K. & Horowitz, L. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 226-244.
- Bookwala, J. (2003). Being "single and unattached": The role of adult attachment styles. *Journal of Applied Social Psychology*, 33(8), 1564-1570. doi:10.1111/j.1559-1816.2003.tb01963.x
- Brendgen, M., Vitaro, F., Doyle, A. B., Markiewicz, D., & Bukowski, W. M. (2002). Same-sex peer relations and romantic relationships during early adolescence: Interactive links to emotional, behavioral, and academic adjustment. *Merrill-Palmer Quarterly*, 48(1), 77- 103.
- Bronfenbrenner, U. (1986). Alienation and the four worlds of childhood. *Phi Delta Kappan*, 67(6), 430-436.
- Collins, N.L., Cooper, M.L., Albino, A., & Allard, L. (2002). Psychosocial vulnerability from adolescence to adulthood: A prospective study of attachment style differences in relationships functioning and partner choice. *Journal of Personality*, 6, 965-1008. doi:10.1111/1467-6494.05029
- Demir, M. (2008). Sweetheart, you really make me happy: Romantic relationship quality and personality as predictors of happiness among emerging adults. *Journal of Happiness Studies*, 9(2), 257-277
- Demir, M., Ozdemir, M., & Weitekamp, L. A. (2007). Looking to happy tomorrow with friends: Best and close friendships as they predict happiness. *Journal of Happiness Studies*, 8, 243-271.
- DePaulo, B. M., & Morris, W. L. (2005). Singles in society and in science. *Psychological Inquiry*, 16, 57-83.
- Donnellan, M.B., Conger, R.D. i Bryant, C.M. (2004). The big five and enduring marriages. *Journal of Research in Personality*, 38, 481-504.

- Etaugh, D. & Malstrom, J. (1981). The effect of marital status on person perception. *Journal of Marriage and the Family*, 43, 801-805.
- Eysenck, H. J. (1980). Personality, marital satisfaction, and divorce. *Psychological Reports*, 47, 1235–1238.
- Fricker, J. & Moore, S. (2002). Relationship satisfaction: The role of love styles and attachment styles. *Current Research in Social Psychology*, 7, 82-205.
- Girme, Y., Overall, N., Faingataa, S., Sibley, C. (2015). Happily Single. The Link Between Relationship Status and Well-Being Depends on Avoidance and Approach Social Goas. *Social Psychological and Personality Science*, 1-9
- Gutman, L. M., Sameroff, A. & Eccles, J. S. (2002). The academic achievement of African American students during early adolescence: An examination of multiple risk, promotive, and protective factors. *American Journal of Community Psychology*, 30(3),367-399.
- Hazan, C., & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, 511-524. doi:10.1037/0022-3514.52.3.511
- Hendrick C. & Hendrick S. (1986). A Theory and Method of Love. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 50(2), 392-402.
- Hendrick, C. & Hendrick, S. (1990). A Relationship-specific Version of the Love Attitudes Scale, *Journal of Social Behavior and Personality* 5, 239-54
- John, O. P., & Srivastava, S. (1999). The Big-Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives. In L. A. Pervin & O. P. John (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (Vol. 2, pp. 102–138). New York: Guilford Press.
- Karney, B. R., & Bradbury, T. N. (1995). The longitudinal course of marital quality and stability: a review of theory, method, and research. *Psychological Bulletin*, 118, 3–34
- Kelly, E. L., & Conley, J. J. (1987). Personality and compatibility: a prospective analysis of marital stability and marital satisfaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(1), 27-40.
- Kirkpatrick, L., Davis, K.E. (1994). Attachment Style, Gender, and relationship Stability: A Longitudinal Analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66(3), 502-512
- Kirkpatrick, L.A., & Hazan, C. (1994). Attachment styles and close relationships: A four-year prospective study. *Personal Relationships*, 1, 123-142. doi:10.1111/j.1475-6811.1994.tb00058.x
- Krueger, R. F., Caspi, A., & Moffitt, T. E. (2000). Epidemiological personology: The unifying role of personality in population-based research on problem behaviors. *Journal of Personality*, 68, 967–998.
- Larsen-Rife, D., Conger, D. (2005). Personality, Family History, and Competence in Early Adult Romantic Relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88(3), 562–576
- Lee, J. A. (1973). *Colours of Love: An Exploration of the Ways of Loving*. Toronto, Ontario, Canada: New Press
- Maslow, A.H. (1968). *Toward a psychology of being*. Princeton, NJ: Van Nostrand

- Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2007). *Attachment in adulthood: Structure, dynamics, and change*. New York: Guilford Press.
- Montgomery, J. M. (2005). Psychosocial Intimacy and Identity: From Early Adolescence to Emerging Adulthood. Sage Publications. *Journal of Adolescent Research*, 20(3), 346-374
- Moos, R. H. (2002). The mystery of human context and coping: An unraveling of clues. *American Journal of Community Psychology*, 30(1): 67-88.
- Morrow, G., Clark, E., Brock, K. (1995). Individual and Partner Love Styles: Implications for the Quality of Romantic Involvements. *Journal of Social and Personal Relationships*, 12(3), 363-387
- Nikić, G. (2008). Povezanost stilova ljubavi i činilaca bliskih partnerskih odnosa u kasnoj adolescenciji i odraslom dobu. *Doktorska disertacija*. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu
- Ozer, D. & Benet-Martínez, V. (2006). Personality and the Prediction of Consequential Outcomes. *Annual Review of Psychology*, 57, 401-421
- Palus, K. (2010). *Wybrane psychologiczne uwarunkowania braku partnera życiowego w okresie wczesnej dorosłości*. [The selected psychological factors of the lack of a lifetime partner in young adulthood]. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM.
- Roberts, B., Kuncel, N., Shiner, R, Caspi, A., Goldberg, L. (2007). The Power of Personality: The Comparative Validity of Personality Traits, Socioeconomic Status, and Cognitive Ability for Predicting Important Life Outcomes. *Perspectives on Psychological Science*, 2, 313-345.
- Robins, R., Caspi, A., Moffitt, T.E. (2002). It's Not Just Who You're With, It's Who You Are: Personality and Relationship Experiences Across Multiple Relationships. *Journal of personality*, 70(6): 925–964.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rotenberg, K. & Korol, S. (1995). The role of loneliness and gender in individuals' love styles. *Journal of Social Behavior and Personality*, 10(3), 537-546.
- Schachner, D.A., Shaver, P.R., & Gillath, O. (2008). Attachment style and long-term singlehood. *Personal Relationships*, 15, 479-491. doi:10.1111/j.1475-6811.2008.00211.x
- Scharfe, E., & Bartholomew, K. (1994). Reliability and stability of adult attachment patterns. *Personal Relationships*, 9, 51-64.
- Shackelford, T. K. (2001). Self-esteem in marriage. *Personality and Individual Differences*, 30, 371– 390.
- Shaver, P. R., & Brennan, K. A. (1992). Attachment styles and the “Big Five” personality traits: their connections with each other and with romantic relationship outcomes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18, 536–545.
- Stack, S., & Eshleman, J. (1998). Marital Status and Happiness: A 17-Nation Study. *Journal of Marriage and Family*, 60(2), 527-536. doi:1. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/353867> doi:1

- Stefanović-Stanojević, T. (2011). *Afektivna vezanost, razvoj, modaliteti i procena*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu
- Walster, E. (1965). The effect of self-esteem on romantic liking. *Journal of Experimental Psychology*, 37, 1673-1682.
- White, J., Hendrick, S., Hendrick, C. (2004). Big five personality variables and relationship constructs. *Personality and Individual Differences* 37, 1519–1530.
- Wood, W., Rhodes, N., Whelan, M. (1989). Sex Differences in Positive Well-Being: A Consideration of Emotional Style and Marital Status. *Psychological Bulletin*, 106(2), 249-264

Milica Tošić Radev

WHY AM I SINGLE? PERSONALITY DIMENSIONS, ATTACHMENT PATTERNS, LOVE STYLES AND RELATIONSHIP STATUS

Summary

Despite the significance of having romantic partner, many young adults find it difficult to establish well-functioning intimate relationships. The subject of the study is to examine the differences and possibility to discriminate individuals different their relationship status, depending on whether they are single or in romantic relationship, based on personality dimensions, patterns of attachment and love styles.

The sample is consisted of 500 subjects (aged 18-40), of which 355 respondents were in relationship. The patterns of attachment were operationalized by RQ questionnaire, love styles by Love Attitudes Scale, personality dimensions by BFI inventory and self-esteem was measured The Rosenberg Self-Esteem Scale.

The results of discriminant analysis suggest that there are differences between individuals who are single and those who have a partner. They do not vary according to the structure of personality, but they can be well discriminated on the basis of certain attitudes toward themselves and others, ie. Anxiety and Avoidance dimensions and, consequently, adopted styles of love: Eros, Agape, Ludus and Storge.

Keywords: *relationship status, love styles, attachment patterns, personality dimensions*

Milica Zajić*Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet Niš,
Doktorske studije***Slavica Živković***Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet Niš,
Master studije*

UDK 159.942:316.356.2

OBRASCI AFEKTIVNE VEZANOSTI I KVALITET BRAKA

Apstrakt

*Opšti cilj od kog smo krenuli u istraživanje odnosio se na utvrđivanje razlika u izraženosti pojedinih dimenzija kvaliteta braka s obzirom na obrazac afektivne vezanosti kome ispitanici pripadaju. Tumačenje rezultata zasnivalo se na postavkama teorije afektivne vezanosti prema kojoj obrasci afektivne vezanosti odražavaju kvalitet ranog iskustva deteta i roditelja i pružaju mogućnost predviđanja važnih aspekata socijalnog i emocionalnog razvoja. Uzorak istraživanja je činilo 200 ispitanika (100 muških i 100 ženskih ispitanika), uzrasta od 25 do 55 godina. Radi se o prigodnom uzorku. Za ispitivanje afektivne vezanosti korišćen je Upitnik za procenjivanje porodične afektivne vezanosti – PAVb (Brennan et al., 1995, *Suvremena psihologija*, 6, 2003, Zagreb), a za procenu kvaliteta braka korišćena je Skala uzajamne prilagodjenosti partnera - Dyadic Adjustment scale - DAS (Spanier, 1979). Rezultati ukazuju da postoje statistički značajne razlike u stepenu izraženosti dimenzija kvaliteta braka s obzirom na obrazac afektivne vezanosti, a dobijene razlike statistički su značajne na dimenziji Zadovoljstvo brakom. Dobijene su statistički značajne korelacije između obrazaca afektivne vezanosti i broja dece u porodici, kao i statistički značajne korelacije između obrazaca afektivne vezanosti, pojedinih dimenzija kvaliteta braka i dužine trajanja braka ispitanika.*

Ključne reči: *afektivno vezivanje, obrasci afektivnog vezivanja, kvalitet braka.*

Uvod

U detinjstvu se afektivne veze formiraju između deteta i roditelja, u adolescenciji između vršnjaka, a u odraslom dobu između partnera (Bowlby, 1969). Ove veze se, sa stanovišta teorije afektivne vezanosti, formiraju u kontekstu fizičke blizine. Naime, da bi se afektivna veza formirala mora da postoji snažna sila koja će postaći bliskost. Blizina se, u detinjstvu, reguliše sistemom afektivne vezanosti i detetovom potrebom za sigurnošću, dok je kod odraslih seksualna privlačnost prvi korak koji vodi ka formiranju emotivne veze. Od ponašanja figure vezanosti zavisi emotivno

stanje i deteta i odraslih, pri čemu responzivnost vodi zadovoljstvu i sigurnosti, a neresponzivnost izaziva anksioznost i stres. I kod dece i kod odraslih je formiranje veze omogućeno bliskim fizičkim kontaktom. Istraživanja su pokazala da uzajamna privlačnost i seksualna strast spaja par, ali zadovoljstvo opada ako partner ne uspe da zadovolji potrebe za utehom i sigurnošću. Zadovoljstvo vezom u velikoj meri zavisi od zadovoljenja bazičnih potreba za vezanošću, brigom i seksom. Prema Bolbiju, vezanost u odrasлом dobu predstavlja vezu u kojoj partneri uzajamno uzimaju i pružaju sigurnost (prema Vukelić-Basarić, 2010).

Unutrašnji radni modeli koji se formiraju u ranom detinjstvu utiču na sva buduća ponašanja. S obzirom na to da većina ljudi živi u relativno nepromenljivim i stabilnim uslovima, rano formirani modeli se održavaju sa odrastanjem i utiču na formiranje osobina ličnosti, ponašanje prema vršnjacima, partneru i sopstvenoj deci. Dakle, radni modeli teže da budu stabilni, ali da bi bili adaptivni, oni moraju da sačuvaju određeni stepen plastičnosti. Bolbi je smatrao da na stabilnost obrazaca utiču sledeća tri mehanizma: rana iskustva kao prototip kasnijih veza, sredinski uticaji i radni model konstruisan na bazi socijalnog iskustva (Bolwby, 1973). Većina autora smatra da je afektivna vezanost stabilan, ali dinamičan proces (Hamilton, 2000; Waters i sar., 2000). Primarni faktori koji utiču na promenu stila su stresni ili negativni životni događaji. Stresni događaji mogu uticati da sigurna deca postanu nesigurni ljudi u odrasлом periodu. Razvod, poremećaji porodičnog života, siromaštvo, smanjenje dostupnosti figure su faktori na koje se mora obratiti pažnja pri ispitivanju afektivne vezanosti (prema Vukelić-Basarić, 2010). Bolbi je pretpostavio da rano formirani modeli vezanosti perzistiraju kroz čitav život i utiču na uspostavljanje svih kasnijih odnosa. On je smatrao da su afektivne veze prisutne u celom čovekovom životu i da se obrasci vezanosti u odrasлом dobu prenose na partnere, tj. partneri postaju primarne figure afektivne vezanosti (prema Stefanović-Stanojević, 2005). Stil vezanosti u detinjstvu će odrediti karakteristične želje, verovanja, osećanja i ponašanja osobe, očekivanja u odnosu na sebe i partnera u bliskim odnosima.

Veliki podsticaj za razumevanje partnerskih odnosa došao je iz rada Kim Bartholomeu (Bartholomeu & Horowitz, 1991, prema Stefanović-Stanojević, 2004) koji je koncipiran kao četvorokategorijalni model vezanosti. Model je izveden direktno iz Bolbijeve pretpostavke da postoje dva tipa unutrašnjih radnih modela vezanosti - model sebe i model drugog i da svaki od tih modela može da se predstavi kao dihotoman - pozitivan i negativan. Dimenzije koje stoje u osnovi radnih modela jesu dimenzija odbacivanja a koja reprezentuje radni model drugih, a koja na jednom kraju ima prihvatanje, a na drugom odbacivanje bliskosti. Dimenzija anksioznosti na jednom kraju ima nisku, a na drugom visoku anksioznost, a reprezentant je unutrašnjeg modela sebe (Stefanović-Stanojević, 2004). Ukratko, prema četvorokategorijalnom modelu, kvalitet ranih odnosa vezanosti predstavlja temelj doživljaja sebe i drugih, a ukrštanjem dimenzija anksioznosti i izbegavanja dobijaju se 4 kategorije vezanosti: sigurni, preokupirani, bojažljivi i odbacujući. Svaki od ovih obrazaca se razlikuje strategijama emocionalne regulacije i interpersonalnog ponašanja (Stefanović-Stanojević, 2004). Sigurni obrazac partnerske vezanosti karakteriše pozitivan model sebe i drugih (niska anksioznost i nisko izbegavanje). Takve osobe imaju visoko samopouzdanje, pozitivan

stav prema drugima, pokazuju visoku intimnost u odnosima. Njih karakteriše osećaj sopstvene vrednosti i prijatnosti zbog ostvarivanja bliskosti i u skladu sa tim uživaju u ličnoj autonomiji i zadovoljavajućem odnosu sa drugima što sve daje šansu ovim osobama da grade otvorene i autentične partnerske odnose. Preokupirani obrazac partnerske vezanosti karakteriše negativni model sebe a pozitivan model drugih (visoka anksioznost i nisko izbegavanje) Budući da ove osobe imaju dubok osećaj da ne vrede, preokupirani su odnosima, strahom od samoće i imaju veliku potrebu za bliskošću. U partnersku vezu se investiraju prerano i preterano nadajući se da će kvaliteti partnera nadoknaditi njihove manjkavosti. U vezama su skloni simbiozi, a veze su im često dramatične i liče na romantičnu priču o beskrajnoj ljubavi. Odbacujući obrazac partnerske vezanosti odlikuje pozitivan model sebe i negativan model drugih (niska anksioznost i visoko izbegavanje). Ove osobe, zbog pozitivne slike o sebi, uz istovremeno negativan odnos prema drugima, izbegavaju bliskost sa drugima i usmerene su na sebe, što ih čini nepodobnim za razvoj kvalitetne partnerske veze, pa njihove veze često i jesu kratkotrajne i površne. Bojažljivi obrazac afektivne vezanosti se karakteriše negativnim modelom i sebe i drugih (visoka anksioznost i visoko izbegavanje). Ove osobe imaju nisko samopouzdanje, nedostatak poverenja u sebe pa su često visoko zavisne od partnera. S druge strane istovremeno imaju negativna očekivanja od drugih, pa izbegavaju intimnost zbog straha od odbacivanja i povređivanja. U skladu sa tim, njihove veze su retke i haotične. (Stefanović-Stanojević, 2004)

Zadovoljstvo vezom prema ovoj teoriji zavisi od zadovoljenja osnovnih potreba za brigom, udobnošću, tj. od uverenja pojedinca da mu partner ispunjava te potrebe.

Pojam braka

Brak je pored srodstva jedna od najstarijih univerzalnih ustanova u ljudskoj zajednici. I dok se porodica, sociološki, definiše kao grupa, brak je dijadni odnos ili par. Brak se, pre svega definiše kao interpersonalni odnos između dveju jedinki, muškarca i žene. Brak je društvena, verska i zakonska zajednica muža i žene uz imanje u vidu savremenih promena u formalno-pravnom izjednačavanju bračne i vanbračne veze, kao i tendencije legalizacije brakova istog pola u nekim razvijenim zemljama Zapada (Milić, 2001). Brak je odnos koji teži dugoročnosti ili čak podrazumeva doživotnu vezu. Obično se razvojem tog odnosa porodica širi, partneri postaju roditelji koji imaju dužnost da se staraju o deci. U stvari, osnovna funkcija braka i jeste zasnivanje porodice i stvaranje potomstva. Porodica je primarna i intimna zajednica, a brak je osnovna društvena ustanova okrenuta donekle širem društvu. Porodica je širi pojam od braka, ali brak obično predstavlja osnovu porodice (Milić, 2001).

Prema Obradovićima (2006) sve različite pristupe i definicije kvaliteta braka možemo svrstati u sledeće tri grupe:

1. kvalitet braka kao zadovoljstvo u braku;
2. kvalitet braka kao međusobna prilagođenost bračnih partnera;
3. kvalitet braka kao partnerova procena kvaliteta bračnih odnosa.

Prema starijim gledištima (Hawkins, 1968), kvalitet bračnih odnosa se shvata isključivo kao zadovoljstvo u braku. To je “subjektivni osećaj sreće, zadovoljstva i užitka koji doživljava partner u interakciji sa drugim partnerom”. Sedamdesetih godina je mnogo istraživanja sprovedeno u kojima je kvalitet braka shvaćen isključivo kao bračno zadovoljstvo (Burr, 1970; Sheinbein, 1974; Stinnett et al, 1970, prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Takav je pristup pokazao mnoge prednosti, ali i brojne nedostatke.

Sedamdesetih godina se pojavljuju mnoge kritike na određenje kvaliteta bračnih odnosa kao zadovoljstva bračnih partnera brakom. Jedan od najvećih kritičara, Spanier (1976) ponudio je drugačiji pristup u definisanju. Umesto određenja prema kome kvalitet braka predstavlja osećaj sreće ili zadovoljstva u braku, Spanier (1976) kvalitet bračnih odnosa definiše kao međusobnu prilagođenost bračnih partnera. Glavni nedostatak Spanierovog pristupa mnogi autori vide u činjenici (Glenn, 1990) da se kvalitet braka ne može izjednačiti sa prilagođenošću bračnih partnera, jer se time mere “zajedno” različiti oblici ponašanja i percepcija bračnih partnera. Tako su na primer Džonson, Amoloza i But (1991, prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006) primenili faktorsku analizu i utvrdili da se Spanierovim instrumentom dobija pet dimenzija (faktora): 1. bračna sreća/ zadovoljstvo, 2. harmonija bračnih odnosa (odsutnost neslaganja i sukoba), 3. količina interakcija među bračnim partnerima, 4. odsutnost specifičnih izvora bračnih problema (npr. pijenje alkohola) i 5. odsutnost sklonosti ka razvodu. Takođe, ističe se i to da prilagođenost partnera predstavlja samo jedan aspekt ili samo preduslov za kvalitet bračnih odnosa. Kvalitet braka je višedimenzionalan i širi pojam koji obuhvata i prilagođenost ali i druge dimenzije.

Kao odgovor na ovo sredinom 80-ih godina javlja se treći pravac u određenju kvaliteta braka koji donekle objedinjuje prethodna dva. Za procenu se primenjuju dva pristupa, pa prema prvom partneri procenjuju globalni ili opšti kvalitet partnerskih odnosa, a prema drugom pristupu procenjuju kvalitet partnerskih odnosa prema nizu pojedinačnih dimenzija kao što su: kvalitet komuniciranja, seksualno ponašanje, donošenja odluka itd (prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Metod Problem, ciljevi, uzorak i instrumenti

Opšti problem istraživanja mogao bi se postaviti kroz sledeće pitanje:

Da li se ispitanici koji pripadaju različitim obrascima afektivne vezanosti razlikuju u pogledu izraženosti pojedinih dimenzija doživljava kvaliteta braka?

Specifični problemi istraživanja mogli bi se postaviti kroz sledeća pitanja:

Da li se osobe različitog pola razlikuju u pogledu pojedinih dimenzija kvaliteta braka?

Da li se osobe različitog uzrasta razlikuju u pogledu pojedinih dimenzija kvaliteta braka?

Da li se ispitanici razlikuju u obrascima afektivne vezanosti i dimenzijama kvaliteta braka s obzirom na dužinu trajanja braka i s obzirom na broj dece u porodici?

Opšti cilj istraživanja odnosi se na utvrđivanje razlika u izraženosti pojedinih dimenzija kvaliteta braka s obzirom na obrazac afektivne vezanosti kome ispitanici pripadaju.

Specifični ciljevi:

- Utvrditi da li postoje razlike u izraženosti dimenzija kvaliteta braka s obzirom na pol ispitanika.
- Utvrditi da li postoje razlike u izraženosti dimenzija kvaliteta braka s obzirom na godine starosti ispitanika.
- Utvrditi da li postoje razlike u izraženosti osnovnih varijabli istraživanja (obraci afektivne vezanosti i kvalitet braka) s obzirom na dužinu trajanja braka ispitanika.
- Utvrditi da li postoje razlike u izraženosti obrazaca afektivne vezanosti s obzirom na broj dece u porodici.
- Utvrditi da li postoje statistički značajne korelacije između broja dece u porodici i obrazaca afektivne vezanosti.
- Utvrditi da li postoje statistički značajne korelacije između dužine trajanja braka i obrazaca afektivne vezanosti.
- Utvrditi da li postoje statistički značajne korelacije između dužine trajanja braka i pojedinih dimenzija kvaliteta braka.

Uzorak istraživanja je činilo 200 ispitanika (100 muških i 100 ženskih ispitanika), uzrasta od 25 do 55 godina. Radi se o prigodnom uzorku.

U istraživanju su korišćeni sledeći instrumenti:

1. Upitnik za procenjivanje porodične afektivne vezanosti – PAVb (Brennan et al., 1995, *Suvremena psihologija*, 6, 2003, Zagreb).

Afektivna vezanost merena je PAVb upitnikom, kojim se procenjuje porodična afektivna vezanost. Upitnik se sastoji od 18 stavki koje se odnose na osećanja ispitanika u odnosima sa porodicom kao celinom, a ispitanici su odgovarali označavajući svoj stepen slaganja sa tvrdnjama datim u upitniku. Podaci daju informacije o karakteristikama afektivne vezanosti preko dve dimenzije, anksioznost i izbegavanje i obrascu afektivne vezanosti prema četvorokategorijalnom modelu Bartolomew. Po ovom modelu izdvajaju se:

- Sigurni obrazac afektivne vezanosti (nizak skor na obe dimenzije);
- Preokupirani obrazac afektivne vezanosti (visoka anksioznost i nisko izbegavanje);
- Izbegavajući obrazac afektivne vezanosti (niska anksioznost i visoko izbegavanje);
- Plašljivi obrazac afektivne vezanosti (visok skor na obe dimenzije) (Bartolomew & Shaver, 1998; Crowel et al., 1999; Stefanović Stanojević, 2011).

Pouzdanost testa je zadovoljavajuća - 0.86 (Stefanović Stanojević, 2011).

2. Skala uzajamne prilagodjenosti partnera - Dyadic Adjustment scale - DAS (Spanier, 1979). Namena skale je da meri kvalitet braka ili sličnih dijada i sadrži 32 stavke kojima se meri prilagodjenost partnera u različitim područjima života. Re-

zultat u upitniku može se izraziti kao zbir bodova svih odgovora ili kao rezultat na pojedinim subskalama. Ukupni rezultat odnosi se na kvalitet braka i veći rezultat u većini pitanja znači i viši kvalitet i bolju uzajamnu prilagodjenost partnera, pri čemu, skala ima teoretski raspon od 0 do 151.

Rezultati po subskalama govore o meri zadovoljstva u braku (DS -dyadic satisfaction) , kohezije para (Dcoh-dyadic cohesion), slaganja para (Dcon-dyadic consensus) i izražavanju emocija (AE- affectional expression). Subskala *zadovoljstvo brakom* sadrži 10 stavki koje se odnose na odsustvo razmišljanja o razvodu, žaljenje zbog venčanja, poverenje u partnera. Subskala *kohezija para* obuhvata 5 stavki, a odnosi se na zajedničko provođenje slobodnog vremena. Subskala *slaganje para* sastoji se od 13 stavki čiji se sadržaj odnosi na slaganje partnera oko religije, prijatelja, rođaka, filozofije života. Subskala *izražavanje emocija* sastoji se od 4 stavke koje se odnose na izražavanje emocija i seksualne odnose.

Autor saopštava da skala ima visoku pouzdanost (alfa = 0.96). Pouzdanost subskala je takođe visoka (DS-0.94, Dcon-0.90, Dcoh-0.86, AE-0.73). Takođe je potvrđena diskriminativna valjanost skale jer su se odgovori razvedenih ispitanika i onih u braku za sve stavke razlikovali značajno uz rizik manji od 1% ($p < 0.001$). Konstruktna valjanost potvrđena je korelacijom od 0.86 za venčane i 0.88 za razvedene ispitanike sa Skalom bračne prilagodjenosti (Marital Adjustment Scale- MAS) Lockea i Wallacea (Spanier, 1979).

Rezultati

Prikaz dobijenih rezultata slediće redosled hipoteza koje smo u istraživanju proveravali.

Opšta hipoteza

Očekuje se da postoje statistički značajne razlike u izraženosti pojedinih dimenzija kvaliteta braka s obzirom na obrazac afektivne vezanosti kome ispitanici pripadaju.

Tabela 1. Izraženost dimenzija kvaliteta braka s obzirom na obrasce afektivne vezanosti

Obrasce afektivne vezanosti	Zadovoljstvo brakom	Kohezija para	Slaganje para	Izražavanje emocija
Sigurni	3.97	3,87	3,45	2,33
Bojažljivi	4.16	3,82	3,38	2,37
Odbacujući	3,93	3,88	3,47	2,42
Preokupirani	3.92	4,00	3,39	2,41

Pregledom podataka izloženih u tabeli br.1 može se videti da je Zadovoljstvo brakom najizraženije kod ispitanika koji pripadaju bojažljivom obrascu (**AS=4.16**),

Kohezija para najizraženija kod ispitanika koji pripadaju preokupiranom obrascu (**AS=4.00**), Slaganje para je najizraženije kod ispitanika koji pripadaju odbacujućem obrascu (**AS=3.47**), dok je Izražavanje emocija najizraženija kod ispitanika koji pripadaju odbacujućem obrascu afektivne vezanosti (**AS=2.42**).

Kako bismo proverili da li su ove dobijene razlike statistički značajne, sproveden je postupak analize varijanse i, u okviru njega, post-hoc analiza, kako bismo preciznije utvrdili između kojih dimenzija kvaliteta braka postoje eventualne razlike s obzirom na pripadnost određenom obrascu afektivne vezanosti.

Tabela 2. Analiza varijanse - razlike u stepenu izraženosti dimenzija kvaliteta braka s obzirom na obrazac afektivne vezanosti

	F	Sig.
Zadovoljstvo brakom	3,005	,032
Kohezija para	,899	,443
Slaganje para	,771	,512
Izražavanje emocija	1,343	262

Rezultati analize varijanse ukazuju da postoje statistički značajne razlike u stepenu izraženosti dimenzija kvaliteta braka s obzirom na obrazac afektivne vezanosti, dobijene razlike statistički su značajne na dimenziji Zadovoljstvo brakom.

Tabela 3. Analiza varijanse, post hoc testovi - razlike u stepenu izraženosti dimenzija kvaliteta braka u odnosu na pripadnost obrascu afektivne vezanosti

Dimenzije kvaliteta braka	(I) Obrazac afektivne vezanosti	(J) Obrazac afektivne vezanosti	Mean Difference (I-J)	Sig.
Zadovoljstvo brakom	sigurni	bojazljivi	-.18687	.056
		preokupirani	.04705	.788
		odbacujuci	.03980	.797
	bojazljivi	sigurni	.18687	.056
		preokupirani	.23391*	.032
		odbacujuci	.22667*	.028
	preokupirani	sigurni	-.04705	.788
		bojazljivi	-.23391*	.032
		odbacujuci	-.00725	.999
	odbacujuci	sigurni	-.03980	.797
		bojazljivi	-.22667*	.028
		preokupirani	.00725	.999

Rezultati dobijeni post-hoc testovima pokazali su da postoje razlike u izraženosti dimenzije Zadovoljstvo brakom, te da su ispitanici koji pripadaju bojažljivom obrascu afektivne vezanosti (**AS=4.16**) zadovoljniji u dijadi od ispitanika koji pri-

padaju preokupiranom obrascu afektivne vezanosti ($AS=3.92$), a dobijena razlika je značajna na nivou $Sig= 0.032$. Rezultati takođe pokazuju da su ispitanici koji pripadaju bojažljivom obrascu zadovoljniji u dijadi od ispitanika koji pripadaju odbacujućem obrascu afektivne vezanosti ($AS=3.93$) i dobijena razlika je statistički značajna na nivou $Sig=0.028$.

Specifične hipoteze:

H1: Očekuje se da postoje razlike u izraženosti dimenzija kvaliteta braka s obzirom na pol ispitanika.

Tabela 4. T-test - Ispitivanje razlika između prosečnih skorova muških i ženskih ispitanika na dimenzijama kvaliteta braka

Predmeti merenja	Pol	Broj	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	t statistic	Statistička značajnost
Zadovoljstvo brakom	Muški	100	4,04	,24	5,200	,001
	Ženski	100	3,89	,18	5,200	,001
Kohezija para	Muški	100	3,98	,32	3,752	139
	Ženski	100	3,79	,37	3,752	139
Slaganje para	Muški	100	3,39	,25	-3,016	,542
	Ženski	100	3,49	,18	-3,016	,542
Izražavanje emocija	Muški	100	2,36	,25	-,067	,368
	Ženski	100	2,36	,27	-,067	,368

Iz tabele br.4 vidimo da postoji statistički značajna razlika između ispitanika muškog i ženskog pola na dimenziji Zadovoljstvo brakom, kao i da je ova varijabla izraženija kod ispitanika muškog pola ($AS=4.04$).

H2: Očekuje se da postoje razlike u izraženosti dimenzija kvaliteta braka s obzirom na godine starosti ispitanika.

Tabela 5. Analiza varijanse - razlike u izraženosti pojedinih dimenzija kvaliteta braka zavisno od godina starosti

	F	Sig.
Zadovoljstvo brakom	1.776	.172
Kohezija para	2.749	.066
Slaganje para	1.637	.197
Izražavanje emocija	3.186	.043

Rezultati dobijeni analizom varijanse ukazuju da su dobijene razlike u izraženosti dimenzija braka zavisno od godina starosti, statistički značajne na nivou ($Sig < 0.05$) na dimenziji Izražavanje emocija.

Tabela 6. Analiza varijanse, post-hoc testovi, razlike u izraženosti pojedinih dimenzija kvaliteta braka zavisno od godina starosti

Dimenzije kvaliteta braka	(I) Godine starosti	(J) Godine starosti	Mean Difference (I-J)	Sig.
Izražavanje emocija	od 25 do 35 godina	od 36 do 45 godina	.10512*	.033
		od 46 do 55 godina	.07506	.498
	od 36 do 45 godina	od 25 do 35 godina	-.10512*	.033
		od 46 do 55 godina	-.03006	.879
	od 46 do 55 godina	od 25 do 35 godina	-.07506	.498
		od 36 do 45 godina	.03006	.879

Rezultati dobijeni post-hoc testovima pokazali su da postoje razlike u izraženosti dimenzije Izražavanje emocija, te da su ispitanici koji imaju od 25 do 35 godina starosti (AS=2.43) emocionalno ekspresivniji od ispitanika koji imaju od 36 do 45 godina starosti (AS=2.32). Dobijena razlika je statistički značajna na nivou **Sig=0.033**.

Tabela 7. Aritmetičke sredine dimenzija kvaliteta braka s obzirom na godine starosti

Godine starosti	Zadovoljstvo brakom	Kohezija para	Slaganje para	Izražavanje emocija
od 25 do 35 godina	3.96	3.83	3.46	2.43
od 36 do 45 godina	3.98	3.88	3.42	2.32
od 46 do 55 godina	3.89	4.04	3.50	2.35
Total	3.97	3.88	3.44	2.36

H3: Očekuje se da postoje razlike u izraženosti osnovnih varijabli istraživanja (obraci afektivne vezanosti i kvalitet braka) s obzirom na dužinu trajanja braka ispitanika.

Tabela 8. Procenti ispitanika koji pripadaju određenom obrascu afektivne vezanosti s obzirom na dužinu trajanja braka

Dužina trajanja braka	Obrazac afektivne vezanosti				Total
	sigurni	bojazljivi	preokupirani	odbacujući	
prva godina braka	11.0%	3.0%	6.5%	4.5%	25.0%
od jedne do pet godina					
od pet do deset godina					
više od deset godina					
Total	20.0%	1.0%	1.0%	3.0%	25.0%
	19.0%	.0%	2.0%	4.0%	25.0%
	17.0%	1.0%	2.0%	5.0%	25.0%
	67.0%	5.0%	11.5%	16.5%	100.0%

Podaci iz tabele ukazuju na to da najveći procenti ispitanika iz svih navedenih kategorija koje se odnose na dužinu trajanja braka pripadaju sigurnom obrascu afektivne vezanosti i to: u kategoriji prva godina braka (11.0%), od jedne do pet godina braka (20.0%), od pet do deset godina braka (19.0%), i više od deset godina braka (17.0%).

Tabela 9. Hi-kvadrat test, stepen značajnosti razlika u pripadnosti određenom obrascu afektivne vezanosti s obzirom na dužinu trajanja braka

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	27.134	9	.001

Rezultati Hi-kvadrat testa prikazani u tabeli pokazuju da su dobijene razlike u pripadnosti određenom obrascu afektivne vezanosti s obzirom na dužinu trajanja braka ispitanika, statistički značajne na nivou 0.001.

Tabela 10. Analiza varijanse - razlike u izraženosti pojedinih dimenzija kvaliteta braka zavisno od dužine trajanja braka

	F	Sig.
Zadovoljstvo brakom	5.589	.001
Kohezija para	3.734	.012
Slaganje para	.393	.758
Izražavanje emocija	6.784	.000

Rezultati dobijeni analizom varijanse ukazuju da su dobijene razlike u izraženosti pojedinih dimenzija kvaliteta braka zavisno od dužine trajanja braka, statistički

značajne na nivou (Sig< 0.05) na dimenzijama: Zadovoljstvo brakom, Kohezija para i Izražavanje emocija.

Tabela 11. Analiza varijanse, post-hoc testovi, razlike u izraženosti pojedinih dimenzija kvaliteta braka zavisno od dužine trajanja braka

Dimenzije kvaliteta braka	(I) Dužina trajanja braka	(J) Dužina trajanja braka	Mean Difference (I-J)	Sig.		
Zadovoljstvo brakom	prva godina braka	od jedne do pet godina	-.11000	.062		
		od pet do deset godina	-.00800	.998		
		više od deset godina	.06800	.411		
	od jedne do pet godina	prva godina braka	.11000	.062		
		od pet do deset godina	.10200	.096		
		više od deset godina	.17800*	.000		
	od pet do deset godina	prva godina braka	.00800	.998		
		od jedne do pet godina	-.10200	.096		
		više od deset godina	.07600	.311		
	više od deset godina	prva godina braka	-.06800	.411		
		od jedne do pet godina	-.17800*	.000		
		od pet do deset godina	-.07600	.311		
Kohezija para	prva godina braka	od jedne do pet godina		.05600	.859	
		od pet do deset godina		-.08800	.602	
		više od deset godina		-.16400	.099	
	od jedne do pet godina	prva godina braka		-.05600	.859	
		od pet do deset godina		-.14400	.180	
		više od deset godina		-.22000*	.012	
	od pet do deset godina	prva godina braka		.08800	.602	
		od jedne do pet godina		.14400	.180	
		više od deset godina		-.07600	.707	
	više od deset godina	prva godina braka		.16400	.099	
		od jedne do pet godina		.22000*	.012	
		od pet do deset godina		.07600	.707	
.168.10500od jedne do pet godinaprva godina brakaIzražavanje emocija						
.025.1*500* od pet do deset godina						
.000.2*500* više od deset godina						
.168-.10500prva godina brakaod jedne do pet godina						
.860.04000od pet do deset godina						
.088.12000više od deset godina						
.025-.1*500* prva godina brakaod pet do deset godina						
.860-.04000od jedne do pet godina						
.396.08000više od deset godina						
.000-.2*500* prva godina brakaviše od deset godina						
.088-.12000od jedne do pet godina						
.396-.08000od pet do deset godina						

Rezultati dobijeni post-hoc testovima pokazali su da postoje razlike u izraženo-
nosti dimenzije **Zadovoljstvo brakom**, te da su ispitanici koji su u braku od jedne do
pet godina (AS=4.07) zadovoljniji u dijadi od ispitanika koji su u braku više od deset
godina (AS=3.89). Kada je u pitanju **Kohezija para**, pokazalo se da su ispitanici
koji su u braku od jedne do pet godina (AS=3.78) manje skloni dijadnoj koheziji u
odnosu na ispitanike koji su u braku više od deset godina (AS=4.00). U odnosu na
Izražavanje emocija, rezultati pokazuju da su ispitanici koji su u prvoj godini braka
(AS=2.48) emocionalno ekspresivniji u odnosu na ispitanike koji su u braku od pet
do deset godina (AS=2.34) i u odnosu na ispitanike koji su u braku više od deset
godina (AS=2.25). Dobijene razlike su statistički značajna na nivou Sig<0.05.

Tabela 12. Aritmetičke sredine dimenzija kvaliteta braka
s obzirom na dužinu trajanja braka

Dužina trajanja braka	DS	DCoh	DCon	AE
prva godina braka	3.96	3.84	3.44	2.48
od jedne do pet godina	4.07	3.78	3.45	2.35
od pet do deset godina	3.96	3.93	3.42	2.34
više od deset godina	3.89	4.00	3.46	2.25
Total	3.97	3.89	3.44	2.36

H4: Očekuje se da postoje razlike u izraženo-
sti obrazaca afektivne vezanosti s
obzirom na broj dece u porodici.

Tabela 13. Procenti ispitanika koji pripadaju
određenom obrascu afektivne vezanosti s obzirom na broj dece u porodici

Broj dece u porodici	Obrazac afektivne vezanosti				Total
	sigurni	bojazljivi	preokupirani	odbacujuci	
Nemamo dece	8.5%	3.0%	4.0%	2.5%	18.0%
Jedno dete	17.5%	1.0%	3.0%	7.0%	28.5%
Dvoje dece	39.5%	1.0%	4.0%	6.5%	51.0%
Troje i više dece	1.5%	.0%	.5%	.5%	2.5%
Total	67.0%	5.0%	11.5%	16.5%	100.0%

Podaci iz tabele ukazuju na to da najveći procenti ispitanika iz svih navedenih
kategorija koje se odnose na broj dece u porodici pripadaju sigurnom obrascu afek-
tivne vezanosti i to: u kategoriji onih koji nemaju dece (8.5%), onih koji imaju jedno
dete (17.5%), onih koji imaju dvoje dece (39.5%), i u kategoriji onih koji imaju troje
i više dece (1.5%).

Tabela 14. Hi-kvadrat test, stepen značajnosti razlika u pripadnosti određenom obrascu afektivne vezanosti s obzirom na broj dece

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	24.704	9	.003

Rezultati Hi-kvadrat testa prikazani su u tabeli ukazuju da su dobijene razlike u pripadnosti određenom obrascu afektivne vezanosti u odnosu na broj dece u porodici, statistički značajne na nivou ispod 0.05.

H5: Očekuje se da postoje statistički značajne korelacije između broja dece u porodici i obrazaca afektivne vezanosti.

Tabela 15. Korelacije između broja dece i obrazaca afektivne vezanosti

Broj dece u porodici	Obrazac afektivne vezanosti			
	sigurni	bojazljivi	preokupirani	odbacujuci
Pearson Correlation	.230**	-.253**	-.131	-.043
Sig.	.001	.000	.063	.549

** Statistički značajno na nivou .01

*Statistički značajno na nivou .05

Prikazan stepen povezanosti između broja dece u porodici i obrazaca afektivne vezanosti, govori o tome da je broj dece u pozitivnoj korelaciji niskog inteziteta sa sigurnim obrascem afektivne vezanosti, što znači da su ispitanici koji postižu visoke skorove na sigurnom obrascu pokazali sklonost ka postizanju visokih skorova i kada je u pitanju broj dece u porodici. Zatim, broj dece je u negativnoj korelaciji niskog inteziteta sa bojažljivim obrascem afektivne vezanosti, što znači da su ispitanici koji postižu visoke skorove na ovom obrascu postizali niske skorove kada je u pitanju broj dece u porodici.

H6: Očekuje se da postoje statistički značajne korelacije između dužine trajanja braka i obrazaca afektivne vezanosti.

Tabela 16. Korelacije između dužine trajanja braka i obrazaca afektivne vezanosti

Dužina trajanja braka	Obrazac afektivne vezanosti			
	sigurni	bojazljivi	preokupirani	odbacujuci
Pearson Correlation	.175*	-.183**	-.175*	.030
Sig.	.013	.009	.013	.672

** Statistički značajno na nivou .01

*Statistički značajno na nivou .05

Prikazan stepen povezanosti između dužine trajanja braka i obrazaca porodične afektivne vezanosti, govori o tome da je dužina trajanja braka u pozitivnoj

korelaciji niskog inteziteta sa sigurnim obrascem afektivne vezanosti, što znači da su ispitanici koji su postizali visoke skorove na ovom obrascu takođe postizali visoke skorove i kada je u pitanju dužina trajanja braka. Zatim, dužina trajanja braka je u negativnoj korelaciji niskog intenziteta sa bojažljivim i preokupiranim obrascem afektivne vezanosti, što znači da su ispitanici koji su postizali visoke skorove na ovim obrascima, postizali niske skorove kada je u pitanju dužina trajanja braka.

H7: Očekuje se da postoje statistički značajne korelacije između dužine trajanja braka i pojedinih dimenzija kvaliteta braka

Tabela 55. Korelacije između dužine trajanja braka i dimenzija kvaliteta braka

Dužina trajanja braka	Dimenzije kvaliteta braka			
	DS	DCoh	DCon	AE
Pearson Correlation	-.151*	.197**	.020	-.303**
Sig.	.013	.033	.005	.779

** Statistički značajno na nivou .01

*Statistički značajno na nivou .05

Iz tabele se može videti da postoji pozitivna korelacija niskog intenziteta između dužine trajanja braka i Kohezije u dijadi, što znači da ispitanici koji postižu visoke skorove kada je u pitanju dužina trajanja braka takođe postižu visoke skorove i na dimenziji Kohezija u dijadi. Zatim, dužina trajanja braka je u negativnoj korelaciji niskog intenziteta sa Zadovoljstvom u dijadi i Emocionalnom ekspresivnošću, što znači da ispitanici koji postižu visoke skorove kada je u pitanju dužina trajanja braka, postižu niske skorove na dimenzijama Zadovoljstvo u dijadi i Emocionalna ekspresivnost.

Diskusija rezultata

Rezultati našeg istraživanja pokazuju da postoje statistički značajne razlike u stepenu izraženosti dimenzija kvaliteta braka s obzirom na obrazac afektivne vezanosti, a dobijene razlike statistički su značajne na dimenziji Zadovoljstvo brakom. Ispitanici koji pripadaju bojažljivom obrascu afektivne vezanosti su zadovoljniji u dijadi od ispitanika koji pripadaju preokupiranom i odbacujućem obrascu afektivne vezanosti. Bojažljivi obrazac afektivne vezanosti karakteriše negativan model sebe i negativan model drugih, što čini osobe koje pripadaju ovom obrascu zavisnim od tuđeg prihvatanja i ambivalentnim u uspostavljanju odnosa sa drugim osobama, kod njih su dominantna kontradiktorna osećanja, s jedne strane želja za partnerskom vezom, a sa druge strane strah od bliskosti. Rezultati istraživanja (Stefanović-Stanojević, 2012) ukazuju da su prediktori pripadanja ovom obrascu doživljaji odbačenosti i zanemarenosti u odnosu na roditeljske figure, uz istovremenu prinudu na zamenu uloga sa roditeljima. Prinudena da brinu o dostupnosti roditelja koga se istovremeno

i plaše, deca odrastaju u ljude zastrašene životom. Naime, kroz odnos sa drugima oni traže potvrdu sopstvene vrednosti, a ulazak u partnersku vezu za osobe koje pripadaju ovom obrascu mogao bi da bude dragoceno iskustvo u kome postoji mogućnost popravljavanja slike o sebi na osnovu činjenice da zaslužuju pažnju i naklonost partnera. Osobe koje pripadaju preokupiranom obrascu afektivne vezanosti karakteriše pozitivan model drugih i negativan model sebe, visoko vrednovanje i uvažavanje drugih i nisko samopouzdanje i one teže simbiotskom odnosu kako bi kroz pripadanje drugima nadoknadile sopstvene manjkavosti (Stefanović-Stanojević, 2012). Ove osobe hronično su frustrirane zbog nezadovoljene potrebe za bliskošću, problem ili patnju partnera najčešće sagledavaju kao dodatnu nemogućnost partnera da se posveti vezi, a samim tim i kao prepreku bliskosti, te je očekivano njihovo manje zadovoljstvo u braku u odnosu na ispitanike koji pripadaju bojažljivom obrascu. Odbacujući obrazac afektivne vezanosti karakteriše pozitivan model sebe i negativan model drugih, nepoverenje u druge i visoka investiranost u sebe. Oni su skloni izbegavanju veze, neinvestiranju u partnera i oslanjanju na sebe. Radi se o osobama koje dosledno drže distance u odnosu na partnera i njegove signale potrebe ili patnje, nisu spremni za iskazivanje brižnosti i ispoljavanje empatije prema partneru, nisu sklone razvijanju osećanja odgovornosti, a može se reći da pomoć drugima pružaju iz relativno egoističkih pobuda, radi potvrđivanja sopstvene superiornosti. Rezultati o ranim obrascima afektivne vezanosti (prema Stefanović-Stanojević i sar., 2012) ukazuju na doživljaj odbačenosti kao najznačajniji prediktor pripadanja ovom obrascu, pri čemu se, od jednom doživljene odbačenosti osobe brane čitavog života. Ljubavni odnos biće obeležen odbrambeno izgrađenom samo-dovoljnošću i nepoverenjem u partnera.

Kada su u pitanju dimenzije kvaliteta braka, rezultati su pokazali da postoji statistički značajna razlika između ispitanika muškog i ženskog pola na dimenziji Zadovoljstvo brakom, kao i da je ova varijabla izraženija kod ispitanika muškog pola. Najveći broj istraživanja pokazuje da je pol bitan prediktor zadovoljstva u braku i da su žene manje zadovoljne u braku, te da je njihov doživljaj kvaliteta bračnih odnosa niži nego kod muškaraca. To je dobijeno u mnogim istraživanjima u SAD-u (Fowers, 1991; Kazak et al., 1988; Ragsdale, 1996), Italiji (Rosanti i Ranieri, 2000), Japanu (Kitamura et al., 1998), Kini (Shek, 1995) i Rusiji (Maddock et al., 1998), mada postoje i istraživanja u kojima nije dobijena statistički značajna razlika među polovima (Kurdek, 1998; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Podaci dobijeni istraživanjem pokazuju i da su ispitanici koji imaju od 25 do 35 godina starosti emocionalno su ekspresivniji od ispitanika koji imaju od 36 do 45 godina starosti, što upućuje na činjenicu da su osobe koje su na početku svog bračnog staža, u prvim fazama životnog ciklusa porodice, usmerene na odnos sa partnerom, a emocionalna ekspresivnost i seksualnost u ovom periodu dominantni su kada je u pitanju procena kvaliteta bračnih odnosa.

Podaci ukazuju na to da najveći procenat ispitanika iz svih navedenih kategorija koje se odnose na dužinu trajanja braka pripada sigurnom obrascu afektivne vezanosti, a dobijene razlike u pripadnosti određenom obrascu afektivne vezanosti s obzirom na dužinu trajanja braka ispitanika su statistički značajne. Ovakav nalaz

je ohrabrujući, jer upućuje da je porodica, bez obzira na dužinu trajanja braka, baza sigurnosti ispitanika i pruža im mogućnost za pozitivno sagledavanje sebe i drugih, osećaj konfora i prihvaćenosti. Rezultati pokazuju da su dobijene razlike u izraženo-
sti pojedinih dimenzija kvaliteta braka zavisno od dužine trajanja braka, statistički značajne na dimenzijama: Zadovoljstvo brakom, Kohezija para i Izražavanje emocija. Ispitanici koji su u braku od jedne do pet godina zadovoljniji su u dijadi od ispitanika koji su u braku više od deset godina, što je u skaldu i sa prethodnim istraživanjima koja pokazuju da se u prvim godinama braka partneri najmanje razmišljaju o razvodu, najmanje žale zbog venčanja i imaju najviše poverenja u partnera, te je tada i zadovoljstvo brakom najveće. U prilog tome govori i podatak da su ispitanici u prvoj godini braka, emotivno ekspresivniji u odnosu na ispitanike koji su duže u braku, međusobno se slažu u pokazivanju emocija i seksualnim odnosima. Rezultati takođe pokazuju da su ispitanici koji su u braku više od deset godina skloniji dijadnoj koheziji od ispitanika koji su u braku od jedne do pet godina, odnosno da u tom periodu najviše vremena provode zajedno, tada su bračni partneri, posle perioda odrastanja dece, ponovo usmereni jedni na druge.

Kada je u pitanju sigurni obrazac afektivne vezanosti on je u pozitivnoj korelaciji niskog intenziteta sa brojem dece u porodici, što znači da osobe koje postižu visoke skorove na sigurnom obrascu takođe postižu visoke skorove i kada je u pitanju broj dece u porodici. Iz ovoga sledi da su osobe koje karakteriše siguran obrazac porodične afektivne vezanosti sklone da imaju veći broj dece. U sprovedenim istraživanjima porodičnih odnosa u Srbiji, uglavnom se ističe izražena emocionalnost i bliskost u relacijama među članovima porodice, uz visoku vrednost samih porodičnih odnosa koji su viđeni kao podloga nošenju sa traumama i stresom koje porodice u Srbiji imaju (Gačić i Marković, 2004; Gajić-Draganić, Stamenković-Rudić, 2004, Zotović i sar, 2008). Osobe sigurnog obrasca formiraju pozitivnu sliku o sebi kao o bićima koja su vredna ljubavi i pažnje i sliku o svetu kao o mestu koje je bezbedno. Imaju poverenje u svet, u druge ljude, u sebe i svoje sposobnosti, pa tako postaju sigurne, samopouzdanе osobe, te osobe koje su orijentisane prema porodici koja se doživljava kao sigurna baza. Kada je u pitanju bojažljivi obrazac afektivne vezanosti on je u negativnoj korelaciji niskog intenziteta sa brojem dece u porodici. Na osnovu ovakvog rezultata moguće je zaključiti da su osobe koje postižu visoke skorove na bojažljivom obrascu sklone postizanju niskih skorova kada je u pitanju broj dece u porodici. Drugim rečima, osobe bojažljivog obrasca afektivne vezanosti sklone su da imaju manji broj dece. Prema istraživanju koje se bavilo razlikama između trudnica sigurnog obrasca i nesigurnih obrazaca u pogledu tranzicije ka materinstvu sigurno vezane trudnice imaju najrealističnija očekivanja u pogledu toga šta podrazumeva roditeljska uloga (Burton, 1995), osećaju se samopouzdanu u upoznavanju osobina još nerođenog deteta, sposobne su za podnošenje ambivalencije i raspoložu fleksibilnim reprezentacijama selfa i deteta, što je dobar prediktor kvalitetnog postnatalnog odnosa majka-odojčice (Schleske, 2007). Najviše zabrinutosti u pogledu budućeg postnatalnog odnosa sa odojčetom rađaju odlike bojažljivog obrasca vezanosti. Na to ukazuju i drugi autori: npr. Fava-Vicielo i dr. (Fava Vizziello et al., 1993) ističu da trudnice s relacionim traumama i nerazrešenim procesom tugovanja imaju teško-

će da formiraju organizovanu sliku o detetu i sebi kao majci. Trudnice bojažljivog obrasca vezanosti imaju slabije izražene sve aspekte prenatalne vezanosti; rođenje deteta doživljavaju ugrožavajuće i ne očekuju da će kroz odnos s detetom zadovoljiti svoju potrebu za bliskošću i ljubavlju. Na osnovu navedenih rezultata, našeg istraživanja i radova drugih istraživača, možemo da zaključimo da se osobe sigurnog obrasca lakše i radije odlučuju na veći broj dece, usled pozitivne slike o sebi i drugima, nasuprot osobama bojažljivog obrasca.

Na osnovu dobijenih rezultata možemo da kažemo da postoji pozitivna korelacija niskog intenziteta između dužine trajanja braka i dimenzije Kohezija para koja se odnosi se na zajedničko provođenje vremena. Naši rezultati govore o tome da ispitanici koji više vremena provode zajedno imaju duži bračni staž. Istraživanja koja poredе kvalitet funkcionisanja partnerske relacije tokom različitih razvojnih faza porodice ukazala su na pravilnost usmerenu ka sve većem zadovoljstvu partnerskom relacijom u starosti, tačnije nakon što deca napuste dom, a par se vrati na dijadno funkcionisanje (Glenn, 1990). I u našem radu se pokazalo da stariji ispitanici provode više vremena zajedno. Zatim, dužina trajanja braka je u negativnoj korelaciji niskog intenziteta sa Zadovoljstvom brakom i Izražavanjem emocija, što znači da ispitanici koji postižu visoke skorove kada je u pitanju dužina trajanja braka, postižu niske skorove na dimenzijama Zadovoljstvo brakom i Izražavanje emocija. Drugim rečima kod osoba koje imaju kraći bračni staž odsutno je razmišljanje o razvodu i žaljenje zbog venčanja, a postoji poverenje u partnera i izražavanje emocija. Ovakav rezultat smo i mogli da čekujemo. Na početku braka supružnici nemaju briga i mogu da posvete svu pažnju jedan drugome. Kasnije posvećuju vreme i pažnju odgajanju dece pa slabe njihove međusobne interakcije i time dolazi do udaljavanja i smanjenja zadovoljstva brakom i izražavanja emocija.

Ovim istraživanjem otvorena su brojna pitanja koja se tiču afektivnog vezivanja i procene kvaliteta bračnih odnosa ispitanika koji se razlikuju s obzirom na pol, dužinu trajanja braka, broj dece u porodici, a dobijeni rezultati mogu biti od koristi u savetodavnom i psihoterapijskom radu sa pojedincima, parovima i porodicama. Smatramo da bi bilo značajno u narednim istraživanjima ispitati eventualnu povezanost obrazaca afektivne vezanosti i dimenzija kvaliteta braka, s obzirom na procenu kvaliteta bračnih odnosa roditelja ispitanika.

Literatura

- Barker, P. (1992). *Basic Family Therapy* (3rd ed.), Blackwell Scientific Publications, Oxford
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and Loss*, vol. I: Attachment. Basic Books, New York.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and Loss*, vol. II: Separation: anxiety and anger. Basic Books, New York.
- Bradbury, N. i Karney, B. (2004). Understanding and altering the longitudinal course of marriage. *Journal of Marriage and Family*, 66, 862-879.

- Collins, N. L., Read, S.J. (1994). Cognitive representation of attachment: The structure and function of working models. *Advances in Personal Relationships*, Vol. 5, 53- 90. London: Jessica Kingsley.development. Basic Books, New York.
- Glenn, N. D. (1989). Duration of marriage, family composition and marital happiness. *National Journal of Sociology*, 3, 3-24.
- Glenn, N. D. (1990). Quantitative research on marital quality in the 1980s: A critical review. *Journal of Marriage and the Family*, vol.52, 818-831
- Hazan C. & Shaver P. (1987): Romantic Love Conceptualized as an Attachment Process. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 52, No. 3, 511-524
- Lee, J. A. (1973). *Colours of Love: An Exploration of the Ways of Loving*. Toronto, Ontario, Canada: New Press
- Mihić, I, Zotović, M, Petrović, J. (2007). Stresna iskustva u odrastanju I afektivna vezanost adolescenata, *Psihologija*, Vol. 40 (4), 527-542.
- Milić, A. (2001). „ Sociologija porodice - kritika i izazovi“, Čigoja, Beograd
- Miljković, M., Srna, J., Mićović, R. (1997). *Porodična terapija*, Centar za brak i porodicu, Beograd
- Mitić-Randelović, Lj. (1999). *Umeće zajedništva i odvajanja*. Prosveta, Niš.
- Murstein, B. I. (1987). Acclerification and extension of the SVR theory of dyadic pairing. *Journal of Marriage and the Family*, 49, 929-933
- Nikić, G, Travica, V. (2007). Primena teorije afektivnog vezivanja u proučavanju partnerskih odnosa, *Zbornik radova: Afektivno vezivanje (teorije, istraživanje, terapije)*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, 133-148.
- Obradović, J. i Čudina-Obradović, M. (1998). Bračna kvaliteta: Poimanje, uzroci i posledice. *Društvena istraživanja*, 7, 659-682.
- Obradović, J. i Čudina-Obradović, M. (2000). Correlates of subjective global marital satisfaction in women. *Društvena istraživanja*, 9, 41-65.
- Obradović, J. i Čudina-Obradović, M. (2006). *Psihologija braka i obitelji*, Golden Marketing- Tehnička knjiga, Zagreb
- Spanier, G. (1976). Measuring dyadic adjustment: New scales for assessing the quality of marriage and similar dyads. *Journal of Marriage and Family*, 38, 15-28
- Spanier, G. B. (1979). Measuring dyadic adjustment: new scales for assesing the quality of marriage and similar dyads. *Journal of Marriage and the Family*, vol. 38, 15-28
- Stanojević, T.S (2005). *Emocionalni razvoj ličnosti*, Prosveta, Niš.
- Stanojević, T.S (2008). *Rano iskustvo i ljubavne veze: Teorija afektivnog vezivanja*, Filozofski fakultet, Niš.
- Stanojević, T.S (2011). *Afektivna vezanost: razvoj, modaliteti I procena*, Filozofski fakultet, Niš.
- Stefanović-Stanojević, T. (2002). Bliske partnerske veze. *Psihologija*, Vol. 35(1-2), 123-142.
- Stefanović-Stanojević, T, Mihić, I., Hanak, N.(2012). *Afektivna vezanost i porodični odnosi: Razvoj i značaj*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.
- Vukelić-Basarić, M. (2010). Promena hijerarhije afektivne vezanosti adolescenata i relacije sa psihosocijalnom adaptacijom, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Novi sad.

Milica Zajić, Slavica Živković

PATTERNS OF AFFECTIVE ATTACHMENTS AND QUALITY OF MARRIAGE

Abstract

The overall objective which was the beginner of exploring was to determine differences in the expression of certain dimensions of quality of marriage with regard to the form of affective attachment which the respondents belong. Interpretation of the results was based on the assumptions of attachment theory, according to which attachment patterns reflect the quality of early experiences of the child and parents and that provide the ability to predict important aspects of social and emotional development. The study sample consisted of 200 subjects (100 males and 100 females), aged from 25 to 55 years. It is about a convenience sample. For testing the attachment it is used questionnaire for assessing affective family attachment - PAVb (Brennan et al., 1995, Contemporary Psychology, 6, 2003, Zagreb), and for assessing the quality of marriage it is used Scale of adjustment of mutual partner - Dyadic adjustment scale - DAS (Spanier, 1979). The results show that there were statistically significant differences in the degree of exposure dimension of the quality of marriage with regard to the form of affective attachment, and that differences were statistically significant in the dimension Satisfaction with marriage. We got statistically significant correlations between patterns of attachment and the number of children in the family, as well as statistically significant correlation between patterns of affective attachment, the individual dimensions of marriage quality limit and the duration of marriage respondents.

Keywords: attachment, patterns of affective attachment, quality of marriage.

Jovana Jestrović,*Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet,
Odsek za psihologiju***Ivana Mihić,***Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet,
Odsek za psihologiju***Mila Radovanović,***Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača i trenera, Subotica*

UDK 159.942:316.356.2-055.52

TRANZICIJA U RODITELJSTVO : RAZLIKE U KVALITETU BRAKA PAROVA KOJI SU ZAČELI PRIRODNIM PUTEM I ONIH KOJI SU ZAČELI VANTELESNOM OPLODNJOM

Apstrakt

U cilju utvrđivanja razlika/sličnosti u kvalitetu bračnog odnosa ispitano je ukupno 114 trudnica (57 koje su začele prirodnim putem i 57 vantelesnom oplodnjom), starosti od 15 do 44 godine ($AS=31,18$; $SD=5,93$). Na navedenom uzorku primenjena je Skala prilagođenosti u bračnom odnosu (Dyadic Adjustment Scale – DAS: Spanier, 1989). i jednoajtemska skala za merenje percipirane podrške od strane partnera kod ispitanica koje su začele vantelesnom oplodnjom. Sve dimenzije kvaliteta braka, izuzev afektivno-seksualne usaglašenosti, značajno su povezane sa percipiranom podrškom. Primenom t-testa za nezavisne uzorke dobijeno je da ne postoji statistički značajna razlika između ove dve grupe ni na ukupnom kvalitetu bračnog odnosa, kao ni na njegovim pojedničnim dimenzijama. Bilo kojoj grupi da pripadaju ispitanice pokazuju najveće skorove na bračnoj kohezivnosti, od svih dimenzija kvaliteta. Dobijeni nalazi ukazuju na značajnost daljeg bavljenja ovom temom i otkrivanja specifičnih stresora i protektivnih faktora tokom trudnoće, što bi pružalo značajne smernice za praksu.

Ključne reči: *kvalitet braka, podrška partnera, tranzicija u roditeljstvo, vantelesna oplodnja*

Uvod

Kroz brojna istraživanja, tranzicija u roditeljstvo je ponavljano identifikovana kao stresan period, a parovi navode teškoće u raznim životnim domenima- individualnim, koroditeljskim, kao i u partnerskom funkcionisanju. Teškoće u svim pobrojanim domenima mogu imati značajan uticaj na razvoj dece (Doss i sar., 2014), tj. interakcije između roditelja i deteta (Fuller, 1990), ali i porodično funkcionisanje generalno (Fuller i sar., 1993). Takođe, sada je već široko prihvaćeno da preuzimanjem roditeljske uloge kod članova para dolazi do ubrzanja ili intenziviranja doživljaja pada u partnerskom funkcionisanju (Mitnick i sar., 2009). Pad u zadovoljstvu partnerskom relacijom zabeležen je kod oko 67% majki (Shapiro i sar., 2000) i oko 45% očeva (Cowan & Cowan, 1995) i povezan je sa psihološkim distresom kod “novih”

roditelja i većim roditeljskim stresom (Lawrence i sar., 2010). Ipak, rezultati nekih istraživanja ukazuju da se to ne dešava kod svih parova na isti način i da intenzitet pada nije isti. Kao značajan prediktor izdvaja se pozitivna podrška od strane partnera (Don & Mickelson, 2014). U tom kontekstu, značajno je baviti se promenama koje se dešavaju u ovom periodu, efektima koje one ostvaruju na bračno, roditeljsko i generalno porodično funkcionisanje i identifikovanjem stresora, kako bi se mogli razviti protektivni mehanizmi i pružiti potrebna podrška kako bi negativni efekti bili što je moguće više smanjeni.

Jedan od autora koji su se bavili stresom u domenu porodičnog funkcionisanja je Joan Patterson, koja polazi od pretpostavke da visoko stresni životni događaji dovode do kriza za porodice koje dalje vode reorganizaciji porodičnog funkcionisanja neophodnoj da bi se kroz stresne događaje prošlo. Ova autorka govori o velikim životnim događajima poput hroničnih bolesti, ali i krizama koje nastaju kao posledica nedovoljne spremnosti porodice na razvojnu promenu. Po njenom viđenju, u situaciji krize može doći do promene pogleda na porodično funkcionisanje, ali generalno i promene pogleda na svet. Iz ugla njene teorije porodičnog stresa (Patterson & Garwick, 1994) period prilagođavanja na roditeljstvo može se posmatrati kao interaktivni proces tokom kog roditelji konstantno vagaju između zahteva (stresora, neprilika, napora), sa jedne strane, i facilitirajućih faktora (fizičkih i emocionalnih resursa), sa druge. Kada su ova dva balansirana, verovatnije je da će tranzicija u roditeljstvo biti pozitivno iskustvo (McKay & Ross, 2010) i dovesti do promena u partnerskom odnosu koji omogućuju izdvajanje koroditeljskog funkcionisanja kao novog domena odnosa između majke i oca.

Iako je jasno da tranzicija u roditeljstvo predstavlja veliki izazov za porodično funkcionisanje i utiče na mnoge njene domene kod svih parova koji sada preuzimaju još jednu, roditeljsku, ulogu, postoje posebne grupe kod kojih je ovaj period dodatno izazovan. Jedna od tih grupa jesu parovi koji preuzimaju roditeljsku ulogu procesom vantelesne oplodnje. Ukoliko posmatramo u kontekstu Patterson- ove teorije, ovi parovi susreću se, pored zahteva sa kojima se susreću svi parovi u ovoj fazi, sa dodatnim stresorima vezanim za začecje, prethodne gubitke i mogućnost održavanja trudnoće, što može imati negativne efekte i dovesti do toga da tranzicija u roditeljstvo bude negativnije iskustvo. Tranzicija u roditeljstvo svakako menja porodično funkcionisanje i dovodi do reorganizacije u porodičnom sistemu, a u situaciji kada se parovi koji su se borili sa neplodnošću nalaze u ovoj fazi, neretko može doći i do promene u pogledima na svet, o čemu govori Patersonova. Ukoliko se vodimo logikom prikazane teorije, ono što bi u slučaju ovih parova trebalo uraditi kako bi se smanjili negativni efekti povišenih stresora jeste povećavanje facilitirajućih faktora u vidu socijalne podrške i drugih emocionalnih resursa. Jedan od facilitirajućih faktora koji se navode je svakako i podrška od strane partnera, kao i kvalitetan partnerski odnos kao temelj (Don & Mickelson, 2014), pa se u istraživanjima u kojima nije dobijana razlika u kvalitetu bračnog odnosa ovih parova i kontrolne grupe, kao jedan od razloga navodi se upravo postojanje visoke podrške od strane partnera (Holter i sar., 2006).

Neplodnost je jedan od najvećih životnih stresora, koji utiče na svaki deo partnerskog života (Mahlstedt, 1994) i može se posmatrati kao prolongirana životna kriza. Procenat žena između 20-44 godine koje se bore sa sterilitetom na svetskom nivou je 1.9% (Ying i sar., 2015). U kulturama koje visoko vrednuju imanje deteta, kakva je naša, dete predstavlja ključni faktor u sticanju socijalnog statusa i značajan deo identiteta žena, te su žene koje su neplodne visoko stigmatizovane. Ovi parovi, pored ličnog razočaranja, bore se i sa socijalnom izolacijom, a ponekad se i sami oni socijalno izoluju- npr. izbegavaju mesta na kojima ima dece kako bi izbegli pitanja o deci (Bhatti i sar., 1999). Vantelesna oplodnja predstavlja jednu od najznačajnijih asistivnih reproduktivnih tehnologija koja ovim parovima omogućuje da ispune lični i društveni ideal- dobijanje deteta i preuzimanje roditeljske uloge (Chan i sar., 2012).

Istraživanja sprovedena na parovima u procesu vantelesne oplodnje rađena su u različitim fazama tretmana (pre tretmana, tokom tretmana, nakon tretmana), kao i na različitim uzorcima ovih parova (oni kod kojih je vantelesna oplodnja uspela i oni kod kojih nije). Većina istraživanja rađena je samo na pripadnicama ženskog pola, mada određeni broj istraživača uključuje i muškarce. Dobijani rezultati su prilično kontradiktorni, što upućuje na značajnost daljeg bavljenja ovom temom. Naime, rezultati jedne grupe istraživanja pokazuju da parovi koji imaju iskustvo vantelesne oplodnje izveštavaju o problemima u seksualnom i bračnom funkcionisanju (Lalos, 1999), kao i o većoj bračnoj nestabilnosti (Wang i sar., 2007). U ovim studijama (Wang i sar., 2007) korišćena je upitnička metoda gde je, između ostalog, ispitivano bračno funkcionisanje i to procene konflikt rezolucije, seksualnog aspekta veze, egalitarnost uloga i komunikacija, pri čemu su ispitanice koje su začele vantelesnom oplodnjom pokazivale statistički značajno niže rezultate od kontrolne grupe na svim pobrojanim dimenzijama. U drugim istraživanjima pak, nije uočena značajna razlika u bračnoj usaglašenosti parova koji se bore sa sterilitetom i kontrolnog uzorka parova, ali jeste uočena razlika u većoj naglašenosti anksioznosti i emocionalne tenzije, što se razume kao reakcija na stres povodom sprovođenja vantelesne oplodnje (Bringhenti i sar., 1997). Treća grupa istraživanja govori zapravo o pozitivnom efektu procesa vantelesne oplodnje na kvalitet odnosa, pa su tako Holter i saradnici (Holter i sar., 2006) opisali da parovi tokom procesa vantelesne oplodnje zapravo izveštavaju o unapređenju njihovog partnerskog odnosa tokom tretmana, budući da su u ovoj studiji parovi ispitivani pre, tokom i nakon tretmana. Ovo istraživanje takođe je sprovedeno upitnički, gde su partneri izveštavali o tome da li im neplodnost donosi probleme u partnerskom funkcionisanju i otežava komunikaciju. Razlika ove studije u odnosu na prethodno navedene ogleda se u specifičnosti konteksta ispitivanja- upitani su za zadovoljstvo odnosom u kontekstu neplodnosti, dok su se u prethodnim studijama izjašnjavali o bračnom odnosu generalno. Korišćenje instrumenata koji se direktno odnose na problem zapravo omogućava preciznije merenje jer čini da ispitanicima bude lakše da se emocionalno izraze u vezi problema ukoliko su fokusirani na njega nego kada odgovaraju na upitnik koji meri određeni konstrukt nezavisno od konteksta problema. Nekompatibilnost dobijenih rezultata može se objasniti različitim metodologijom, ali takođe ne smemo zanemariti ni kulturalnu uslovljenost-

prva grupa navedenih istraživača sprovedla je studiju na kineskom uzorku, te razlike u odnosu na zapadne kulture (Hammarberg i sar., 2001) nisu iznenađujuće. Naime, značaj koji porodica i potomstvo imaju u kineskom društvu svakako se značajno razlikuje od zapadnih društava u kojima su rađena ostala istraživanja.

Iako se nalazimo u procesu tranzicije i na prekretnici ka individualističkom društvu, naša kultura je dominantno usmerena na decu i uloga deteta je vrlo visoko vrednovana. U prilog tome govori i posmatranje odraslih potomaka kao dece. Takođe, istraživanja koja su se bavila izučavanjem partnerskih odnosa kod nas dosledno govore o padu zadovoljstva i kvaliteta braka sa godinama (Šakotić-Kurbalija, 2013), te nemogućnosti parova da se nakon napuštanja doma od strane odrasle dece vrate na dominantno partnersko funkcionisanje, što predstavlja razvojni zadatak ove faze. Pored zadovoljstva i kvaliteta, svi domeni partnerskog funkcionisanja, poput načina pokazivanja ljubavi među partnerima, seksualne i pozitivne emocionalne razmene, opadaju nakon prelaska u roditeljsku fazu i zadržavaju kontinuirani trend pada tokom daljeg celokupnog životnog ciklusa para i porodice (Velikić, 2011; Mihić, 2011; Mihić, 2012; Mihić i Jestrović, 2016). Sve ovo govori u prilog dominantnoj fokusiranosti na dete i ukazuje na značaj “imanja deteta” u našoj kulturi. Istraživanja partnerskog odnosa parova koji su začeli procesom vantelesne oplodnje kod nas još uvek ne postoje, te ovo istraživanje može predstavljati uvod u naučno bavljenje ovom temom kod nas, kako bi se došlo do što boljih smernica za praktični rad sa njima, u vidu pružanja psihološke podrške, koji u našoj zemlji takođe manjka.

Iako neplodnost ima negativan uticaj na oba člana para, rezultati ipak pokazuju da je kod žena nešto jače izražen, te da one pokazuju niže skorove na kvalitetu života i braka (Monga i sar., 2004). Takođe, u istraživanju Holtera i saradnika (Holter i sar., 2006) muškarci izveštavaju o niže izraženoj depresivnosti i boljoj self-kontroli. U skladu sa navedenim, ovo istraživanje je sprovedeno na uzorku žena, kako bi se stekao uvid u njihovu percepciju kvaliteta partnerskog odnosa i podrške od strane partnera tokom ovog stresnog perioda.

Metod

Uzorak. U istraživanju je učestvovalo ukupno 114 trudnica starosti od 15 do 44 godine (AS=31,18;SD=5,93), dužine braka/veze (93,2% brak) od pola godine do 21 godinu (AS=8,29; SD=5,22). Od ukupnog uzorka polovina njih su začele prirodnim putem, a druga polovina uz pomoć vantelesne oplodnje. Kod nešto više od polovine uzorka razlog je neplodnost žene (55,1%), zatim oba partnera (24,5) i muškarca u 20,4 % slučajeva, dok proces lečenja traje od pola godine do 17 godina (AS=5,93; SD=4,05).

Instrumenti. Za merenje kvaliteta bračnog odnosa korišćena je **Skala prilagodjenosti u bračnom odnosu (Dyadic Adjustment Scale – DAS: Spanier, 1976; 1989)**, koja se sastoji od 32 ajtema, na koja ispitanici odgovaraju procenjujući stepen učestalosti ili prisutnost određenih ponašanja u vezi/ braku. Skala je pokazala zado-

voljavajuće metrijske karakteristike u izvornim istraživanjima (Spanier, 1976), a i na našem uzorku (pouzdanost je visoka i iznosi $\alpha=.84$). Obuhvata 4 dimenzije funkcionalnosti braka i to: Konsenzus- sastoji se od 13 stavki na kojima se procenjuje slaganje bračnih partnera po pitanjima koja su značajna za svakodnevno funkcionisanje para; Dijadno zadovoljstvo- sastoji se od 10 stavki i predstavlja meru procenjene tenzije u bračnoj relaciji; Afektivno-seksualna usaglašenost- sastoji se od 4 stavke i odnosi se na usaglašenost bračnih partnera u ispoljavanju emocija i seksualnim odnosima i Kohezivnost- sastoji se od 5 stavki, predstavlja mera procenjene bliskosti i kvaliteta komunikacije među partnerima.

Pored ove skale, ispitanice su odgovarale na pitanja o demografskim karakteristikama, a ispitanice koje su začele vantelesnom oplodnjom su procenjivale i doživljenu podršku od strane partnera tokom procesa lečenja na jednoajtemskoj skali ("Koliko osećate da imate podršku i razumevanje partnera u toku procesa lečenja?"). Uz ovu skalu priložena je petostepena Likertova skala (1- nemam je uopšte; 5- u potpunosti je imam).

Procedura. Ispitivanje je sprovedeno na Klinici za ginekologiju i akušerstvo Kliničkog centra "Vojvodina" na ispitanicama koje su bile smeštene na klinici iz različitih razloga- od održavanja trudnoće do manjih zdravstvenih problema. Ispitivanje je bilo dobrovoljno i anonimno, a ispitanicama je objašnjen cilj, kao i to da će podaci biti korišćeni isključivo u naučne svrhe. Po popunjavanju upitnika, ispitanice su ih vraćale istraživaču.

Rezultati

Percipirana podrška od strane partnera. Percipirana podrška od strane partnera procenjivana je na petostepenoj skali Likertovog tipa. Deskriptivna analiza ukazuje da žene obuhvaćene uzorkom procenjuju podršku od strane svog partnera tokom procesa vantelesne oplodnje, visokom (Tabela 1). Korelacionom analizom dobijeno je da dužina trajanja braka, kao ni dužina prethodnog lečenja od neplodnosti, nije povezana sa percipiranom podrškom (Tabela 2).

Tabela 1. Deskriptivni pokazatelji za percipiranu podršku od strane partnera tokom vantelesne oplodnje

	Min	Max	AS	SD
Podrška	3	5	4.807	.441

Tabela 2. Korelacije percipirane podrške i dužine braka i procesa lečenja

	Podrška
Dužina braka	-.024
Dužina procesa lečenja	.187

** $p < .01$; * $p < .05$

Za ispitivanje značajnosti razlika u percipiranoj podršci u zavisnosti od toga čija neplodnost je razlog nemogućnosti ostvarivanja potomstva prirodnim putem

primenjena je analiza varijanse. Dobijeni rezultati ukazuju da ispitanice podršku od strane partnera percipiraju isto bilo da je razlog njihova neplodnost, partnerova ili pak oba partnera (Tabela 3).

Tabela 3. Razlike u percipiranoj podršci s obzirom na razlog neplodnosti

	Suma kvadrata	df	Prosek kvadrata	F	P
Između grupa	.318	2	.159	.760	.474
Unutar grupa	9.641	46	.210		
Ukupno	9.959	48			

Povezanost procenjene funkcionalnosti bračnih odnosa sa doživljenom podrškom. Korelaciona analiza, računata sa ciljem utvrđivanja povezanosti procenjene funkcionalnosti bračnog odnosa (ukupan skor na DASu), kao i dimenzija kojima je funkcionalnost braka definisana, ukazuje na značajnu povezanost procene kvaliteta braka sa percipiranom podrškom od strane partnera (Tabela 4). Percipirana podrška od strane partnera, značajno pozitivno korelira sa svim dimenzijama funkcionalnosti bračnog odnosa, osim sa afektivno-seksualnom usaglašenošću.

Tabela 4. Korelacije funkcionalnosti bračnog odnosa (ukupan skor i pojedinačne dimenzije) sa percipiranom podrškom od strane partnera

	Podrška
DAS	.379*
Konsenzus	.310*
Afekt-seks usaglašenost	.243
Dijadno zadovoljstvo	.312*
Kohezija	.288*

** $p < .01$; * $p < .05$

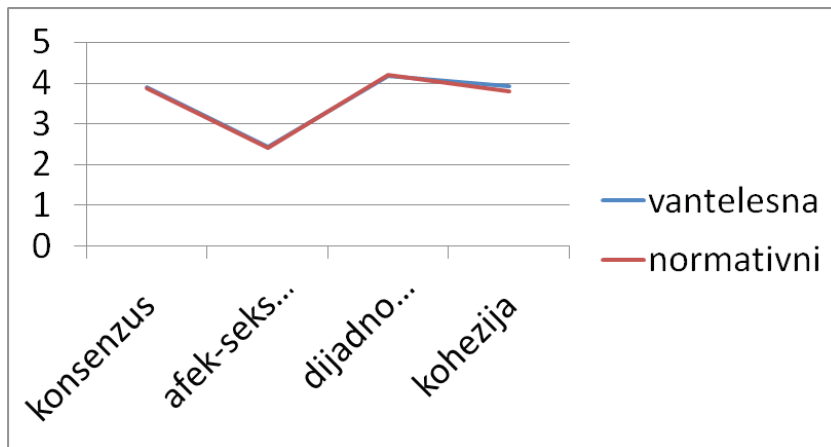
Procena funkcionalnosti braka kod žena koje su začele vantelesnom oplodnjom i žena koje su začele prirodnim putem. Pošto dobijeni rezultati govore o statistički značajnoj povezanosti kvaliteta braka i percipirane podrške kod ispitanica koje su začele vantelesnom oplodnjom, autore je dalje zanimalo da li postoje razlike u kvalitetu bračne relacije između ispitanica koje su začele prirodnim putem i onih koje su začele vantelesnom oplodnjom. U cilju ispitivanja ovih razlika primenjen je t-test za nezavisne uzorke. Pored ispitivanja razlika u kvalitetu braka generalno (sumacioni skor) autore je zanimalo postoje li razlike među ispitanicama

na različitim dimenzijama bračne funkcionalnosti/usaglašenosti: konsenzusu, afektivno-seksualnoj usaglašenosti, dijadnom zadovoljstvu i koheziji. Dobijeni rezultati ukazuju da razlike između ove dve grupe nisu značajne kako u kvalitetu generalno, tako ni po različitim dimenzijama funkcionalnosti (Tabela 5). Skorovi po pojedinačnim dimenzijama obe grupe prikazani su na Grafikonu 1.

Tabela 5. Razlike u kvalitetu braka između ispitanica koje su začele vantelesnom oplodnjom i onih koje su začele prirodnim putem

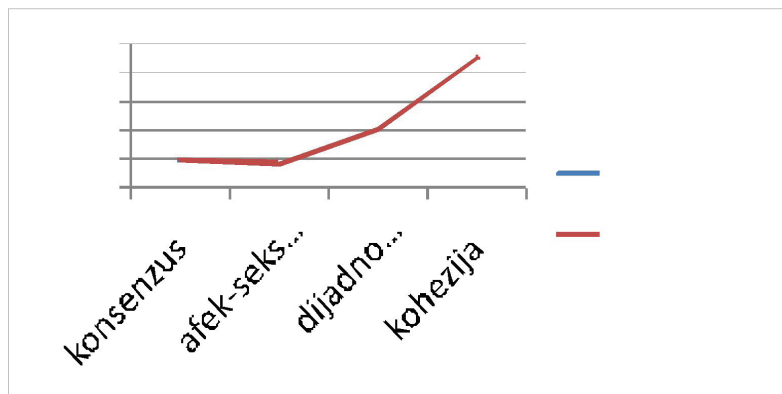
Dimenzije		AS	SD	T	P
DAS	Vantelesna	3.778	.336	.267	.791
	Normativni	3.757	.409		
Konsenzus	Vantelesna	3.897	.488	.196	.845
	Normativni	3.875	.638		
Afekt-seks Usaglašenost	Vantelesna	2.434	.396	.174	.863
	Normativni	2.418	.501		
D i j a d n o zadovoljstvo	Vantelesna	4.165	.387	-.416	.679
	Normativni	4.200	.463		
Kohezija	Vantelesna	3.927	.653	.926	.356
	Normativni	3.804	.716		

Grafikon 1. Procene ispitanica iz obe grupe po različitim subdimenzijama funkcionalnosti

Sa ciljem upoređivanja procene bračnog kvaliteta po različitim dimenzijama sirovi skorovi su pretvoreni u standardizovane skorove. Na Grafikonu 2 prikazane su prosečne vrednosti ispitanica iz obe grupe, pri čemu se kao najbolje procenjena dimenzija bračnog kvaliteta od strane ispitanica bez obzira kojoj grupi pripadaju izdvaja kohezija.

Grafikon 2. Procene ispitanica iz obe grupe po različitim subdimenzijama funkcionalnosti (standardizovaniskorovi)

Diskusija

Tranzicija u roditeljstvo predstavlja period koji sa sobom nosi potrebu za velikim reorganizovanjem navika, odnosa i porodičnih uloga i kao takav može imati negativne efekte kako na interakcije sa detetom (Fuller, 1990), tako i na porodično funkcionisanje (Fuller i sar., 1993). Prema istraživanjima, tokom perioda formiranja porodice, odnosno 18 meseci nakon rođenja deteta, 20% roditelja izveštava o klinički značajnom nivou bračnog distresa, koji nastavlja da raste u naredne 4 godine (Cowan & Cowan, 2000). U skladu sa tim, ne čudi podatak da se najveći broj razvoda dešava upravo tokom perioda kada dete ima manje od 6 godina (Whiteside & Becker, 2000). Stoga je značajno baviti se istraživanjem partnerskih relacija u kontekstu stresnih iskustava baš tokom ovog perioda i dobijene rezultate koristiti kao potporu u kreiranju programa podrške. Kada govorimo o stresnim iskustvima prilikom tranzicije u roditeljstvo, istraživanja pokazuju da su njihovi efekti jednaki ili čak veći u slučaju parova koji su začeli vantelesnom oplodnjom (Gibson i sar., 2000). U skladu sa svim navedenim, osnovni cilj ovog istraživanja bio je bavljenje partnerskim relacijama ovih parova, ispitivanjem značaja koji percipirana podrška od strane partnera ima za percepciju funkcionalnosti braka, kao i ispitivanjem sličnosti/razlika u funkcionalnosti bračnih odnosa ovih parova i parova iz normativnog uzorka (koji su začeli prirodnim putem).

Ispitanice koje su začele vantelesnom oplodnjom izveštavaju o dosledno visokoj podršci od strane partnera, pri čemu nijedna od ispitanica ne izveštava o delimičnom ili potpunom izostanku podrške, a najveći broj njih govori o mogućnosti da se potpuno oslone na partnera. Percipirana podrška nije povezana sa dužinom trajanja bračnog odnosa, dužinom prethodnog lečenja od neplodnosti, ili time čija neplodnost je razlog nemogućnosti ostvarivanja potomstva prirodnim putem. Ovakvi podaci govore o kapacitetu partnerskih dijada da se sa stresorima specifičnim za

nerazvojnu krizu kakva je neplodnost nose kao par, ne okrivljujući sebe ili partnera, kao i to da je kapacitet za pružanje podrške dosledno visok, bez obzira na dužinu braka i prethodno investiranje u proces lečenja. Ono što je takođe uočeno kao pravilnost jeste i da procenjeni bračni kvalitet ostvaruje umerenu povezanost pozitivnog smera sa percipiranom podrškom. Posmatrano po dimenzijama kvaliteta ponaosob, ispitanice koje se nalaze u brakovima u kojima percipiraju da postoji veći stepen slaganja bračnih partnera po pitanjima bitnim za svakodnevno funkcionisanje, veće zadovoljstvo relacijom, kao i pozitivna komunikacija i razmena među partnerima, govore i o većoj podršci, dok afektivno-seksualna usaglašenost među partnerima i podrška nisu značajno povezani. Dakle, žene koje se nalaze u generalno kvalitetnijim brakovima percipiraju da dobijaju više podrške i da mogu da se oslone na partnera. Ovaj rezultat značajan je zbog protektivne uloge podrške partnera u očuvanju mentalnog zdravlja tokom procesa vantelesne oplodnje na šta ukazuju istraživanja (Knoll i sar., 2007) i otvara pitanje značaja očuvanih i funkcionalnih partnerskih odnosa za jačanje podrške u partnerskoj relaciji tokom nerazvojnih kriza u životnom ciklusu porodice. I rezultati prethodnih studija govore o značajnosti postojanja podrške od strane partnera u nošenju sa stresorima karakterističnim za period tranzicije u roditeljstvo (Don & Mickelson, 2014).

Daljim analizama razmatrane su razlike u procenjenoj funkcionalnosti bračnih odnosa u parovima koji su začeli vantelesnom oplodnjom u odnosu na parove koji u roditeljstvo ulaze prirodnim putem. Eventualne razlike ukazale bi na potrebu za dodatnom podrškom partnerskim odnosima, i na njihovu eventualnu izraženiju ranjivost ili istrošenost kumulativnim nerazvojnim stresom povezanim sa procesom lečenja neplodnosti, gubitaka i sličnim događajima. Rezultati dobijeni ovim istraživanjem ukazuju na nepostojanje razlike u bračnom kvalitetu između ove dve grupe parova. Ovi podaci u skladu su sa nalazima koji govore o jednakom i generalno visokom zadovoljstvu i kvalitetu bračnih odnosa tokom tranzicije u roditeljstvo (Cairo i sar., 2012), i ukazuju na to da je ova pravilnost uočljiva u parovima bez obzira na razvojni ili nerazvojni tok tranzicije. Ipak, ukoliko dobijene skorove po dimenzijama kvaliteta poredimo sa ženama bez dece u prethodnim istraživanjima na našem uzorku, u ovom istraživanju dobijeni su nešto niži skorovi (Šakotić-Kurbalija, 2011; Šakotić-Kurbalija, 2013). Ovu razliku možemo pripisati tome što se u ranijim istraživanjima dominantno radi o parovima koji se nalaze na početku bračnog života i još uvek nisu odlučili da preuzmu roditeljsku ulogu. U ranijim istraživanjima sprovedenim kod nas, koja su se bavila ispitivanjem zadovoljstva i kvaliteta partnerske relacije kroz razvojne faze, dobijeni su rezultati koji govore o padu u kvalitetu (Šakotić-Kurbalija, 2013), kao i zadovoljstvu i pozitivnim indikatorima bračnog funkcionisanja, poput pozitivne emotivne i seksualne razmene (Velikić, 2011; Mihić i Jestrović, 2016) nakon faze započinjanja bračnog odnosa. Dobijeni rezultati kontradiktorni su pretpostavci da u kulturama kakva je naša, koje su dominantno fokusirane na dete, postoje razlike u smeru nižeg kvaliteta kod parova koji su začeli vantelesnom oplodnjom (Wang i sar., 2007). Ove kontradiktornosti možemo razumeti u svetlu pomeranja našeg društva od tradicionalnog ka modernom, te u skladu sa tim pomeranja od

na dete centrirane kulture ka kulturi u kojoj su, pored roditeljske uloge, dominantne i neke druge. Takođe, dalja istraživanja pružila bi uvid u to da li bi se u kasnijim fazama razvoja porodice, nakon porođaja, dobijale razlike u kvalitetu braka i bračnom funkcionisanju.

Posmatrajući skorove na različitim subdimenzijama kvaliteta braka i usaglašenosti može se primetiti najviši skor na kohezivnosti, koja predstavlja meru bliskosti i pozitivne komunikacije među partnerima. Ovaj nalaz očekivan je s obzirom na to da su parovi tokom trudnoće usmereni jedno na drugo i zajedno u tom procesu, što čini da žene bliskost procenjuju visokom.

Otkuda visok kvalitet braka ukoliko tranzicija u roditeljstvo predstavlja stresan period koji dovodi do klinički značajnog nivoa bračnog distresa na šta ukazuje ranija istraživanja (Cowan & Cowan, 2000)? Pored toga što predstavlja stresan period i ima brojne negativne efekte na bračno i porodično funkcionisanje (Fuller i sar., 1993), tranzicija u roditeljstvo sa sobom nosi i brojne pozitivne emocije u vezi sa preuzimanjem roditeljske uloge, za koju mnogi tvrde da je jedna od najvažnijih uloga u životu svakog pojedinca (Gutmann, 1975). Nadalje, tranzicija u roditeljstvo dovodi do ispunjenja brojnih socijalnih i psiholoških potreba (Fawcett, 1988). Takođe, u ovo istraživanje uključeni su parovi kojima je uspela vantelesna oplodnja, odnosno kod kojih je proces koji je pratilo iscrpljivanje resursa partnerske dijade za podršku i prevladavanje stresa završen uspešno. Iz ovoga sledi da bi se u budućim israživanjima bilo značajno baviti ne samo ovim parovima, već i parovima koji se suočavaju sa (još jednom) neuspehom vantelesnom oplodnjom, njihovim resursima i mehanizmima, protektivnim i rizičnim faktorima u partnerskom odnosu. Takođe, u ovom istraživanju nije meren nikakav indikator bračne stabilnosti, tako da bi u budućim istraživanjima bilo korisno uvrstiti i tu meru, pa pratiti razlike u kvalitetu braka i bračnim procesima između parova na osnovu skorova na toj dimenziji, te pratiti efekte tranzicije u roditeljstvo.

Još jedno moguće objašnjenje je da, budući da se oni nalaze u fazi kada su žene još uvek trudne, prilikom procene dominira euforija zbog činjenice da će postati roditelji (posebno kod parova koji su imali uspešnu vantelesnu oplodnju nakon više pokušaja iste), te da bi se u kasnijem funkcionisanju mogli ispoljiti neki negativni efekti na funkcionisanje među partnerima. Istraživanja koja su se bavila ispitivanjem negativnih posledica govore npr. o niže razvijenoj porodičnoj alijansi (sposobnost porodice da funkcioniše kao tim, koja se ogleda u svim dnevnim aktivnostima koje uključuju oba roditelja i dete, poput hranjenja, igranja ili brige o detetu (Fivaz-Depeursinge & Corboz-Warnery, 1999)) kod parova koji su začeli vantelesnom oplodnjom u odnosu na kontrolni uzorak (Cairo i sar., 2012). Autori ove rezultate tumače kao potencijalnu posledicu dominantne fokusiranosti na dete kada ga (konačno) dobiju, što može dovesti do lošije koordinacije prilikom interakcije otac-majka-dete. Takođe, pad u kvalitetu bračnih odnosa razvojno se očekuje nakon rođenja deteta (Glenn, 1990; Šakotić-Kurbalija 2013), te bi bilo važno ispratiti razvojne promene nakon punog preuzimanja roditeljskih uloga i tek time preciznije utvrditi eventualnu vulnerabilnost parova koji se bore sa neplodnošću u domenu funkcionalnosti partnerske relacije.

Dobijeni podaci o značajnoj povezanosti procenjene funkcionalnosti odnosa i doživljaja podrške, ukazuju na značaj prepoznavanja faktora koji doprinose očuvanju bračnog zadovoljstva i kvaliteta odnosa među supružnicima budući da se time obezbeđuje značajan oslonac za prevladavanje nerazvojnog konteksta u tranziciji u roditeljstvo parova koji se bore sa neplodnošću. Dobijanjem podataka o tome šta dovodi do očuvanja visokog kvaliteta bračnih odnosa praktičarima bi se pružile smernice šta je kod parova potrebno razvijati i na čemu dodatno raditi u cilju održavanja što funkcionalnijih bračnih odnosa. Dodatna značajnost identifikovanja ovih faktora koji doprinose održanju visokog kvaliteta i zadovoljstva ogleda se u činjenici da nakon dobijanja deteta (dakle u narednoj fazi za ove parove) dolazi do naglog pada u zadovoljstvu partnerskom relacijom (Glenn, 1990). Otkrivanjem protektivnih faktora i radom na njihovom jačanju, stvara se kontekst u kom bi partneri bili zadovoljniji svojim brakom, čak i u ovoj fazi u kojoj, dosledno kroz istraživanja, dolazi do naglog pada.

Korak napred u budućim istraživanjima bi se ogledao i u bavljenju bračnim dijadama, tj. uključivanju i muškaraca u istraživanja. U većini istraživanja ove tematike koja se sprovode u inostranstvu uzorak takođe čine samo žene. Uključivanjem muškaraca dobili bismo značajne podatke o tome kako partner reaguje na istu situaciju, kako partnerova reakcija boji reakciju žene i kakve to efekte ima na njihovo dijadno funkcionisanje i dalji razvoj bračnog odnosa. U prilog tome govore rezultati istraživanja Holtera i saradnika (Holter i sar., 2006) u kome je pokazano da muškarci procenjuju da nemanje deteta stvara probleme u partnerskom funkcionisanju više nego žene pre i tokom tretmana, dok razlike nakon tretmana nisu dobijene. Takođe, kvalitet i zadovoljstvo partnerskom relacijom menja se tokom različitih faza procesa vantelesne oplodnje (Monga i sar., 2004), te bi, u skladu sa tim, bilo korisno raditi ponovljena merenja i pratiti promene u efektu na partnerski odnos.

U ovom istraživanju, iako je varijabilitet godina starosti i dužine braka/veze veliki, deljenje uzorka na poduzorke uzimajući u obzir navedene varijable ograničeno je relativno malim brojem trudnica u uzorku. Stoga, još jedna od smernica za dalja istraživanja jeste uključivanje većeg broja trudnica koje su začele vantelesnom oplodnjom, kako bi se mogla izvršiti navedena poređenja kojim bismo stekli uvid u eventualne razlike među njima.

Konačno, dalji rad mogao bi se usmeriti ka kreiranju instrumenta za merenje funkcionalnosti partnerskog odnosa u kontekstu specifičnih stresora, što može omogućiti veću preciznost merenja i preciznije rezultate, budući da, kao što je navedeno, na ovaj način ispitanici prilikom popunjavanja upitnika bivaju fokusirani na kontekst, što im omogućuje da daju pouzdanije odgovore (Holter, 2006). Na taj način biće dobijena potencijalna polja za rad sa specifičnim grupama parova u zavisnosti od njihovih iskustava i načina na koji su se sa njima suočavali.

Budući da istraživanja ukazuju dosledno na pravilnost da je partnerski odnos roditelja povezan sa individualnim roditeljskim funkcionisanjem, kvalitetom odnosa roditelj-dete i kompetencijama roditelja da brinu o detetu i podrže njegov razvoj (Bonds & Gondoli, 2007; Feinberg, 2002; Floyd i sar., 1998; Ippolito Morrill i sar.,

2010), bolje razumevanje procesa u parovima koji se bore sa nepolodnošću i potreba koje mogu imati za podrškom, zapravo je osnov rada na kreiranju stabilnog i funkcionalnog okruženja za razvoj deteta i porodice u celini.

Literatura

- Bhatti, L. I., Fikree, F. F., & Khan, A. (1999). The quest of infertile women in squatter settlements of Karachi, Pakistan: a qualitative study. *Social science & medicine*, 49(5), 637-649.
- Bonds, D. D., & Gondoli, D. M. (2007). Examining the process by which marital adjustment affects maternal warmth: The role of coparenting support as a mediator. *Journal of Family Psychology*, 21(2), 288.
- Bringhenti, F., Martinelli, F., Ardenti, R., & Battista La Sala, G. (1997). Psychological adjustment of infertile women entering IVF treatment: differentiating aspects and influencing factors. *Acta obstetrica et gynecologica Scandinavica*, 76(5), 431-437.
- Cairo, S., Darwiche, J., Tissot, H., Favez, N., Germond, M., Guex, P., ... & Despland, J. N. (2012). Family interactions in IVF families: change over the transition to parenthood. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 30(1), 5-20.
- Chan, C. H., Chan, C. L., Ng, E. H., Ho, P. C., Chan, T. H., Lee, G. L., & Hui, W. H. C. (2012). Incorporating spirituality in psychosocial group intervention for women undergoing in vitro fertilization: a prospective randomized controlled study. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 85(4), 356-373.
- Cowan, C. P., & Cowan, P. A. (1995). Interventions to ease the transition to parenthood: Why they are needed and what they can do. *Family Relations*, 44(4), 412-423.
- Cowan, C. P., & Cowan, P. A. (2000). *When partners become parents: The big life change for couples*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Don, B., & Mickelson, K. (2014). Relationship Satisfaction Trajectories Across the Transition to Parenthood Among Low-Risk Parents. *Journal Of Marriage And Family*, 76(3), 677-692.
- Doss, B., Cicila, L., Hsueh, A., Morrison, K., & Carhart, K. (2014). A Randomized Controlled Trial of Brief Coparenting and Relationship Interventions During the Transition to Parenthood. *Journal Of Family Psychology*, 28(4), 483-494.
- Fawcett, J. T. (1988). The value of children and the transition to parenthood. *Marriage & Family Review*, 12(3-4), 11-34.
- Feinberg, M. E. (2002). Coparenting and the transition to parenthood: A framework for prevention. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 5(3), 173-195.
- Fivaz-Depeursinge, E., & Corboz-Warnery, A. (1999). *The primary triangle: A developmental systems view of mothers, fathers, and infants*. Basic books.
- Floyd, F. J., Gilliom, L. A., & Costigan, C. L. (1998). Marriage and the parenting alliance: Longitudinal prediction of change in parenting perceptions and behaviors. *Child Development*, 69(5), 1461-1479.
- Fuller, J. R. (1990). Early patterns of maternal attachment. *Health Care for Women International*, 11(4), 433-446.

- Fuller, S. G., Moore, L. R., & Lester, J. W. (1993). Influence of family functioning on maternal-fetal attachment. *Journal of perinatology: official journal of the California Perinatal Association*, 13(6), 453-460.
- Gibson, F. L., Ungerer, J. A., Tennant, C. C., & Saunders, D. M. (2000). Parental adjustment and attitudes to parenting after in vitro fertilization. *Fertility and sterility*, 73(3), 565-574.
- Glenn, N. D. (1990). Quantitative research on marital quality in the 1980s: A critical review. *Journal of Marriage and the Family*, 52(4), 818-831.
- Gutmann, D. (1975). Parenthood: A key to the comparative study of the life cycle. *Lifespan developmental psychology: Normative life crises*, 167-184.
- Hammarberg, K., Astbury, J., & Baker, H. (2001). Women's experience of IVF: a follow-up study. *Human Reproduction*, 16(2), 374.
- Holter, H., Anderheim, L., Bergh, C., & Möller, A. (2006). First IVF treatment—short-term impact on psychological well-being and the marital relationship. *Human reproduction*, 21(12), 3295-3302.
- Ippolito Morrill, M., Hines, D. A., Mahmood, S., & Cordova, J. V. (2010). Pathways between marriage and parenting for wives and husbands: The role of coparenting. *Family Process*, 49(1), 59-73.
- Knoll, N., Kienle, R., Bauer, K., Pfüller, B., & Luszczynska, A. (2007). Affect and enacted support in couples undergoing in-vitro fertilization: When providing is better than receiving. *Social Science & Medicine*, 64(9), 1789-1801.
- Lalos, A. (1999). Breaking bad news concerning fertility. *Human Reproduction*, 14(3), 581-585.
- Lawrence, E., Rothman, A. D., Cobb, R. J., & Bradbury, T. N. (2010). Marital satisfaction across the transition to parenthood: Three eras of research. *Strengthening couple relationships for optimal child development: Lessons from research and intervention*, 97-114.
- Mahlstedt, P. P. (1994). Psychological issues of infertility and assisted reproductive technology. *The Urologic clinics of North America*, 21(3), 557-566.
- McKay, K., & Ross, L. E. (2010). The transition to adoptive parenthood: A pilot study of parents adopting in Ontario, Canada. *Children and Youth Services Review*, 32(4), 604-610.
- Mihić, I. (2011). Expressing love in marriage: family development. Oral Presentation on *Current trends in psychology*, Novi Sad, 14–16. 10. 2011. *Book of abstracts*, 19.
- Mihić, I. (2012). Ljubav i pokazivanje ljubavi kao činioci zadovoljstva brakom: perspektiva razvoja braka. Saopštenje na 20. godišnjoj konferenciji hrvatskih psihologa *Psihoški aspekti suvremene obitelji, braka i partnerstava*, Dubrovnik, 7–10. studenog 2012. A. Brajša Žganec, J. Lopižić, Z. Penezić (eds). *Knjiga sažetaka*. Zagreb, Hrvatsko psihološko društvo, 57.
- Mihić, I., & Jestrović, J. (2016). Emocionalna klima u brakovima u Srbiji- razvojna perspektiva. *Teme-Časopis za Društvene Nauke*, (1), 381-403.
- Mitnick, D., Heyman, R., & Smith Slep, A. (2009). Changes in Relationship Satisfaction Across the Transition to Parenthood: A Meta-Analysis. *Journal Of Family Psychology*, 23(6), 848-852.

- Monga, M., Alexandrescu, B., Katz, S. E., Stein, M., & Ganiats, T. (2004). Impact of infertility on quality of life, marital adjustment, and sexual function. *Urology*, 63(1), 126-130.
- Patterson, J. M., & Garwick, A. W. (1994). Levels of meaning in family stress theory. *Family process*, 33(3), 287-304.
- Shapiro, A. F., Gottman, J. M., & Carrere, S. (2000). The baby and the marriage: identifying factors that buffer against decline in marital satisfaction after the first baby arrives. *Journal of Family Psychology*, 14(1), 59.
- Šakotić-Kurbalija, J. (2011). *Karakteristike bračnog odnosa i traženje psihološke pomoći*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Šakotić-Kurbalija, J. (2013). Kvalitet i stabilnost bračnog odnosa u različitim fazama braka. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 38(2), 129-148.
- Velikić, D. (2011). Efekti kvaliteta seksualne relacije na doživljaj ljubavi i opšte zadovoljstvo partnerskom vezom: razvojna perspektiva. Diplomski rad. Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Ying, L. Y., Wu, L. H., & Loke, A. Y. (2015). The experience of Chinese couples undergoing in vitro fertilization treatment: perception of the treatment process and partner support. *PloS one*, 10(10), e0139691.
- Wang, K., Li, J., Zhang, J. X., Zhang, L., Yu, J., & Jiang, P. (2007). Psychological characteristics and marital quality of infertile women registered for in vitro fertilization-intracytoplasmic sperm injection in China. *Fertility and sterility*, 87(4), 792-798.
- Whiteside, M. F., & Becker, B. J. (2000). Parental factors and the young child's postdivorce adjustment: a meta-analysis with implications for parenting arrangements. *Journal of Family Psychology*, 14(1), 5.

Jovana Jestrović, Ivana Mihić, Mila Radovanović

TRANSITION TO PARENTHOOD: THE DIFFERENCES IN MARITAL QUALITY BETWEEN WOMEN OF NORMATIVE SAMPLE AND THOSE WHO USED IN VITRO FERTILIZATION

Abstrakt

In order to determine the differences/similarities in the quality of the marital relationship, we examined 114 pregnant women (57 in normative sample and 57 in vitro fertilization), 15 to 44 years old. The marital quality was measured by Dyadic Adjustment Scale (Spanier, 1989). One-item scale was used to measure perceived partner support in the sample of women who use in vitro fertilization. These women perceive high partner support ($M = 4.81$ (out of 5); $SD=0.44$) and marital quality significantly correlates with it. There is no statistically significant difference between the two groups in perceived marital quality. Results indicate that women report the highest sco-

res on Dyadic Cohesion (comparing to other assessed dimensions of marital quality), regardless of the group they belong to. Results demonstrate the importance of further study of this topic in order to determine specific stressors, but also protective factors during pregnancy, especially for couples with infertility problems.

Key words: *quality of marriage, perceived partner support, transition to parenthood, in vitro fertilization*

Miljana Spasić-Šnele¹*Faculty of Philosophy, University of Niš***Snežana Vidanović***Faculty of Philosophy, University of Niš*

UDK 159.922.7

CHILDREN'S BELIFES ABOUTH DEATH²

Abstract

The aim of this research was to explore children's fear and understanding of death and the relations between these concepts. The research included 60 children (30 boys and 30 girls), aged 5, 6 and 7 years and their parents. Information about children's previous experiences with death and type of family (split or non-split) were also gathered. In order to collect data we applied Death interview for children and Death Anxiety Scale for Children.

According to the results, children's understanding of death is in correlation with age - the seven year olds, in generally, have more mature understanding of death, compared to five and six year olds. There weren't age and gender differences in the intensity of fear of death. The fear of death is not in correlation with children's understanding of death.

Results are partially in line with theoretical and empirical assumptions about children's fear and understanding of death.

Key words: *understanding death, fear of death, children (aged 5, 6 and 7 years)*

Theoretical framework

For a long time, dying and fear of death in adults were in the focus of interest of philosophers, theoreticians of religion, writers and psychologists. "In everyone of us, death is snuggled somewhere. In its snugness, it is deeply inside us... While life is awake, death sleeps. When death awakes and when it is released, life itself vanishes", says Jevremović (2015, p. 7.). However, when it comes to children, it seems that for years, children's fear of death represents almost a taboo topic, both on theoretical and research levels. We can assume that one of the reasons for that could be the denial mechanism that is often present when we are facing mortality. What will become a source of child's fear is in close relation with characteristics of thinking and imagination of a preschool child (Kondić & Vidanović, 2011). Animistic thinking, according to which things and animals have characteristics of

¹ miljanaspasic@ymali.com

² This research was supported by Serbian Ministry of Education, Science and Technological developed within the project "Indicators and Models of Harmonization of Professional and Family Roles" No. 179002.

humans, such as feeling and intensions, can represent fertile soil for appearance of many fears, both realistic and unrealistic. Child's thinking is concrete and gives words literal meaning, independent from the obvious and the logical.

Children of different ages are afraid of different things. Usually, younger children are afraid of concrete things, such as a dog or a mouse (Kondić, 1992). With the development of intellectual capabilities, first and foremost, imagination and abstract thought, children start to be afraid of imaginary things - punishment, sickness, death. Maria Nagy's research (1948), presented in the article "Children's theory of death", 1948, shows that understanding of death is in correlation with age. She noticed that the development of concept of death goes through three stages. The first stage starts at age 3 and lasts to age 5, and for children of this age the death represents continuation of life, although some "paler version" of it. The second stage lasts between ages 5 and 9, when children realize that death is final. Some children of this age show personification of death. The third stage begins around the age of nine, when children understand that death is not only final, but also inevitable, universal and also personal.

Kane (1979) thought that the development of children's concept of death is in accordance to Piaget's (1960) phases of cognitive development. Relying on that, she formed her own theoretical representation of children's development of the concept of death. During the first phase, that corresponds to the preoperational stage, thinking of children is egocentric and magical, and children perceive death as form of separation. In the second phase (that correlates to the concrete operational stage) children perceive death as concrete and caused by external factors. In the last phase, that corresponds to the formal operational stage, children can now think about death on the abstract level, that allows them to speculate and form hypothesis in relation to general concept of existence.

Results of Slaughter and Griffiths' research (2007), show that there is positive correlation between child's age and their understanding of death, so that older children have a more mature concept of death. It is also showed that children with more mature concept of death manifest less fear of death. General anxiety in children was in negative correlation with the understanding of death, indicating that the children with lesser general anxiety have more mature concept of death.

We would also like to point to the research done by Bonoti et al. (2013). According to the results, children who had experience with death, had more mature concept of death. The authors also found that at different ages different components of death are comprehended.

Method

Problem and the objectives of the research

Children's understanding of death, as well as the manifestation of fear related to the inevitable fact of dying, represent not only a very complex, but also a very

emotionally induced field of children's experience, that is not easy to research. Perhaps that could be one of the reasons why only a few research has been done in this field, not only in our surroundings. Undoubtedly, various factors, both in the inter-psychological and intra-psychological space of a child, can play a certain role in this specific experience. Thus, in the effort to understand this phenomenon, besides examining children's understanding of death and intensity of fear of death, we decided to examine whether child's age, previous experience with death, and completeness/incompleteness of the child's family have any role in comprehension of death.

Specific objectives of the research

- Examine whether there is statistically significant correlation between children's understanding of death and children's fear of death.
- Examine differences in understanding and fear of death between boys and girls, children of different ages, children that have previous experience with death and the one that didn't, children that come from complete and incomplete family.

Research variables

- *Understanding of death* - death is understood as a fundamental biological event which inevitably happens to all living beings and is caused by irreversible cessation of organism functions (Slaughter & Griffiths, 2007); operationally is defined applying the *Death interview for children* (Slaughter & Griffiths, 2007).
- *Fear of death* - fear of death represents irrational fear of a person that he/she or someone close to him/her would die; operationally is defined using the *Death Anxiety Scale for Children* (Slaughter & Griffiths, 2007).

Control variables:

- *Gender*
- *Age*: 5, 6, 7 years old
- *Experience with death* – experience of losing a person close to the child or a pet
- *Completeness/Incompleteness of the family*

Control variables are operationally defined by applying the questionnaire that is given to the parents and based on the interview with the child.

Research instruments

Death interview for children (Slaughter & Griffiths, 2007). Interview consists of 7 questions on which children can give open answers. These seven questions cover five subcomponents of death: Inevitability, Universality, Irreversibility, Non-functionality (Cessation of functioning) and Causality. For each answer, a child can get from 0 to 2 points, depending on the characteristics of the answer. Questions 1 and 2 are related to subcomponent inevitability and questions 4 and

5 to subcomponent irreversibility (example of questions are given in Appendix 1). This way, the maximum score a child can achieve is 10 points and the minimal is 0 points. Using method of internal consistency, we tested the reliability of the instrument. Reliability measured on this sample was $\alpha = 0.55$, that is below the limit of acceptable reliability. One possible reason for a low level of reliability could be a small number of items that this scale is consisted of.

Death Anxiety Scale for Children (Schell & Seefeldt, 1991, according to Slaughter & Griffiths, 2007) was applied in order to measure the level of anxiety as a reaction to words associated to the concept of death. In our research we applied extended version of the original questionnaire, in line with research of Slaughter & Griffiths (2007). Questionnaire consists of 18 words that represent the items, out of which 6 relate to death, and 12 are neutral words. Examples of items: dead, boy, eyes, alive, etc. Children were asked to rate how much the following word scared them. Questions are rated on three-point Likert scale (0 = the word doesn't scare them; 2 = they are very much afraid). Maximal score that children could achieve is 36 and minimal is 0. Reliability for this sample was $\alpha = 0.83$ for words related to the concept of death, and $\alpha = 0.88$ for neutral words.

Questionnaire for parents – we applied questionnaire filled in by parents, in order to obtain information about children's previous experience with death and completeness/incompleteness of the family that the child is coming from; format of the answers is binary, meaning that the parents can answer with YES or NO.

Sample

Research has been conducted on the sample of 60 children and their parents. Children have been divided according to their gender, so the half were boys and half girls. Subjects were also divided according to their age (5, 6 and 7 years old), and each age group consisted of 20 children. In this sample, 23.3% out of 60 children had experience with death. There were three children that are coming from the incomplete families, which is 5% of the total sample. In these three cases, divorce of parents was the reason for the incompleteness of the family.

Research procedure

The research has been conducted in one kindergarten and one primary school in a mid-sized town in southern Serbia. Interviews with children were individual. Parents received the questionnaires in person and filled them in at home. Besides the questionnaires, parents signed the permission to approve the participation of their children in the research.

The following statistical analyses were used in this research: T test, ANOVA and Pearson correlation coefficient.

Control variable *incompleteness/completeness of the family* was excluded from further analyses since a small number of children (3) were in category *incomplete family*.

Results

We applied a repeated-measures analysis of variance, where death subcomponent scores were the dependent variable, in order to compute whether there were differences in children's scores across the five subcomponents of the death concept. There was a significant effect of subcomponent ($F(4,58) = 27.287$, $p = 0.000$), indicating differences in children's 0–2 scores across the various subcomponents of death.

Table 1. Descriptive - statistical data on the subscales of the instrument Death interview for children

Subscale	Nr.	M	SD
Inevitability	60	1.71	0.64
Universality	60	1.36	0.86
Irreversibility	60	1.68	0.56
Non-functionality	60	1.13	0.72
Causality	60	0.78	0.55
Comprehension of death	60	6.68	2.03

Follow-up paired *t*-tests showed that there are not statistically significant difference in understanding between following aspects of death - inevitability (AM=1,72, SD= 0,64) and irreversibility (AM=1,68, SD=0,07) $t(59)=0,33$, $p=0.742$, neither between universality (AM=1,37, SD=0,86) and non-functionality (AM=1,13, SD=0,74), $t(59)=1.78$, $p=0.08$. Between all other aspects there are statistically significant differences ($t(59)>3.3$, $p<0.05$), and between universality and irreversibility ($t(59) = -2.64$, $p < 0.05$). Causality is a subcomponent of death where children achieved the lowest scores. The Mean for each of the subcomponents of death are presented in the Table 1.

Table 2. Differences between fear of death and fear of neutral words (T test)

	T test	M	Statistical significance
Fear of death	3.28	5.73	0.002
Fear of neutral words		3.53	

In order to examine difference in the intensity of fear from neutral words and fear of death, T test for the dependent samples was applied. Based on Table 2, it could be seen that the fear of words related to death is more intensive, compared to the words that are not related to death.

Table 3. Correlations between children's understanding of death with fear of death and fear of neutral words

	Fear of death	Neutral words
Comprehension of death	-0.22	-0.26
Statistical significance	0.083	0.043*

* $p < .05$

Pearson correlation coefficient was used in order to examine the correlation between children's understanding of death and intensity of the death anxiety. Based on the results presented in Table 3, we can see that there is no statistically significant correlation between children's understanding of death and the level of death anxiety. There is a negative correlation between children's understanding of death and words that are not related to death.

Table 4. Age differences in understanding of death (ANOVA)

	F statistic	Difference M	Statistical significance
5 years old 7 years old		-1.65	0.008
5 years old 6 years old	5.19	0.05	0.93
6 years old 7 years old		-1.7	0.006

The results show that there is statistically significant difference in understanding of death between children of different ages ($F(2, 57)=5.19, p=0.008$). Based on Table 4 we can see that there are differences between children ages five and seven, as well as between children six and seven years old. In other words, children who are seven years old have more mature understanding of death than children who are five and six. There is no statistically significant difference in understanding of death between children five and six years old.

According to the results there are no statistically significant differences in understanding of death between boys and girls ($t(58)=0.316, p=0.753$), nor between children that had experience with death and the one that had no such experience ($t(58)=0.967, p=0.338$).

The results showed that there are no statistically significant difference in fear of death between children of different ages ($F(2, 57)=0.014, p=0.986$), between boys and girls ($t(58)=-0.458, p=0.649$), nor between children that had experience with death and the one that had no such experience ($t(58)=0.175, p=0.862$).

Table 5. Age differences in levels of neutral words anxiety (ANOVA)

	F statistic	Difference M	Statistical significance
5 years old 7 years old		3.6	0.02
5 years old 6 years old	2.55	1.85	0.25
6 years old 7 years old		1.75	0.27

Based on the results presented in Table 5, we can see that there is a statistically significant difference in level of neutral words anxiety between children who are five and seven years old. The results showed that there are no statistically significant differences in fear of neutral words between boys and girls ($t(58)=0.050$, $p=0.961$), nor between children that had experience with death and the one that had no such experience ($t(58)=0.968$, $p=0.886$).

Discussion

Children's understanding of death represent very important aspect of their lives. Therefore, we wanted to examine children's beliefs about it and what role age, gender, previous experience with death and completeness of family have in their understanding and fear of death.

According to the results, children's understanding of death is in correlation with their age, thus the seven years olds have more mature comprehension of death, compared to five and six years olds. This result is in line with previous research (Nagy, 1948; Orbach et al., 1985; Speece & Brent, 1992). Furthermore, it is found that the understanding of particular aspects of death has not been easy for children. Namely, inevitability and irreversibility were the aspects of death that were the easiest ones for children to understand and accept first, followed by universality and non-functionality. The most difficult aspect of death to understand was the causality of death. Hence, we could say that children generally understand that death is not possible to avoid, that people inevitably die, and that once a person is dead, he/she cannot be alive again. Even though the six year old P. Dj. is sure that the person cannot become alive again, he expresses an interesting opinion and says: "Heart can live again, it can go where other souls are, it can enter in other person and start beating again". Perhaps, we can recognize ideas about reincarnation in this statement.

Understanding the universality of death was a problem for the majority of children from this sample. Based on their responses it can be concluded that children are aware that people die. However, it seems that for them, the only population that dies are older and sick people. The seven years old D. K. assures us that younger people do not die: "Young Moms don't die, old ones die" and her peer B. T.: "Very,

very old people die". Graham (2013) wrote about this, specifying that children between ages five and nine, even though know that death is inevitable and permanent, still believe that it concerns only older people.

Interesting answers were provided about the cessation of vital organs functions: *Does the person who died eat, drink water, dream, walk or go to toilet?* Often, younger children think that a person when died still needs air, food and water and that they dream ("Person who died dreams an eternal dream" - I.A., 7 years old). This way of understanding death is in accordance to the findings of Nagy (1948) and Kane (1979). It can be assumed that lack of knowledge about biological functions of the organism contributes to this kind of understanding of death. It seems, only when children learn and understand what the vital functions are, they will understand that this functions cease after death (Schonfeld & Quackenbush, 2010).

In line with earlier research (Demuthova, 2012; Kenuon, 2001; Koocher, 1973; Lazar & Torneu-Purta, 1991; Orbach et al., 1986; Slaughter & Lynos, 2002; Slaughter & Griffiths, 2007), results show that children, especially the younger ones, have difficulties to understand why people die. We may say that, sometimes, even adults have a difficult time to understand why somebody had to die. However, contrary to children, adults know that death comes as a consequence of the cessation of vital organ functions. Children suspect that when bullet hit a person, when he/she falls down, injure him/herself or get sick - he/she could die. Children's common answers about the cause of death, besides old age and illness, were: "If they take lots of medicines, and the medicines are poisonous", "Get hit by a car", "Get hit in the head by a rock", "Falls from great height, hit by a bullet". Hence, besides old age as a cause of death, other external factors are also named, what has been an important characteristic of the second phase of development of the concept of death, according to Kana (1979). Besides naming external factors, children cannot provide more precise reasons why death happens when a person falls or gets sick. According to Graham (2013), children have difficulties in understanding cause of death because they still don't think in abstract terms.

Younger children have great difficulties comprehending death as inevitable, final and universal. A very interesting way to confirm this is through spontaneous statement given by J. M. (5 years old), during the interview: "Death is the same as life, only then you sleep and dream". This five year olds understanding is in accordance with thinking of Maria Nagy (1948) that for children of age 3 to 5, death represents continuation of life, though its "paler version". It is also interesting that the same boy when asked: "What doesn't die?", answered: "The one who is young". In contrary to this statement, the same boy comes to a understanding, probably quite intuitive, that everybody dies, including him: "I am afraid that I will die". This sentence of the five year old boy gives the impression that he reckons that everybody dies, no matter their age. Still, taking into consideration previous answers, we may assume that he is still not ready to accept and comprehend fully the universality and inevitability of death. Maybe one of the reasons for this is still immature thinking that overrules everything else and does not allow him to understand the two aspects

of death. Another reason could be a denial mechanism - fear of losing a person close to him (most probably a parent).

The level of achieved cognitive development of a five year old creates limitation to full understanding of complex concepts such as death, dying, existence. We may assume that an ample "battle" is taking place inside children between the things they want, what they fear of, what they glean and what is realistic, associated with complex relationship with death. The concept of death allows us to comprehend better, at least partially, the complexity of the children's thinking and the world where everything exist simultaneously and where everything is possible. The best illustration for this was given by five year old J.M. who said: "Liars die, wolfs, old people, bad people. Young people do not die. I am afraid to die". (J. M., 5 years old).

In some answers we could notice influences of religion, e.g.: "People die because God created people as such" (B. S., 7 years old). Often, the answer was that the person goes to heaven and becomes an angel, or that the person is very old and when they die, they find themselves in heaven.

Kondić and Vidanović (2011) underline that the concern for parents' lives and all-present fear that parents could die derive from death anxiety, in fact, from the projection of aggressive instinct in a person, whom made the child anxious, and who is the primer source of aggression directed to the child. Maybe we can notice that in an answer given by the girl when asked: "Why do some people die?". Dj. Dj. (6 years old) answered: "Because children upset Mom and dad, that is why they die".

There are no statistically significant differences between boys and girls in understanding of death, in accordance with the results of some previous research (Slaughter & Griffiths, 2007). There is also no association between children's experience with death and their concept of death. Similar findings were reported in the research done by Townley and Thornburg (1980).

There were no gender or age differences in intensity of fear of death. Further, children who had experience with death didn't differ from children who didn't have such experience, in intensity of fear of death. Though, fear of death was more intensive than the fear from neutral words. We can find similar findings in Slaughter and Griffiths (2007), Gullone (2000) and Muris et al. (2000). Although, we assumed that the intensity of fear of death will be correlated with children's understanding of death, this was not confirmed and is not in accordance with the results found by some previous research (Orbach et al., 1985; Slaughter & Griffiths, 2007). Our assumption is that some other factors (that were not controlled in this research), such as education and level of religiousness of parents, some emotional challenges in children, whether death is a taboo topic in the family, etc. are more important predictors for death anxiety in children.

Interestingly enough, there is a negative correlation between the way children understand death and fear of neutral words. If we approach the fear of neutral words as a fear of regular, everyday occurrences, situations and events, this means that the children with more mature understanding of death have a lower intensity of general anxiety, and vice versa. We can assume that children with lower general anxiety

are more ready to accept and understand death, in comparison to the children with higher level of general anxiety. This result is in accordance with the research done by Slaughter and Griffiths (2007). They found that the general anxiety in children is in negative correlation to the understanding of death, indicating that the children with lower general anxiety have more mature concept of death.

We would also like to underline the result which indicate that there is no correlation between child's age and the fear of death. This result can also be found in the research done by Slaughter and Griffiths (2007). A statistically significant difference in the fear of neutral words has been found between children aged five and seven. Perhaps, five year olds' misunderstanding of the meaning of some words, presented in the questionnaire *Death anxiety scale for children*, contributed to this results. Also, we could approach to the results from the aspect of comprehension of fear of neutral words as general anxiety in children, that is much more present in younger children than the older. It is also known that older they get, children start to hide their feelings (Kondić, 1992). It is clear that imaginary fears, as the fear of death, or ghosts, do not trigger the same kind of visible, straight reaction, as fears that are triggered by certain objects. We should also take into consideration the general developmental tendency of children to more control and more adequately hide the feeling of fear, during the process of maturation.

Conclusion

The results of the research are in accordance with the existent comprehension of children's experience of death. We could see that children of different ages have different understanding of death, and that for children was easier to understand inevitability and irreversibility as aspects of death than its non-functionality and universality. They have the most difficulties with understanding the causality of death. An interesting results is that the intensity of the fear of death is not correlated with children's understanding of death, regardless of their age or the previous experience with death.

There are some limitations of this research. In particular, the data obtained from the sample of 60 children do not allow any kind of generalization. The instruments *Death interview for children* and *Death anxiety scale for children* have also been translated from English for the purposes of this research. The scale *Death interview for children* has not shown satisfactory reliability and therefore should the analysis of the results be approached with more caution. Furthermore, we believe that control of some of the relevant variables was missing, such as information about the general emotional and social development of children and the psychodynamics of the family. We would like to add that, in order to get a more complete picture of the child's understanding of death and factors that influence it, the future research should balance the sample according to children's experience with death and type of their family (e.g. complete or single -parent family).

As mentioned before, this field of the child's development has not been researched enough, not only in our region, also globally. We hope that this paper will help in solving at least some dilemmas, even prejudices that not only parents, but also those working with children, have about children's understanding of death. This may provide some answers to the questions that parents often ask themselves and others such as: "Should a child be present at the funeral or not, should they be told about the death of a loved one or hide it from them, and would hiding a death of a loved one really protect a child?" We would like to stress that adaptation to fear is an important mechanism for acceptance of reality. Fear, that is phase-adequate, can become a strength that enhances development, if a parent helps a child to adapt it.

References

- Bonoti, F., Leondari, A. & Mastora, A. (2013). Exploring children's understanding of death: through drawings and the death concept questionnaire. *Death Studies*, 37 (1). 47 -60. doi: 10.1080/07481187.2011.623216
- Demuthova, S. (2012). The most frequent connotations of the concept of death in young adults. *Schola philosophica*, 8 (2). 1-11. Available at <http://www.ostium.sk/sk/the-most-frequent-connotations-of-the-concept-of-death-in-young-adults/>
- Graham, J.A. (2013). *How do children comprehend the concept of death?* Available at <http://www.psychologytoday.com/blog/hard-realities/201301/how-do-children-comprehe-nd-the-concept-death> (05.12.2013.)
- Gullone, E. (2000). The development of normal fear: A century of research. *Clinical Psychology Review*, 20. 429–451. doi:10.1016/S0272-7358(99)00034-3
- Jevremović, P. (2015). *Savremena psihoanaliza i tragično iskustvo subjekta samosvesti [Modern psychoanalysis and tragic experience of the subject of self-awareness]*. Available at https://www.nb.rs/view_file.php?file_id=1025 (2.2.2015.)
- Kane, B. (1979). Children's concept of death. *The Journal of Genetic Psychology*, 134. 141-153. doi: 10.1080/00221325.1979.10533406
- Kenyon, B. (2001). Current research in children's concept of death: A critical review. *Omega: Journal of Death and Dying*, 43. 63-91. doi: 10.2190/0X2B-B1N9-A579-DVK1
- Kondić, K. (1992). *Prvih deset godina života [First ten years of life]*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju- Društvo psihologa Srbije.
- Kondić, K. i Vidanović, S. (2011). *O deci i roditeljima [About children and parents]*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Koocher, G. (1973). Childhood, death and cognitive development. *Developmental Psychology*, 9. 369-375. doi: <http://dx.doi.org/10.1037/h0034917>
- Lazar, A. & Torney-Purta, J. (1991). The development of the sub-concepts of death in young children: A short term longitudinal study. *Child Development*, 62. 1321-1333. doi: 10.1111/j.1467-8624.1991.tb01608.x

- Muris, P., Meesters, C., Mayer, B., Bogie, N., Luijten, M., Geebelen, E., Bessems, J., & Smit, C. (2003). The Koala Fear Questionnaire: A standardized self-report scale for assessing fears and fearfulness in pre-school and primary school children. *Behaviour Research & Therapy*, 41, 597–617. doi:10.1016/S0005-7967(02)00098-0
- Nagy, M. (1948). The child's theories concerning death. *Journal of Genetic Psychology*, 3-27. Available at <http://dx.doi.org/10.1080/08856559.1948.10533458>
- Orbach, I., Gross, Y., Glaubman, H. & Berman, D. (1985). Children's perception in humans and animals as function of age, anxiety and cognitive ability. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 26, 453-463. doi: 10.1111/j.1469-7610.1985.tb01946.x
- Orbach, I., Gross, Y., Glaubman, H. & Berman, D. (1986). Children's perception of various determinants of death concept as a function of intelligence, age, and anxiety. *Journal of Clinical Psychology*, 15 (2), 120 - 126. http://dx.doi.org/10.1207/s15374424jccp1502_3
- Schell, D. & Seefeldt, C. (1991). Development of a death anxiety scale for children. *Omega: Journal of Death and Dying*, 23, 227–234. doi: 10.2190/NYJ6-5Q3Q-MH4M-7787
- Schonfeld, M.D., & Quackenbush, M. S. (2010). *The Grieving Student: A Teacher's Guide*. Available at <http://www.scholastic.com/browse/article.jsp?id=3754881> (27.12.2013.)
- Slaughter, V. & Griffiths, M. (2007). Death understanding and fear of death in young children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 12 (4), 525-535. doi: 10.1177/1359104507080980
- Slaughter, V. & Lyons, M. (2002). Learning about life and death in early childhood. *Cognitive Psychology*, 46, 1-31. doi:10.1016/S0010-0285(02)00504-2
- Speece, M. & Brent, S. (1992). The acquisition of mature understanding of three components of the concept of death. *Death Studies*, 16, 221-229. Available at <http://dx.doi.org/10.1080/07481189208252571>
- Townley, K. & Thonrnburg, K. (1980). Maturation of the concept of death in elementary school children. *Educationla Reasrch Quaterly*, 5(2), 17-24.
- The Strengths and Difficulties Questionnaire – SDQ*. Available at https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0C CgQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.ivangundulic.edu.rs%2Ffiles%2FPrilog_br_2_-Upitnik_snaga_i_teskoca_.d oc&ei=-W00U7X PFIA_ygPA-YDgCQ&usg=A FQjCNH Rf9TYf (11.11.2013.)

Miljana Spasić-Šnele, Snežana Vidanović

DEČIJE SHVATANJE SMRTI

Cilj predstavljenog istraživanja bio je ispitati razumevanje i strah od smrti kod dece i ispitati odnos navedenih koncepata. Istraživanje je obuhvatilo 60-oro dece (30-oro dečaka i 30 devojčica), uzrasta 5, 6 i 7 godina i njihove roditelje. Prikupljeni su

podaci i o iskustvu deteta sa smrću i potpunosti porodice iz koje potiče. U postupku ispitivanja primenjeni su Intervju o smrti za decu i Skala straha od smrti za decu.

Rezultati su pokazali da je dečije razumevanje smrti povezano sa uzrastom, tako da sedmogodišnjaci imaju generalno zrelije razumevanje smrti, u odnosu na petogodišnjake i šestogodišnjake. Utvrđeno je da među decom ne postoji razlika u intezitetu straha od smrti i da intezitet straha od smrti nije povezan sa načinom na koji deca razumeju smrt.

Rezultati istraživanja se delimično poklapaju sa teorijskim i empirijskim pretpostavkama o strahu o smrti kod dece i načinu na koji deca poimaju smrt.

Ključne reči: poimanje smrti, strah od smrti, deca (uzrasta 5, 6 i 7 godina)

APPENDIX 1

Death interview for children (Slaughter & Griffiths, 2007)

1. 'Tell me some things that die' (if people are not named ask, 'Do people die?')
2. 'Do all (entities mentioned in answer to question 1) die?'
3. 'Tell me some things that don't die.'
4. 'Can a dead person ever become a living person?'
5. 'If a person dies and they haven't been buried in their grave for very long can they become a live person again?'
6. 'When a person is dead . . .
 - (a) Do they need food?
 - (b) Do they need to go to the toilet?
 - (c) Do they need air?
 - (d) Can they move around?
 - (e) Do they have dreams?
 - (f) Do they need water?
7. Can you tell me something that might happen that would make someone die? When _____ happens, why does that person really die?

Гордана Д. Ђигић¹,
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет,
Ниш, Србија
Снежана Д. Стојиљковић²,
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет,
Ниш, Србија

УДК 159.923.3:371.12

ЛИЧНЕ И ПРОФЕСИОНАЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ НАСТАВНИКА – ПОЛНЕ РАЗЛИКЕ³

Апстракт

Међу факторима постигнућа ученика који делују из школског окружења, наставник је један од најзначајнијих и стога привлачи пажњу истраживача. Специфичност ове професије је то да је најчешће обављају жене. Овај рад се бави испитивањем неких личних и професионалних карактеристика основношколских наставника, и полним разликама у погледу испитиваних варијабли. Резултати показују да су код наставница (које чине 78% од укупно 269 испитаних наставника основних школа) значајно израженије димензије личности Отвореност за искуство, Сарадљивост и Савесност. На шест (од укупно 12) димензија самоактуализовности наставнице имају значајно више скорове у односу на наставнике. У погледу стилова управљања разредом постоји значајна разлика само код неинтервенишућег стила, који је израженији код наставника. Наставнице у просеку похађају већи број програма стручног усавршавања него њихове колеге. Код жена из испитаног узорка су, у поређењу са мушкарацима, израженије особине које су у бројним истраживањима издвојене као особине успешних наставника, што показује да су код наставница боље избалансиране особине личности са професионалним избором. Тиме се, с једне стране, може објаснити чињеница да жене чешће од мушкараца бирају ову професију, а са друге стране овај баланс наставницама пружа боље могућности за самоостварење него наставницима.

Кључне речи: личност наставника, самоактуализованост, стил управљања разредом, професионално усавршавање, полне разлике

Увод

Истраживања психолошких карактеристика наставника као фактора успешности наставног процеса одвијају се у неколико праваца. Најшири правац обухвата истраживања особина личности успешних наставника. Бројна истра-

¹ gordana.djigic@filfak.ni.ac.rs

² snezana.stojiljkovic@filfak.ni.ac.rs

³ Rad je nastao u okviru projekta 179002 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

живања нуде читаву листу особина по којима се успешни наставници разликују од мање успешних, на којој су: базичне димензије личности – израженија екстраверзија, отвореност, сарадљивост и савесност и мање изражен неуротицизам (Tatalović-Vorkarić, 2012); емоционалне карактеристике попут емоционалне стабилности (Khatoon, 2015) и емпатичности (Stojiljković, 2014); мотивационе карактеристике, међу којима је и самоактуализованост (Beijaard et. al, 2005); и друге карактеристике на које указују ученици, па и сами наставници, као што су топлина, љубазност, правичност, доследност, демократичност, сарадљивост, смисао за хумор, стручност (Avramović i Vujačić, 2010). Током деценија развијали су се нови правци истраживања који су померали фокус ка понашању наставника и његовим професионалним улогама, затим ка компетенцијама неопходним за успешно извршавање наставничких улога, све до формулисања комплексног концепта управљања разредом који обухвата и личност наставника и његово професионално понашање, али све то повезује и са ситуацијом у учионици. Истраживања показују да је управљање разредом такође снажан фактор успешности наставника (Wang et al., 1993, према: Djigić & Stojiljković, 2011).

За наставничку професију је карактеристично да је претежно обављају жене. Према неким подацима, у земљама Европске Уније жене чине око 60% наставничке популације (извор: EurActiv, <http://www.euractiv.rs/eu-prioriteti/3586-opasnost-od-manjka-nastavnika-u-eu>). У Србији се заступљеност жена међу наставницима креће између 70 и 80%, што се може закључити на основу већег броја истраживања реализованих на наставничкој популацији у Србији (Djigić & Stojiljkovic, 2014; Djigić et al., 2014; Zlatković et al., 2012; Stojiljković et al., 2012; Todorović et al., 2012) и на основу неких доступних података о структури запослених у јавном сектору (*Zaposlenost u javnom sektoru Grada Niša*, 2006). Оваква неуравнотежена полна структура била је подстицај за испитивање полних разлика унутар професије наставника.

Теоријске основе истраживања

Полне разлике у особинама личности предмет су бројних истраживања са циљем да се утврде особине на којима постоје разлике, као и да се дође до објашњења утврђених полних разлика. Иако налази различитих истраживача нису потпуно сагласни, нарочито када се ради о налазима на различитим културама, ипак се у њима уочавају извесне доследности (Mitrović i Trogrlić, 2014). Прилично се доследно показује да жене имају нешто израженији неуротицизам, екстраверзију, сарадљивост или пријатност, а понекад и савесност. Ове разлике, утврђене у већем броју истраживања на различитим популацијама и уз примену различитих инструмената, могле би се узети као потврда еволуционистичког објашњења полних разлика. С друге стране, у различитим културама се не бележе идентичне разлике (што би требало очекивати на основу оваквог објашњења), нити су добијене разлике истог интензитета. Ако се сагледа

овај аспект истраживачких налаза, чини се оправданијим објашњење полних разлика из угла социјалних улога.

Када је реч о полним разликама у просоцијалном понашању, које је блиско повезано са тзв. помажућим професијама међу које се сврстава и наставнички позив, тешко је извести једнозначан општи закључак. Ипак, чини се да су мушкарци склонији просоцијалном понашању које подразумева кратке и једнократне сусрете са особама којима пружају помоћ, док су жене склоније да покажу осетљивост за друге у блиским релацијама које се граде током дужег времена (Mitrović i Trogrlić, 2014). Овим разликама би се могло делом објаснити знатно веће присуство жена у наставничкој професији.

Истраживање представљено у овом раду, бави се полним разликама, али унутар наставничке популације, и то у погледу личних (базичне димензије личности из Петофакторског модела и самоактуализованост) и професионалних карактеристика наставника (стилови управљања разредом и спремност за професионално усавршавање) које се издвајају као релевантне за успешно извршавање професионалних задатака наставника.

Петофакторски модел (McCrae & Costa, 2000, према: Кнежевић i сар., 2004), заснован на лексичком приступу у истраживању личности, представља хијерархијски модел структуре личности који обухвата пет широких домена личности, а сваки од њих чини по шест црта:

1. *Неуротицизам* се односи на не/прилагођеност и емоционалну не/стабилност, општу склоност особе да доживи негативне емоције и рањивост или опуштено. Ову димензију чине црте: Анксиозност, Хостилност, Депресија, Самоусредсређеност или социјална нелагодност, Импулсивност и Преосетљивост.
2. *Екстраверзија* означава количину и интензитет енергије усмерене споља, ка социјалном окружењу, потребу за стимулацијом и капацитет особе за радовање. Чине је црте: Топлина, Дружелубивост, Асертивност, Активитет, Тражење узбуђења и Позитивне емоције.
3. *Отвореност за искуство* представља активну тежњу особе ка новим искуствима, маштовитост, флексибилност у понашању, интелектуалну радозналост, неконвенционалност и високу толерантност на новине. Црте ове димензије су: Фантазија, Естетика, Осећања, Акције, Идеје и Вредности.
4. *Сарадљивост* изражава склоности особе у интеракцијама са другим људима, квалитет односа и понашања према људима, емпатију, алтруизам. Црте које чине ову димензију су: Поверење, Искреност, Алтруизам, Попустљивост, Скромност и Блага нарав.
5. *Савесност* се односи на став према обавезама, означава степен организованости особе, њене упорности, контроле и мотивације за понашање које је усмерено ка остваривању постављених циљева, као и њене доследности у придржавању сопствених принципа. Ова димензија обухвата следеће црте: Компетенција, Ред, Дужност, Постигнуће, Самодисциплина и Промисљеност.

Самоактуализација је основни појам из Масловљеве теорије мотивације (Maslov, 1982). То је потреба која се налази на врху хијерархије универзалних људских мотива, а њен циљ је раст и развој, односно остварење сопствених потенцијала. Самоактуализоване личности се, између осталог, карактеришу прихватањем себе, других и природног света онаквог какав јесте, спонтаношћу у понашању, усредсређеношћу на проблем, свежином доживљаја, оригиналношћу и нестереотипношћу у суђењу о људима и стварима, осећањем заједништва и квалитетним емоционалним односима са другима, демократским вредностима и ставовима, разликовањем доброг и лошег, зрелим смислом за хумор, склоношћу ка стваралаштву и тежњом ка сталном превазилажењу достигнутог.

Проучавање самоактуализованости наставника је значајно бар из два разлога. С једне стране, међу улогама наставника су и оне самоизражавајуће (Lindgren, 1976, према: Djigić & Stojiljković, 2011), што значи да наставник кроз своју професију остварује сопствену природу и потенцијале и реализује своју тежњу ка самоактуализацији. С друге стране, имајући у виду да је наставник фацилитатор процеса раста и развоја ученика и да је један од његових задатака да ученицима помогне да препознају и остваре своје потенцијале (Maslow, 1968), чини се важним да овако значајну улогу врши личност која је и сама актуализована у већем степену.

Концепт управљања разредом је проистекао из истраживања која су се бавила везом између понашања наставника и понашања и постигнућа ученика. Најједноставније речено, управљање разредом се односи на стварање сигурног и подстицајног окружења за учење, што се остварује кроз управљање простором, временом, активностима, материјалима за рад, понашањем ученика и односима у одељењу (Paine et al., 1983, према: Oliver & Reschly, 2007).

Модел ауторки Ненси Мартин и Беатрис Болдвин (Martin & Baldwin, 1993), описује управљање разредом преко три широке димензије: 1) Димензија *личност* (поступци наставника који доприносе индивидуалном развоју ученика и квалитету психолошке климе у одељењу); 2) Димензија *настава* (поступци наставника усмерени на успостављање и одржавање активности учења на часу); и 3) Димензија *дисциплина* (поступци наставника на плану успостављања и одржавања одговарајућих стандарда понашања ученика).

Овај модел нуди погодан приступ у истраживању разлика међу наставницама, заснован на испитивању стилова управљања разредом. Разликују се три основна стила управљања разредом, заснована на различитим уверењима наставника о личности ученика, њиховом учењу, развоју и мотивацији: 1) *Неинтервенишући стил* заснован је на уверењу наставника да ученици имају своје унутрашње покретаче и потенцијале који треба да нађу начин да се изразе у реалном свету. Оваква уверења наставника блиска су поставкама хуманистичке психологије. 2) *Интервенишући стил* се базира на уверењу да спољашња средина (људи и објекти) превасходно утиче на људско биће да се развија на одређени начин, што је у основи бихевиоризма. 3) *Интеракционистички стил* се базира на уверењима блиским конструктивистичкој психологији да оно што појединац чини мења спољну средину, као и да средина мења појединца.

Покренут својим доминантним уверењима, наставник ће тежити да оствари потпуну контролу над ситуацијом у одељењу (интервенишући), да препусти контролу ученицима (неинтервенишући), или ће настојати да подели одговорност са ученицима за оно што се дешава на часу (интеракционистички). Сваки наставник у свом репертоару има поступке који припадају свим стиловима, али зависно од тога који је приступ најизраженији у поступцима наставника, разликоваће се и ефекти на понашање и учење ученика. Резултати скорашњег истраживања у нашој средини (Djigić & Stojiljković, 2011) указују да је најнефективнији интеракционистички стил управљања разредом. Неки налази указују на разлике у стиловима између наставника различитог пола (Martin & Yin, 1997).

Спремност наставника за професионално усавршавање је још један од корелата професионалне успешности наставника. Процес образовања у савременој школи од наставника захтева сталну надоградњу професионалних компетенција како би допринели остваривању високих постигнућа својих ученика. Неки истраживачки налази (Beara i Okanović, 2010; Stojiljković, 2014) говоре о повезаности мотивације за професионални развој са особинама личности наставника, као и да су наставнице нешто спремније за професионално усавршавање од својих колега.

Методологија истраживања

Имајући у виду раније поменута истраживања чији резултати говоре о постојању полних разлика у погледу базичних димензија личности и других психолошких карактеристика, као и то да наставничку професију најчешће обављају жене, ово истраживање је изведено са циљем да се утврди да ли између наставника и наставница постоје значајне разлике у погледу неких личних и професионалних карактеристика које се везују за успешне наставнике. Прецизније, циљеви истраживања везани су за утврђивање евентуалних полних разлика међу наставницима у погледу: базичних димензија личности, самоактуализованости, затим у погледу стилова управљања разредом, и у погледу учешћа у програмима стручног усавршавања. Ови циљеви истраживања постављени су са очекивањем да ће резултати показати да се наставници и наставнице међусобно разликују по испитиваним варијаблама.

У истраживање је укључено укупно 273 наставника основних школа - 213 жена (78%) и 60 мушкараца (22%). Узорак чине наставници разредне (20,1%) и предметне наставе (79,9%), просечне старости 43,5 година (од 24 до 64 године живота), са просечном дужином радног стажа у образовању 15,8 година (од 1 до 39 година).

За испитивање базичних димензија личности коришћен је *Инвентар личности NEO PI-R (NEO Personal Inventory - Revised), forma S*, заснован на Петофакторском моделу личности (Costa & McCrae, 2010; Đurić-Jočić i sar., 2004). Инвентар садржи 240 ставки Ликертовог типа са петостепеном скалом и још три контролна питања. Сваки од пет главних домена (*Неуротицизам, Екстра-*

верзија, Отвореност, Сарадљивост и Савесност) процењује се на основу 48 ставки (по 8 ставки за сваку од шест ужих црта), а већи скорови значе већу израженост димензије. Слично подацима које саопштавају аутори адаптације изворног инструмента на српској популацији (Ђурић-Јоџић и сар., 2004), поузданост главних скала на нашем узорку је сасвим задовољавајућа (Cronbach Alpha коефицијенти су у распону од 0,760 до 0,825).

Самоактуализованост наставника испитана је помоћу *Инвентара личних оријентација POI (Personal Orientation Inventory)*, који мери вредности и понашања важна у развоју самоактуализоване особе (Shostrom, 1980). Инвентар се састоји од 150 парова исказа (у сваком пару испитаник бира један исказ). Ставке инвентара се бодују два пута: најпре за две основне скале (*Скала временске компетентности* и *Скала унутрашње подршке*), а онда за преосталих 10 субскала које мере ставове и понашања од значаја за самоактуализацију (*Афирмација самоактуализујућих вредности*, *Егзистенцијално ситуационо реаговање*, *Емоционално реаговање*, *Спонтаност*, *Самопоштовање*, *Самоприхватање*, *Схватање човекове природе*, *Синергија*, *Прихватање агресивности* и *Способност да се успоставе интимни односи*). Поузданост Инвентара у целини је задовољавајућа (Cronbach Alpha 0,796). Мере поузданости појединих скала су нешто ниже, а најбољу поузданост имају скала *Временске компетентности* и субскала *Егзистенцијалног ситуационог реаговања*.

Испитивање стилова управљања разредом извршено је помоћу *Протокола за процену стилова наставника у управљању разредом*, (Djigić & Sojiljković, 2012). Инвентар садржи 20 ставки. Сваку ставку чине три описа конкретних поступака наставника, а сваки опис одговара једном од три стила (*интервенишући*, *интеракционистички* и *неинтервенишући*) из описаног модела управљања разредом (Martin & Baldwin, 1993). На основу опсервације часова (сваки наставник је посматран од два процењивача током два школска часа), објективни оцењивачи код сваке ставке бирају онај опис који највише одговара посматраном наставнику. Мера изражености сваког од стилова је број ставки на којима је изабран опис који припада конкретном стилу – могући распон скорова на сваком стилу је од 0-80 (20 ставки x 2 оцењивача x 2 часа). Провера је показала да мере са овог инструмента имају добру поузданост - Cronbach Alpha коефицијент износи 0,902.

Најзад, наставницима је задаван и *Упитник за наставнике* у оквиру кога се налазило питање о броју програма сручног усавршавања које су наставници похађали током последњих пет година.

Резултати

Прва анализа била је усмерена на испитивање разлика у изражености базичних димензија личности (процењених на основу главних скала из упитника NEO PI-R) између наставника и наставница и тестирање њихове значајности (Табела 1).

Табела 1. Степен изражености базичних димензија личности и разлике између наставница и наставника

Димензија	АС наставнице	СД наставнице	АС наставници	СД наставници	Разлике АС наставнице- наставници	t	p
Неуротицизам	127.78	20.70	127.20	20.75	.57	.188	.851
Екстраверзија	157.41	18.05	156.54	15.80	.87	.337	.737
Отвореност	166.07	16.17	160.02	14.89	6.05	2.585	.010**
Сарадљивост	167.54	14.78	163.19	13.89	4.36	2.026	.044*
Савесност	180.87	18.99	173.80	17.83	7.07	2.562	.011*

Показало се да су код наставница, у поређењу са наставницима, израженије димензије Отворености, Сарадљивости и Савесности. Што се тиче Сарадљивости и Савесности, овај налаз је сагласан полним разликама које постоје и на нормативном узорку у Србији (Кнежевић и сар., 2004), на коме пак разлика на димензији Отворености не постоји. На нормативном узорку жене имају нешто израженији Неуротицизам, а мушкарци нешто израженију Екстраверзију, док се на испитаном узорку наставника ове разлике не појављују.

Следећа анализа извршена је са циљем да се утврди да ли има разлика у степену самоактуализованости између жена и мушкараца који се баве наставничком професијом (Табела 2).

Табела 2. Степен изражености појединих димензија самоактуализованости и разлике између наставница и наставника

Димензија	АС наставнице	СД наставнице	АС наставници	СД наставници	Разлике АС наставнице- наставници	t	p
РОИ укупно	1.31	.16	1.21	.17	.10	3.683	.000**
Ослањање на себе	.69	.12	.62	.12	.07	3.680	.000**
Временска компетентност	.62	.06	.59	.07	.03	2.517	.012*
Афирмација самоактуализујућих вредности	.73	.08	.69	.10	.04	3.310	.001**
Егзистенцијално ситуационо реаговање	.58	.12	.54	.13	.04	1.949	.052
Емоционално реаговање	.62	.11	.58	.12	.04	2.528	.012*
Спонтаност	.58	.12	.56	.12	.02	1.170	.243
Самопоштовање	.77	.12	.75	.12	.02	1.159	.248
Самоприхватање	.61	.12	.59	.11	.02	1.229	.220
Схватање човекове природе	.71	.10	.68	.10	.02	1.496	.136
Синергија	.80	.14	.75	.14	.05	2.305	.022*
Прихватање агресивности	.53	.12	.52	.12	.02	.990	.323
Способност да се успоставе интимни односи	.63	.12	.58	.12	.05	2.464	.014*

Испитивање разлика у мерама на Инвентару личних оријентација генерално је показало да су наставнице у већем степену самоактуализоване у односу на наставнике. Ово се показује када се упореде мере на Инвентару у целини, као и мере на шест од укупно 12 субскала: Ослањање на себе, Временска компетентност, Афирмација самоактуализујућих вредности, Егзистенцијално ситуационо реаговање, Синергија и Способност за успостављање интимних односа.

Након утврђивања полних разлика у погледу личних карактеристика наставника, тестирана је значајност разлика у погледу професионалних карактеристика, и то најпре у погледу изражености појединих стилова управљања разредом (Табела 3).

Табела 3. Степен изражености појединих стилова управљања разредом и разлике између наставница и наставника

Стил управљања разредом	АС наставнице	СД наставнице	АС наставници	СД наставници	Разлике АС наставнице-наставници	t	p
Интервенишући	24.68	11.74	23.05	14.60	1.63	.891	.374
Интеракционистички	37.00	15.56	34.80	18.39	2.20	.922	.357
Неинтервенишући	18.32	11.54	22.14	15.60	-3.82	-2.066	.040*

На узорку у целини, најизраженији је интеракционистички стил, а најмање је изражен неинтервенишући стил. Мере стилова управљања разредом се слично дистрибуирају и на подзорку наставница и на подзорку наставника. Када се ова два подзорка упореде по изражености сваког стила посебно, показује се да значајна разлика постоји једино код неинтервенишућег стила, који је код наставника израженији него код наставница.

Једна од важних професионалних карактеристика наставника је и њихова укљученост у програме стручног усавршавања која се може посматрати као показатељ њиховог професионалног развоја. Стога је од наставника из узорка затражен и податак о броју акредитованих програма стручног усавршавања које су похађали током последњих пет година. Показало се да су наставнице у последњих пет година похађале већи број семинара у односу на своје колеге (Табела 4).

Табела 4. Разлике између наставница и наставника по броју програма стручног усавршавања које су похађали у последњих пет година

Број програма стручног усавршавања	АС наставнице	СД наставнице	АС наставници	СД наставници	Разлике АС наставнице-наставници	t	p
	4.42	3.45	3.32	3.24	1.10	2.194	.029*

Дискусија

Када је реч о базичним димензијама личности, резултати показују да су у целом испитаном узорку, у односу на српски нормативни узорак (Кнежевић *i sar.*, 2004), израженије оне особине које се издвајају као карактеристике успешних наставника (Отвореност за искуство, Сарадљивост, Савесност). Истовремено, наставнице имају израженије ове особине у односу на своје колеге.

Ако се добијене полне разлике у овом истраживању упореде са најчешће утврђеним полним разликама у изражености базичних димензија личности у другим истраживањима, види се да се на испитаном узорку не појављује разлика у изражености димензије Неуротицизам, која је обично израженија код жена (Costa *et al.*, 2001; Ђурић Јоџић *i sar.*, 2004; Кнежевић *i sar.*, 2004; Митровић *i Trogrlić*, 2014; Weisberg *et al.*, 2011). Добијени налаз да не постоје полне разлике у изражености Неуротицизма може се објаснити селекционисаним узорком. Наиме, за професију наставника опредељују се особе одређеног профила личности, тако да су жене и мушкарци из нашег узорка међусобно сличнији због припадности истој професији. Разлоге за изостанак ове разлике на испитаном узорку је могуће везати и за вишегодишњу неповољну економску и друштвену ситуацију у Србији, која је допринела томе да је становништво, без обзира на полне разлике, постало рањиво и склоније доживљавању непријатних емоција као што су забринутост, страх, туга, узнемиреност, гнев. Ову претпоставку поткрепљује и чињеница да су просечни скорови на овој димензији добијени у нашем истраживању виши у односу на нормативне узорке испитане инвентаром NEO PI-R у Великој Британији (Costa & McCrae, 2010) и у Србији неколико година пре овог истраживања (Ђурић Јоџић *i sar.*, 2004; Кнежевић *i sar.*, 2004). Такође, треба истаћи да је период који је претходио овом испитивању, био период интензивних реформи у образовном систему у Србији (које су још увек у току). Промене у систему образовања допринеле су знатно већој сложености послова које обављају наставници у школама и учиниле су наставнички позив стреснијим, што такође може бити извор знатно израженијих диспозиција које представљају аспекте димензије Неуротицизам код наставника оба пола у нашем узорку. Још једно могуће објашњење непостојања полних разлика у изражености Неуротицизма, као и повишених скорова на овој димензији у испитаном узорку, може се потражити у лошем материјалном положају и неадекватном социјалном статусу просветних радника у Србији. Наиме, неповољан материјални статус, неизвесност због могућих отпуштања или губитка дела норме, доводе код свих наставника – и код мушкараца и код жена – до повећаног стреса и снижене толеранције на фрустрацију, па се на овој димензији не показују полне разлике условљене биолошким факторима.

У овом истраживању није нађена ни разлика између полова у погледу изражености Екстраверзије, која је на неким узорцима израженија код жена (Feingold, 1994, према: Costa *et al.*, 2001), мада има и супротних налаза (Lynn & Martin, 1997, према: Costa *et al.*, 2001; Митровић *i Trogrlić*, 2014). Изостанак ове

разлике могао би се приписати специфичностима наставничке професије која подразумева већи степен окренутости ка другим људима, активитета, изражавања топлине, друштвености, асертивности и позитивних емоција. Наиме, без обзира на пол, ове особине су веома значајне за обављање посла наставника и вероватно је да се за ову професију и опредељују особе које имају израженију димензију Екстраверзије. О основаности ове претпоставке говори и податак да је димензија Екстраверзије на испитаном узорку наставника израженија у поређењу са степеном њене изражености у општој популацији, како у Србији, тако и у Великој Британији (Costa & McCrae, 2010; Stojiljković, 2014; Knežević i sar., 2004).

Када је реч о Отворености за искуство, Сарадљивости и Савесности, мере изражености ових димензија на испитаном узорку треба посматрати двојачко. С једне стране, ради се о димензијама личности које се издвајају као особине које су израженије код оних који обављају професију наставника у односу на општу популацију (Stojiljković, 2014), што објашњава више просечне скорове на овим димензијама који су измерени на испитаном узорку у поређењу са мерама ових димензија на нормативним узорцима из различитих земаља (Costa & McCrae, 2010; Knežević i sar., 2004). Већа израженост ових димензија може се довести у везу са комплексношћу професионалних улога наставника што, нажалост, није довољно уважено у нашој средини (али такође и у осталим земљама у којима се не улаже довољно у образовање). С друге стране, на испитаном узорку наставника, на овим димензијама регистроване су и полне разлике – поменуте димензије су израженије код жена. Чини се да се само израженија Сарадљивост наставница (у поређењу са наставницима) из нашег узорка, може довести у везу са полним разликама у базичним димензијама личности које се региструју на општој популацији (Costa et al., 2001; Weisberg et al., 2011). Када је реч о Отворености за искуство и Савесности, друга истраживања показују да у општој популацији генерално не постоје значајне полне разлике у изражености ових димензија, појављују се само извесне разлике (и то различитих смерова) на појединим њиховим аспектима (Costa et al., 2001; Weisberg et al., 2011). На основу тога би се могло закључити да су регистроване полне разлике у погледу Отворености за искуство и Савесности специфичне за наставничку популацију и да су се јавиле због знатно веће заступљености жена у овом узорку.

Када је реч о степену самоактуализованости испитаних наставника, може се рећи да су добијене мере приближних вредности као у једном од америчких нормативних узорака чије резултате наводи аутор Инвентара личних оријентација (Shostrom, 1980). Једина упадљива разлика између испитаних наставника из нашег и америчког узорка је у степену Ослањања на себе (ова мера је на нашем узорку знатно нижа). Што се тиче полних разлика, у спроведеном истраживању показало се да су наставнице у већој мери самоактуализоване од својих колега. Жене постижу више скорове на мерама укупне самоактуализације, као и на половини субскала (шест од дванаест) Инвентара личних оријентација, међу којима су и две главне скале. Када се посматрају поједини аспекти самоактуализације, најизраженија је разлика на једној од две главне

компоненте, Ослањању на себе. Може се претпоставити да су ове разлике повезане управо са чињеницом да је наставничка професија „женска“ професија, те у том смислу женама и пружа могућност за самоостварење, док мушкарци ову професију не доживљавају у тој мери као простор за сопствено самоостварење. Различит степен самоостварења жена и мушкараца кроз бављење наставничком професијом се може довести у везу и са тим да су улоге наставника ближе природним женским улогама које се тичу подизања деце него мушким улогама. То би могло да значи да ова разлика у мерама самоактуализованости представља неку врсту последице бављења наставничким позивом.

Наставници су показали израженији неинтервенишући стил у поређењу са својим колегиницама, што је различито у односу на истраживање спроведено на америчком узорку (Martin & Yin, 1997), где су наставници показали израженији интервенишући стил. Налаз о израженијем неинтервенишућем стилу управљања разредом код мушкараца (у поређењу са женама) из нашег узорка могао би да се повеже са културолошки обојеном улогом мушкараца у односу на децу. У традиционалним српским породицама уобичајено је да се брига о деци препушта жени, па је могуће да се такав модел преноси и на професионално понашање. Суштина неинтервенишућег стила се управо базира на препуштању одговорности другој страни и чини се да је тај образац понашања могуће повезати са општим обрасцима понашања према деци који су карактеристични за мушки пол.

Најзад, наставнице чешће од својих колега похађају програме стручног усавршавања. Ово се може повезати са већом самоактуализованошћу наставница. Ако прихватимо идеју да је професија та која доприноси већој самоактуализованости наставница у поређењу са наставницима, онда се може рећи и то да учешће у програмима стручног усавршавања за жене представља могућност да се у овој професији додатно изграђују и остварују. Чешће укључивање наставница (у поређењу са наставницима) у програме стручног усавршавања се може повезати и са утврђеним разликама у димензијама личности Отвореност за искуство и Савесност. У ранијим истраживањима се показало да су ове две димензије личности значајни корелати спремности наставника на професионално усавршавање (Stojiljković, 2014). Израженија Отвореност за искуство значи радозналост, тражење нових изазова, спремност за промене, док Савесност подразумева одговорност и организованост у извршавању задатака. Имајући у виду да учешће у програмима стручног усавршавања за наставнике представља законску обавезу, али и прилику за стицање нових знања и вештина и излазак из рутине, чини се да је то један од начина изражавања поменутих димензија личности.

Треба на крају ипак нагласити да је у тумачењу налаза овог истраживања неопходан опрез јер они у извесној мери могу бити артефакт неједнаке заступљености мушкараца (22%) и жена (78%) у испитаном узорку.

Закључак

Добијене разлике у спроведеном истраживању указују на то да се разлике које се појављују приликом поређења наставника и не-наставника у погледу неких личних карактеристика, делом могу приписати неуравнотеженој полној структури наставничке популације (жене чине знатну већину популације наставника), а не искључиво профили личности карактеристичном за професију. Другим речима, осим полних разлика регистрованих између наставница и наставника за које би се могло рећи да потичу из саме професионалне улоге, региструју се и разлике које постоје између мушкараца и жена у општој популацији. Овај део полних разлика би се могао приписати оним изворима на којим инсистирају биолошки и еволуционистички оријентисана теоријска тумачења (Mitrović i Trogrlić, 2014). Можда се баш у овом делу полних разлика које су регистроване између мушкараца и жена у наставничкој професији може тражити објашњење чињенице да ову професију доминантно бирају жене. Наиме, задаци који проистичу из наставничке професије су сличнији ономе што су, гледано кроз еволуциону историју, били задаци са којима су се носиле жене у циљу репродукције и опстанка врсте. Исто тако, ако изворе полних разлика тражимо у социјалним чиниоцима и ослоним се на модел објашњења полних разлика заснован на улогама (Mitrović i Trogrlić, 2014), такође бисмо могли да закључимо да су жене присутније у наставничкој популацији због тога што су наставничке улоге сличније типичним улогама које носе жене, а које проистичу из различитих културних образаца и стереотипа на којима се заснива васпитање и индивидуални развој.

С друге стране, код жена из нашег узорка израженије су (у поређењу са мушкарцима) особине личности које су у бројним истраживањима издвојене као особине успешних наставника, што значи да су код наставница боље избалансиране особине личности са професионалним избором. Ови налази се такође уклапају у схватање да су извори полних разлика у социјалним чиниоцима, у овом случају је кључни социјални чинилац професионална улога наставника. Истовремено, ова боља избалансираност личних карактеристика и захтева професије пружа боље могућности за остварење личних потенцијала, већи степен задовољства послом и већу мотивацију за рад, што се препознаје у већој посвећености изградњи сопствених професионалних компетенција кроз укључивање у програме стручног усавшавања.

Литература

- Avramović, Z. i Vujačić, M. (2010). *Nastavnik između teorije i prakse*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Beara, M. i Okanović, P. (2010). Spremnost na profesionalni razvoj nastavnika: kako je izmeriti? *Andragoške studije*, 1, 47-60.

- Beijaard, D., Meijer, P.C., Morine-Drshimer, G. & Tillema, H. (2005). *Teacher Professional Development in Changing Conditions*. Dordrecht: Springer.
- Costa P. T., Jr., Terracciano A. & McCrae R. R. (2001). Gender differences in personality traits across cultures: robust and surprising findings. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 81, No. 2, 322–331.
- Costa, P.T. & McCrae, R.R. *NEO Personality inventory – revised. Manual*. Retrieved 2010 from www.unifr.ch/ztd/HTS/inftest/WEB-Informationssystem/en/4en/001/d5900668ef5a34f17908121d3edf2d1dc/hb.htm
- Djigić, G. & Stojiljković, S. (2011). Classroom management styles, classroom climate and school achievement. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, No. 29, 819-828.
- Djigić, G. & Stojiljković, S. (2012). Protocol for classroom management styles assessment designing. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, No. 45, 65-74.
- Djigic, G. & Stojiljkovic, S. (2014). Inventory for teachers' self-assessment in classroom management styles - development and its psychometric characteristics. *International Multidisciplinary Scientific Conferences on Social Sciences and Arts SGEM 2014 - Psychology and Psychiatry, Sociology and Healthcare, Education, SGEM Conference proceedings, Vol. 1 (Psychology and Psychiatry, Education and Educational Research)*, September 3-9 2014, Albena (pp. 765-772). Sofia: SGEM.
- Djigić, G., Stojiljković, S. & Dosković, M. (2014). Basic personality dimensions and teachers' self-efficacy. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, No. 112, 593-602.
- Đurić-Jočić, D., Džamonja-Ignjatović, T., Knežević, G. (2004). *NEO PI-R primena i interpretacija*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
- EurActiv: *Opasnost od manjka nastavnika u EU*. Preuzeto 22.11.2015. sa: <http://www.euractiv.rs/eu-prioriteti/3586-opasnost-od-manjka-nastavnika-u-eu>
- Khatoon, N. (2015). Emotional stability, self professional development and its role in effective teaching. *International Journal of Business and General Management*, Vol. 4, No. 4, 9-14.
- Knežević, G., Džamonja-Ignjatović, T., Đurić-Jočić, D. (2004). *Petofaktorski model ličnosti*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
- Martin, N. & Baldwin, B. (1993). *An Examination of the Construct Validity of the Inventory of Classroom Management Style*. Paper presented at the Annual Conference of the Mid-South Educational Research association, New Orleans, LA., November, 1993. Retrieved 2008 from http://eric.ed.gov/ERICDocs/data/ericdocs2sql/content_storage_01/0000019b/80/15/30/70.pdf
- Martin, N. & Yin, Z. (1997). *Attitudes and beliefs regarding classroom management style: differences between male and female teachers*. Paper presented at the Annual Conference of the Southwest Education research Association, Austin, TX, January, 1997. Retrieved 2008 from <http://www.eric.ed.gov/PDFS/ED404738.pdf>
- Maslow, A.H. (1968). Some educational implications of humanistic psychology. *Harvard Educational Review*, No. 38, 685-696.
- Maslov, A.H. (1982). *Motivacija i ličnost*. Beograd: Nolit.
- Mitrović, D. i Trogrlić, A. (2014). *Psihologija polnih razlika i sličnosti*. Beograd: Sinapsa edicije.

- Oliver, R.M. & Reschly, D.J. (2007). *Effective classroom management: teacher preparation and professional development*. Washington: National Comprehensive Center for Teacher Quality.
- Shostrom, E.L. (1980). *Manual for the Personal Orientation Inventory*. San Diego: California EDITS.
- Stojiljković, S. (2014). *Psihološke karakteristike nastavnika*. Niš: Filozofski fakultet.
- Stojiljković, S., Djigić, G. & Zlatković, B. (2012). Empathy and teachers' roles. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, No. 69, 960-966.
- Tatalović-Vorkapić, S. (2012). The significance of preschool teacher's personality in early childhood education: Analysis of Eysenck's and Big Five dimensions of personality. *International Journal of Psychology and Behavioral Sciences*, Vol. 2, No. 2, 28-37.
- Todorović, J., Stojiljković, S., Djigić, G. & Ristanić, S. (2012). Basic personality dimensions and the attitudes of primary and secondary school teachers towards inclusive education. *Journal of Educational Sciences & Psychology*, Vol. 2, No. 1, 66-75.
- Weisberg, Y.J., DeYoung, C.G. & Hirsh, J.B. (2011). Gender differences in personality across the ten aspects of the Big Five. *Frontiers in Psychology*, No. 2, 1–11.
- Zaposlenost u javnom sektoru Grada Niša* (2006). Grad Niš: Uprava za privredu, održivi razvoj i zaštitu životne sredine, Odsek za statistiku. Preuzeto 2015 sa: <http://www.privredanis.freeiz.com/SZapJavSek.pdf>
- Zlatković, B., Stojiljković, S., Djigić, G. & Todorović, J. (2012). Self-concept and teachers' professional roles. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, No. 69, 377-384.

Гордана Д. Ђигић, Снежана Д. Стојиљковић

PERSONAL AND PROFESSIONAL CHARACTERISTICS OF TEACHERS – GENDER DIFFERENCES

Abstract

Among the factors of school achievement which's influence comes from the school environment, teacher is one of the most important and therefore is in focus of many researches. One of specificities of teacher's profession is that the most often it is performed by women. This paper is concerned with some personal and professional characteristics of primary school subject teachers and with gender differences in examined variables. The results show that personal dimensions Openness for Experience, Agreeableness and Conscientiousness are higher expressed in female teachers (who consisted 78% of the total number of 269 examined primary school teachers). Six (among 12) dimensions of self-actualization are significantly higher in female teachers than in their male colleagues. In relation to the classroom management styles, there is significant difference only in non-intervening style which is higher expressed in male teachers. Female teachers attend greater number of professional trainings in comparison with male teachers. When compared with male teachers from our sample, examined female

teachers showed higher expressed these traits which are confirmed by many researches as the traits of successful teachers. It could mean that the balance between personal traits and professional choice is better in female than in male teachers. This could be explanation of the fact that women more often choose teacher's profession, and from the other side, this balance offer better possibilities for self-actualization to female than to male teachers.

Key words: teachers' personality, self-actualization, classroom management style, professional training, gender differences

Zorica Marković¹,*Departman za psihologiju, Filozofski fakultet u Nišu***Dušan Todorović²,***Departman za psihologiju, Filozofski fakultet u Nišu***Jasmina Nedeljković,***Poslovna psihologija, Fakultet za pravne i poslovne studije u Novom Sadu*

UDK 005.322-057.87

PSIHOLOŠKI KORELATI PREFERIRANOG STILA VOĐSTVA KOD STUDENATA

Abstrakt

Cilj rada je ispitivanje povezanosti između određenih psiholoških karakteristika ličnosti i preferiranog stila vođstva na studentskoj populaciji.

Istraživanje je izvršeno na uzorku od 225 studenata Filozofskog fakulteta u Nišu različitih studijskih programa, Psihologija (N = 199) i žuranlistika (N = 26), oba pola, 38 (17.3%) muskaraca i 186 (82.7 %) devojaka uzrasta od 19 do 24. godine. Od instrumenata korišćena je Skala Cinizma i Poverenja (CIP) a za ispitivanje preferencije stilova liderstva korišćena je skala Najmanje poželjnog saradnika-LPC mera) koja identifikuje dva stila vođstva – orijentaciju na ljude i orijentaciju na zadatak.

Rezultati istraživanja pokazuju da postoji pozitivna korelacija između poverenja i preferencije stila liderstva, i to tako što je veći stepen poverenja to je izraženiji stil vođstva usmeren na ljude i obrnuto. Ispitanici koji imaju viši stepen poverenja u ljude spremniji su da pružaju podršku svojim podređenim, imaju više razumevanja za izražavanje potreba i emocija, spremniji su da saslušaju njihova mišljenja. Nije nađena povezanost između cinizma i preferencije stilova liderstva. .Studenti psihologije pokazuju viši stepen poverenja od studenata žurnalisike. Mlađi ispitanici su manje cinični od starijih. Nema statistički značajnih razlika u izraženosti poverenja, cinizma i stilova liderstva u odnosu na pol ispitanika.

Ključne riječi: stil vođstva, cinizam, studenti

Uvod

Osobine ličnosti i vođstvo

Jedno od najintrigantnijih pitanja u oblasti savremene organizacione psihologije tiče se definisanja i određenja psiholoških korelata vođstva.. Postoje brojna istraživanja (Mann, 1959; Lord et al, 1986; Kirkpatrick&Locke,1991) o različitim osobinama ličnosti i njihovoj povezanosti sa vođstvom. Vođstvo je jedan od najistra-

¹ ola717ola@gmail.com

² Ovaj rad nastao je u okviru projekta 179002 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

živanih, a najmanje poznatih fenomena (Burns, James McGregor 1978). Imajući u vidu da se liderstvo određuje kao sposobnost da se grupa vodi postizanju ciljeva (Riggio, 1990) odnosno kao korišćenje bezprinudnog uticaja na usmeravanje i koordiniranje aktivnosti članova grupe radi ispunjavanja ciljeva (Moorhead & Griffin, 1989) uloga lidera u radnim ali i svim drugim organizacijama je nedvosmisleno ključna za njen uspeh i napredak, zato je bitno kakva je ličnost lider i kakav je njegov stil vođstva.

Pristup sa stanovišta velikih ljudi i osobina ličnosti bio je prvi teorijski pristup u objašnjenju vođstva, poznat kao univerzalističke teorije (Riggio, 1990). Prema ovom konceptu, smatralo se da se ljudi rađaju kao veliki lideri, koji bi to bili ma gde se našli, ili sa osobinama koje ih razlikuju od drugih ljudi i čine ih uspešnim liderima (Bass, 1990) Ovo stanovište osporavano je stanovištem koje je ukazivalo da jedan lider ne može biti dobar lider u svim situacijama, niti su osobine ličnosti dovoljan faktor za uspešno vođstvo. Vođstvo je shvaćeno kao interakcija između lidera i socijalne situacije (Stogdill, 1948) pri čemu su karakteristike socijalne situacije veoma važne za uspešno vođstvo. I dalje se osobine lidera smatraju važnim, ali u odnosu na socijalni kontekst. Stogdill (1948, 1974.) je u okviru svojih radova analizirao ukupno 287 istraživanja, koja su izvedena u periodu od 1948. do 1970. godine i zaključio da su osobine lidera važne u kontekstu situacije, a ne same po sebi. U jednoj situaciji poželjnije su jedne osobine od drugih. Stanovište osobina ličnosti, posle napuštanja ovog stanovišta sredinom dvadesetog veka, ponovo je oživljeno pojavom petofaktorskog modela ličnosti „Velikih pet” (McCrae & John 1992), kojim se sa pet velikih dimenzija (neuroticizam, ekstraverzija, otvorenost, saradljivost i savesnost) ili crta opisuje ličnost.

Džadž, Bono, Lis i Gehard (Judge. Bono, Llies & Gerhardt, 2002) sproveli su meta analizu 78 objavljenih istraživanja koja su se bavila istraživanjem odnosa vođstva i ličnosti koristeći velikih pet dimenzija. Rezultati su pokazali da postoji povezanost između velikih pet osobina i vođstva, što je ponovo stavilo u fokus značaj osobina ličnosti za vođstvo. Bitni korelati vođstva su ekstrovertnost, koja je najjače povezana sa vođstvom, zatim neurotizam koji je negativno povezan sa vođstvom i otvorenost.

Brojne su osobine, koje se navode kao poželjne osobine vođe. Zakaro, Kemp i Bader (Zaccaro Kemp, Bader 2004). predlažu grupisanje osobina ličnosti u klastere u odnosu na stepen doprinosa vođstvu.

Među teoretičarima koji zastupaju drugačiji pristup vođstvu, a ipak izuzetan značaj pridaju osobinama ličnosti rukovodioca, nalazi se Fred Fiedler. Fiedler (Fiedler, 1964) tvorac kontingencijskog pristupa vođstvu, koji potencira usklađenost između stila vođstva i situacionih faktora. Karakteristike ličnosti uključuje tako što stil vođstva smatra proizvodom tvrdih struktura, dimenzija ličnosti i zato teško promenljivim i nezavisnim od situacije. Stil vođstva treba da bude usaglašen sa situacijom. Situaciju određuju tri faktora: moć lidera, koja može biti visoka i neznatna; struktura zadatka, koji može biti jednostavan, strukturiran ili složen i odnos između lidera i zaposlenih u okviru kog postoji poverenje ili nepoverenje prema lideru. Prema Fidleru (Fiedler, 1995) konstelacija ovih faktora određuje situaciju u odnosu na koju može biti primereniji stil vođstva usmeren na ljude ili stil usmeren na zadatak.

Posle petnaestak godina rada sa svojim saradnicima i velikog broja istraživanja fenomena vođstva u vojsci, sportskim timovima, industrijskim organizacijama, Fidler (Fiedler, 1964) je razvio prvi kontigencijski pristup vođstvu. Kao klinički psiholog, polazi od iskustva da su uspešniji oni psihoterapeuti, koji svojim klijentima prilaze sa više razumevanja i strpljenja i smatraju ih sličnim sebi, za razliku od onih koji svoje klijente smatraju različitim od sebe i vide ih kao posebne ljude sklone poremećajima. Analogno tome i rukovodioci, koji su obzirni i strpljivi, imaju razumevanja i za najslabije radnike i uprkos njihovim slabim radnim rezultatima u njima vide ljude sa vrednostima, biće uspešniji od onih koji se ponašaju suprotno. Vođen ovom idejom Fidler konstruiše upitnik kojim ispituje kako rukovodioci ocenjuju svoje podređene sa kojima su imali najviše problema u radu, putem kojeg posredno identifikuje stil rukovođenja. Fidler identifikuje dva stila vođstva: 1. permisivni ili nedirektivni stil vođstva i 2. direktivni stil vođstva. Permisivni stil vođstva karakteriše tolerancija, razumevanje drugih, zainteresovanost za dobre međuljudske odnose, za emocije drugih ljudi, pružanje podrške, zaposlenim. Direktivni stil karakteriše zainteresovanost pre svega za zadatak i postizanje cilja, kontrola, davanje instrukcija i usmeravanje da bi se postigli rezultati.

Prema Fidlerovoj (Fiedler, 1967) koncepciji nema značaja tvrdnja da je neko efikasan ili neefikasan lider. Jedino ima smisla govoriti o lideru koji može biti efikasan u jednoj i neefikasan u drugoj situaciji. Fidler (Fiedler, F.E. and Mahar, L. 1977) je skeptičan u mogućnost korekcije stila vođstva, jer pretpostavlja da je stil određen stabilnim ličnim crtama, koje su otporne na značajnije promene. Smisao treninga je da se lider upozna sa svojim stilom vođstva i nauči kako da situaciju redizajnira u skladu sa svojim stilom. Ono što on preporučuje je podešavanje lidera prema situaciji, odnosno biranje lidera sa određenim stilom u odnosu na karakteristike situacije. U ovom istraživanju opredelili smo se za Fidlerov koncept vođstva iz dva razloga. Prvo zato što stil vođstva smatra proizvodom osobina ličnosti, a time nepromenljivim i nezavisan od situacije u kojoj lider rukovodi. Sasvim je irelevantno da li je lider u školi- direktor škole, razredni starešina, ili nastavnik koji rukovodi procesom sticanja znanja, direktor proizvodne organizacije ili vođa tima. U bilo kojoj situaciji ispoljiće sklonost ka određenom stilu vođstva u zavisnosti od osobina ličnosti. Drugi razlog je da je Fidler u skladu sa teorijskim konceptom konstruisao test za merenje stila vođstva.

Poverenje i cinizam

Deo onoga što nas čini ljudima jeste potreba za drugim ljudima (Govier, 1988). U literaturi se može naići na brojne konstatacije o važnosti podržavajućih i bliskih odnosa s drugima i njihovom blagotvornom uticaju na psihološku dobrobit pojedinca. Bolbi (Bowly, 1973) je u svojoj teoriji isticao važnost zadovoljavajućih ranih odnosa majka-dete kao osnove razvoja poverenja na kojoj će se graditi kasniji odnosi sa drugim osobama u životu.

Kako ističu (Tschannen-Moran & Hoy 2000) poverenje je osnovni zahtev koji treba ispuniti kako bi bilo moguće funkcionisati u našem kompleksnom i međuz-

visnom društvu. Karen Hornaj ističe važnost bliskih odnosa roditelja i dece u kome će dete razviti potrebnu sigurnost odnosno poverenje u dobronamernost sredine. Sve što remeti sigurnost deteta u odnosu na roditelje proizvodi bazičnu strepnju kod deteta (Hornaj, 1987).

Poverenje je uslov zadovoljavajućih međuljudskih odnosa. Svaka veza između ljudi- u paru, prijatelja, članova porodice ili kolega na poslu povlači za sobom pitanje poverenja. Poverenje ili nepoverenje, ne samo da utiče na komunikaciju i emotivne relacije koje ostvarujemo, naše samopouzdanje i samopoštovanje, već i na lični rast i razvoj. Istraživanja poverenja i nepoverenja daju mnogo informacija o njihovom uticaju na naše mišljenje o drugima kao i na to kako interpretiramo namere i postupke drugih ljudi. Lepo je biti poverljiva osoba ali je istovremeno rizično. Bilo kako bilo, činjenica je da se ne možemo razvijati kao ljudska bića ukoliko se ne interesujemo za druge ljude i sa njima ne ostvarujemo konstruktivne odnose zasnovane na međusobnom poverenju (Govier, 1998).

Novija istraživanja ukazuju da poverenje ima više određenja (Mayer, Davis i Schoorman 1995). Tretira se kao izbor, preferencija, kretanje prema nečemu (Riker, 1971, Lewis & Weigert, 1985). Drugi ga smatraju sinonimom sa pouzdanošću (Butler & Cantrell, 1984). Postoji mišljenje da je sinonim za saradnju ili preuzimanje rizika (Kee & Knox, 1970, Zand, 1972).

Neki od pristupa na poverenje gledaju kao na osobine pojedinaca (Rotter, 1967). Roter je definisao poverenje kao očekivanje nekog pojedinca ili grupe da se može osloniti na reč, obećanje, verbalnu ili pismenu izjavu nekog pojedinca ili grupe. On je istraživao poverenje pojedinaca prema drugima kako bi utvrdio karakteristike osobe sa izraženim stepenom poverenja koristeći demografske (položaj u porodici, socioekonomski položaj, religija, itd.) i druge dimenzije (zavisnost od drugih, lakovernost, humor, popularnost, itd.).

Sociološki pristup stavlja naglasak na sposobnost da se poverenje posmatra i meri u društvenim interakcijama. Dojč (Deutsch, 1958) gleda na poverenje kao na interpersonalni faktor koji utiče na očekivanja. Zand (Zand, 1972) kaže da poverenje nije osećanje, već svesno regulisanje zavisnosti jedne osobe od druge. Zand je razvio model koji predviđa razvoj poverenja kroz proces društvene interakcije i međusobnog rizika. U takvim međuzavisnim odnosima, poverenje igra ulogu smanjenja neizvesnosti (Holmes & Rempel, 1989; Luhmann, 1979). Poverenje između dve individue, je najmanja jedinica unutar koje je poverenje ključno za razvoj bliskog odnosa. Batler (Butler, 1986) je svoje mere za poverenje zasnovao na konceptu recipročnosti. On je zaključio da poverenje koje neka osoba ima prema drugoj osobi značajno utiče na poverenje druge osobe prema prvoj.

Poverenje je ključno za funkcionisanje jednog društva na svim nivoima – interpersonalnom, nivou malih grupa, organizacijskom, društvenom. Bez njega nema kredibiliteta i čini se da je poverenje centralna komponenta za zadovoljavajući odnos. Da bi se steklo poverenje, mora se verovati drugima, jer je poverenje recipročno. Pokazalo se da pokušaj uspostavljanja uticaja ili pritiska na druge u svrhu postizanja vlastitih interesa šteti poverenju (Wrihtsman, 1992). Rezultati pokazuju da žene izražavaju pozitivnije uverenje o ljudskoj prirodi (tj. veće poverenje i niži

cinizam) nego muškarci, što se pripisuje razlikama u procesu socijalizacije u kome je kod žena veći naglasak na usmerenosti na druge, pozitivnijim očekivanjima od drugih i responzivnosti na njihove potrebe. Rezultati istraživanja sugerišu, takođe, da stariji imaju povoljnija verovanja o ljudskoj prirodi od mlađih (Wrightsman, 1992).

Cinizam se obično definiše kao negativan stav pojedinca prema određenim vrednostima, ljudima ili društvu u celini, koji sadrži negativne emocije, kritizerstvo i omalovažavanje. Značenje vodi poreklo od filozofskog pravca cinizam, koji je razvijao Sokratov učenik Antistenom, koji karakteriše kriticism, oštar humor, sarkazam.

Cinična uverenja, stavovi i ponašanja mogu biti zasnovana na crtama ličnosti i specifično usmerena ka različitim entitetima, uključujući društvo uopšte ili institucije, radne organizacije, upravu korporacija, velike poslovne konglomerate, pa čak i prema organizacionim promenama (Dean et al., 1998).

Pod „ciničnom“ osobom, u najširem smislu, podrazumeva se osoba koja zauzima negativni stav prema vrednostima grupe kojoj pripada, koja to stalno naglašava, uz zanemarivanje dobrih strana, i pokazuje tendenciju stalnog omalovažavanja i kritikovanja.

Lični cinizam je uglavnom urođena stabilna crta ličnosti koja reflektuje generalno negativne percepcije vezane za ponašanje drugih ljudi. Karakterišu ga cinični prezir i slabljenje interpersonalnih kontakata i veza. To je neka vrsta duboko ukorenjenog nepoverenja prema drugima bazirana na jasnoj generalizaciji da je svet ispunjen neiskrenošću, nebrigom, sebičnošću i ljudima koji su nesposobni da budu dobroćudni u socijalnim interakcijama. Rezultat svega toga su jačanje besa, osećanja gorčine, osećanja izmanipulisanosti što može voditi i ispoljavanju različitih oblika agresivnosti (Barefoot et al, 1989; Greenglass & Julkunen, 1989).

Većina psihologa se slaže da ljudi postaju cinični kada prođu kroz veći broj razočarenja u životu. Onda cinizam postaje jedan vid odbrane od daljih razočarenja. Često se od ciničnih ljudi može čuti da su nekada bili otvoreni ali su vremenom naučili da se to ne isplati. Na taj način cinizam se razvija kao vid samoodbrane, zaštite od budućih negativnih iskustva. Kod nekih ljudi, koji nemaju razvijeniji spektar strategija odbrana, cinizam je „pitanje samoodržanja“ – ukoliko ga ne bi bilo, osoba bi poklekla pred razočarenjima na koje nailazi. Kako psiholozi veruju, cinizam će se razviti kod većine ljudi, ukoliko se nađu u situacijama u kojima se vrednosti pojedinca ne poklapaju sa važećim vrednostima“, odnosno kada su primorani da se ponašaju u skladu sa nametnutim vrednostima (Firevski–Jovanović, T., Jovanović, N., 2001).

Cinizam predstavlja svojevrsan vid barijere između osobe i spoljašnje sredine. I ako se često razvija kao odbrana od mogućeg povređivanja od strane drugih ljudi, ubrzo, ona postaje standardni pratilac osobe, sprečavajući druge ljude da joj se približe

Organizacioni cinizam zasnovan je na snažnim negativnim emocijama ukorenjenim u sumnjama koje vode zaposlene udaljavanju od radne organizacije i emotivnom distanciraju od radnog konteksta. Zaposleni percipiraju dešavanja i akcije u organizaciji kao interes pojedinaca koji donosi štetu većini radnika, što vodi smanjenju kongruentnosti između vrednosti i verovanja zaposlenih i vrednosti i normi koje gradi i zastupa organizacija. Nedostatak vere u dobra nastojanja organizacije, dopri-

nosi da zaposleni u manjoj meri ispoljavaju prosocijalna ponašanja, uključujući tu ponašanja usmerena na zastupanje i odbranu interesa organizacije, ispoljavanje ponašanja koja nisu direktno nagrađena platom, učestvovanje u mentorstvima kao i sva druga altruistička ponašanja koja bi na duže staze doprinela dobrobiti organizacije. Organizacioni cinizam vodi nezadovoljstvu poslom i alijenaciji zaposlenih, što dalje vodi narušavanju organizacione predanosti i smanjenju odgovornog organizacijskog ponašanja (Abraham, 2000).

Socijalni cinizam se može definisati kao produkt izigranih društvenih ugovora između pojedinca i društva. Društveni ugovor (Peterson, 1994) uspostavljen između naroda u Americi i njihove vlade ustrojen je u setu očekivanja koja su zapravo deo čuvenog „američkog sna“, prema kojem radnici imaju pravo na sigurnost zaposlenja, posedovanje doma, mogućnost za prosperitetom i šansu da priušte obrazovanje na koledžu, što obećava unapređenje ekonomskog prosperiteta za decu. Ipak, faktički, ovaj ugovor je nepovratno prekršen. Od 1973. godine težnja za sve većim profitom u oblasti industrije vodila je ka kombinovanom efektu povećanja cena energenata i povećanja poreza, što je posledično vodilo smanjenju plata radnika (Cosgrove, 1996). Narušavanje društvenog ugovora vodilo je opadanju vere kod zaposlenih. Neispunjavanjem obaveza druge strane, osećanja zaposlenih bila su povređena i poverenje u organizaciju i poslodavca poljuljano, a vera u druge dovedena u sumnju. (Rousseau, 1989). Ključna odlika socijalnog cinizma je neka vrsta stavljanja tereta krivice na društvene i ekonomske institucije, kao uzročnika nepoželjnih društveno-ekonomskih-političnih dešavanja.

Ruso (Rousseau, 1989). psihološki ugovor određuje kao verovanje individue da su zahtevi i uslovi pod kojima je postignuta recipročna razmena sa drugom stranom – organizacijom pravični (Rousseau, 1989). Očajanje koje se javlja kod zaposlenih vodi ka postavljanju samo kratkoročnih interesa a gubitku onih dugoročnih (Kanter & Mirvis, 1989). To naravno vodi opadanju posvećenosti radu, jačanju negativnih emocija i udaljavanju od posla. Pojedinci postaju zavidni prema kolegama, nipodištavaju njihova postignuća i neretko te uspehe karakterišu kao odraz slučajnosti i srećnih okolnosti. Cinizam zaposlenih usmeren je ka velikim korporacijama, top menadžerima i drugim sličnim „entitetima“ u radnom kontekstu (Anderson & Bateman, 1997). Ključna odlika zaposlenih cinika je naglašavanje društvenih nejednakosti. Oni naglašavaju činjenicu da je psihosocijalni ugovor između zaposlenog i poslodavca koji garantuje jednakost i pravičnost u velikoj meri narušen kada menadžeri i izvršni direktori dobijaju i do 85 puta više dohotke od fabričnih radnika (Byrne, 1991). Narušavanja psihosocijalnog ugovora događaju se kada radne organizacije primenjuju nefer procedure, krše postavljena pravila, ne održavaju data obećanja, ne poštuju formalne ugovore i kada supervizori proširuju svoja ovlašćenja ili pak „krađu“ zasluge podređenih (Bies & Tripp, 1996).

Radni cinizam je posebna vrsta cinizma koji se javlja uglavnom kod uslužnih delatnosti, koje odlukuju stresne interakcije na poslu gde se zaposleni preterano emotivno angažuju a samim tim i fizički iscrpljuju. Na primer, kod pomažućih profesija, interakcije su uglavnom usmerena na teške probleme, fideb je često negativan, neuspesi na radu mogu biti pogubni, a pacijenti vrlo često nekooperativni. Tako i

zaposleni u organima reda često stupaju u stresogene konfrontacije sa građanstvom, dolaze u kontakt sa ljudima koji žive u bedi, siromaštvu i nepodnošljivim uslovima (Abraham, 2000). Tokom vremena, breme koje ovi zaposleni nose na svojim plećima vodi povećanju sagorevanja na radu. Radni cinizam na neki način jeste i neka vrsta koping strategije, koja pomaže pojedincima da se depersonalizuju i distanciraju od klijenata i stresogenog radnog okruženja.

U psihologiji, cinizam je tek od skoro postao zanimljiva tema za razmatranje. Do toga je došlo u trenutku kada je uočeno da on može dovesti do neočekivanih i neželjenih posledica. Cinizam se danas najviše izučava u organizacionoj psihologiji. U kompanijama, ciničan stav zaposlenih prema različitim aspektima rada, u međusobnim odnosima zaposlenih i rukovodioca, prema nastojanjima menadžmenta, prema organizacijskim promenama, može značajno remetiti efikasno funkcionisanje organizacije. Međutim, u istraživanjima se nije daleko otišlo. Cinizam u okviru firmi teško je uočiti, a još teže evidentirati. Koji radnik bi priznao da u odsustvu šefa pokazuje ciničan stav prema njegovim naporima i idejama ili lider prema zaposlenima? Koji od njih bi u anketi obrazložio i razjasnio svoj cinizam? (Firevski –Jovanović i Jovanović, 2001).

Opredelili smo se za istraživanje dimenzije poverenje - cinizam kao dimenzije preferiranog stila vođstva iz dva razloga. Poverenje je bazična karakteristika dobrih međuljudskih odnosa. Drugo, pregledom literature ustanovili da ima veoma malo radova, koji se bave istraživanjem poverenja i cinizma u međuljudskim odnosima, posebno u istraživanju preferiranog stila liderstva.

Rukovođenje može biti polje ispoljavanja poverenja i cinizma kako od strane nadređenih-rukovodilaca tako i sa strane podređenih (zaposlenih).

Problem ovog istraživanja je ispitati preferirani stil rukovođenja kod mladih (studenata) u odnosu na stepen izraženosti cinizma i poverenja. Prema Fidleru, preferirani stil vođstva je projekcija osobina ličnosti. Zbog toga nas je interesovalo koliko je stil vođstva povezan sa cinizmom i poverenjem, obzirom da preferirani stil vođstva nije ispitivan u odnosu na ove osobine. Opredelili smo se za istraživanje na uzorku studenata različitih studijskih grupa-Psihologije i žurnalistike iz sledećih razloga: prvi razlog je, zato što smo hteli da ispitamo da li oni koji imaju različita profesionalna opredeljenja imaju i različite preferencije u pogledu stila vođstva: drugi razlog je što će se i studenti žurnalistike i studenti psihologije u u budućem bavljenju profesijom naći u ulozi lidera (direktor škole, razredni starešina, sasvim sigurno profesor – lider obrazovnog procesa (studenti psihologije); vođa radnih, izveštačkih, snimateljskih ekipa (studenti žurnalistike).

Teorijski doprinos rada je u obogaćivanju znanja iz oblasti psihologije vođstva, a praktični, poznavajući stil vođstva pojedinca, u boljem rasoređivanju kadrova.

Metod

Uzorak

Istraživanje je izvršeno na uzorku od 225 studenata Filozofskog fakulteta u Nišu. Uzorak su činili studenti dve studijske grupe – Psihologija (N = 199) i žurnalistika (N = 26), oba pola, od toga 38 (17.3%) muskaraca i 186 (82.7 %) devojaka, uzrasta od 19 do 24 godine. Prosečna vrednost starosti ispitanika je $AS = 22,22$ godine, a $SD = 2,688$. Na poduzorku studenata psihologije 29 ispitanika je muškog pola i 170 ispitanika ženskog pola, dok je na poduzorku studenata žurnalistike 10 muškaraca i 16 devojaka.

Instrumenti

Od instrumenata korišćena je Skala Cinizma i Poverenja – CIP (Wrightsman, 1992) koja se sastoji od 20 tvrdnji, od kojih polovina izražava osnovno uverenje da je većina ljudi u osnovi dobra, dok druga polovina izražava uverenje da su ljudi uglavnom licemerni, sebični i prevrtljivi. Ispitanik izražava stepen svog slaganja sa svakom tvrdnjom na skali procene od šest stepeni, od -3 koja znači “Uopšte se ne slažem” do +3 koja znači “U potpunosti se slažem”. Na ovoj skali nema nulte tačke. Ukupan razultat na subskalama određuje se kao prosečna vrednost procena na pripadajućim ajtemima, tako da je teorijski raspon rezultata na obe subskele između -3 i +3. Viši rezultat ukazuje na veće poverenje, a niži rezultat na veći cinizam.

Wrightsman (Wrightsman, 1992) je na osnovu kvalitativne analize identifikovao šest bazičnih dimenzija ili filozofija o ljudskoj prirodi: poverenje nasuprot nepoverenju, snaga volje i racionalnost nasuprot eksternoj kontroli i iracionalnosti, altruizam naspram sebičnosti, nezavisnost na spram konformiranju, složenost naspram jednostavnosti i složenost naspram različitosti.

Ove dimenzije ili filozofije o ljudskoj prirodi rano se stiču i teško menjaju zato što deluju kao skup socijalnih shema koje pojedinac koristi da bi objasnio i shvatio svoj socijalni svet. One impliciraju i određena očekivanja o verovatnim reakcijama drugih ljudi u različitim situacijama, te na taj način doprinose doživljaju uređenog i predvidljivog sveta. U cilju merenja ovih šest dimenzija Wrightsman je konstruisao Skalu filozofija o ljudskoj prirodi (Philosophies of Human Nature Scale, PHN) koja sadrži ukupno 120 tvrdji, po 20 za svaku od dimenzija. Na osnovu nalaza faktorske analize izdvojio je dva faktora i predložio kraću verziju svoje skale, koja uključuje 20 tvrdnji koje se odnose na faktore Poverenja i Cinizma. (Wrightsman, 1992). Pouzdanost skale je na relativno zadovoljavajućem nivou (Cronbach's Alpha = .585).

Za identifikovanje stila vođstva korišćena je Skala najmanje poželjnog saradnika (Least Preferred Coworker – LPC, Fidler, 1967). Skala se sastoji od 16 parova prideva tipa semantickog diferencijala (pouzdan-nepouzdan; prijatan-neprijatan). Svaki par prideva se kreće od pozitivnog do negativnog, sa 8 stepeni. Birajući poziciju između ova dva prideva, lider opisuje najmanje poželjnog saradnika. Što bolje opiše najmanje poželjnog saradnika, to Fidler smatra da lider ima više razumavanja za slabosti ljudi i viši stepen tolerancije prema ljudima pa je njegov stil permisivan (kako ga Fiedler na-

ziva) ili na ljude usmeren. Ukoliko strožije ocenjuje najmanje poželjnog saradnika to je njegov stil direktivan, odnosno više usmeren na zadatak i ciljeve rada nego na ljude i njihove. Pouzdanost skale je zadovoljavajuća (Cronbach's Alpha = .878).

Rezultati

Tabela 1
Izraženost poverenja, cinizma i vođstva na celom uzorku

	minimum	maksimum	as	sd
Poverenje	-2.50	2.30	.04	.868
Cinizam	-1.60	2.80	.86	.820
Vođstvo	16.00	125.00	66.03	19.293

Tabela 2
Izraženost poverenja, cinizma i stila vođstva kod ispitanika različitih studijskih grupa

		as	sd.	sig
Poverenje	Psihologija	.12	.859	.000
	Novinarstvo	-,53	.721	
Cinizam	Psihologija	.83	.811	,155
	Novinarstvo	1,07	.872	
Liderstvo	Psihologija	66,24	19,812	,651
	Novinarstvo	64,42	14,945	

Pregledom rezultata prikazanih u tabeli može se videti da studenti psihologije ostvaruju više skorove na subskali Poverenja (AS = 0.12) u odnosu na studente žurnalistike, koji za razliku od studenata psihologije u proseku imaju i negativan skor na subskali Poverenja (AS = -0.53). Dobijena razlika je statistički značajna na nivou ($p = 0.00$). Ovakvi rezultati su donekle očekivani imajući u vidu pripadnost različitim studijskim grupama i profesijama za koje su se opredelili. Žurnalisti po prirodi svoje profesije grade konstruktivno sumnjičav odnos prema okolini da bi u prezentovanju događaja javnosti bili objektivni i nepristrasni. Sa druge strane psiholozi, kao pripadnici pomagačke profesije, usmereni su ka razvijanju poverenja i razumevanja drugih ljudi, u kom pravcu i vodi sadržaj studijskog programa.

Tabela 3
Korelacije između poverenja, cinizma i stilova vođstva- na celom uzorku

		Cinizam	Vođstvo
Poverenje	r	-.187**	.153*
	sig	.005	.022
Cinizam	r	1	-.018
	sig		.792

Rezultati istraživanja pokazuju da postoji niska pozitivna korelacija između poverenja i preferencije stila liderstva, i to tako da što je veći stepen poverenja to je izraženiji stil vođstva usmeren na ljude i obrnuto ($r = 0.153$, $p < .05$). Poverenje i cinizam variraju u suprotnom smeru, veće poverenje podrazumeva niži cinizam. S druge strane, nije dobijena statistički značajna povezanost između izraženosti cinizma i različitih stilova vođstva ($r = -.018$, $p > .05$).

Tabela 4
Korelacije između poverenja, cinizma i stilova vođstva na poduzorku studenata psihologije

		Cinizam	Vođstvo
Poverenje	r	-.146	.152
	sig	.040	.032
Cinizam	r	1	.014
	sig		.839

Tabela 5
Korelacije između poverenja, cinizma i stilova vođstva na poduzorku studenata žurnalistike

		Cinizam	Vođstvo
Poverenje	r	-.380	.124
	sig	.055	.547
Cinizam	r	1	-.302
	sig		.133

Kada rezultate posmatramo na poduzorcima studenata psihologije i studenata žurnalistike, povezanost je nešto drugačija. Postoji statistički značajna pozitivna korelacija između izraženosti stepena poverenja i preferiranog stila liderstva (orijentacije na ljude) kod studenata psihologije.

Tabela 6
Odnos poverenja, cinizma i stila liderstva u odnosu na pol ispitanika

		as	sd	sig
Poverenje	Muški	-.04	.974	.458
	Ženski	.06	.846	
Cinizam	Muški	.92	.914	.592
	Ženski	.84	.801	
Liderstvo	Muški	67,92	22,666	.503
	Ženski	65,63	18,554	

Podaci ukazuju da nema statistički značajnih razlika u izraženosti poverenja, cinizma i stilova liderstva u odnosu na pol ispitanika.

Tabela 7
Povezanost poverenja, cinizma i stila liderstva sa uzrastom ispitanika

	Poverenje	Cinizam	Vodstvo
r	.027	-.203	.042
starost	sig	.002	.528
	N	225	225

U tabeli 7 može se videti da je dobijena statistički značajna niska negativna korelacija između cinizma i starosti. Mlađi ispitanici imaju niže vrednosti na dimenziji cinizam od starijih. Sa godinama se izgleda povećava cinizam. Uzrast ne korelira sa dimenzijama poverenje i vođstvo.

Diskusija

Cilj ovog istraživanja je ispitati preferirani stil rukovođenja kod studenata psihologije i studenata žurnalistike u odnosu na stepen izraženosti cinizma i poverenja.

Ispitivanje povezanosti dimenzija poverenja, cinizma i vođstva- na celom uzorku pokazuje da ispitanici koji imaju viši stepen poverenja u ljude imaju izraženiji stil vođstva orijentisan na ljude. Spremniji su da pružaju podršku svojim podređenim, imaju više razumevanja za izražavanje potreba i emocija drugih, spremniji su da saslušaju njihova mišljenja. Logično je zašto osobe koje imaju viši stepen poverenja odnosno manje izražen cinizam imaju izraženiji stil vođstva orijentisan na ljude, jer je stil vođstva projekcija odnosno proizvod njihovih karakteristika ličnosti. Bolje procenjivanje najmanje poželjnog saradnika (Least Preferred coworker), što je posredno mera preferiranog stila vođstva, odnosno vođstva orijentisanog na ljude, govori o toleranciji prema slabostima drugih, prihvatanju i razumevanju slabosti saradnika, što je povezano sa poverenjem. Cinizam podrazumeva viši stepen nepoverenja i kritičnosti, ali i strah od kritike drugih, što vodi stilu orijentisanom na zadatak, držanju situacije pod kontrolom, manjem prepuštanju situacije drugima, oštrijoj proceni i kritici saradnika.

Ispitivanje povezanosti dimenzija poverenja, cinizma i stila vođstva na podzorcima studenata psihologije i žurnalistike pokazuje da studenti psihologije pokazuju viši stepen poverenja i preferiranje stila vođstva orijentisanog na ljude i pružanju podrške. Poverenje i cinizam variraju u suprotnom smeru, tako je koncipirana i Skala poverenja koja je koriscena u ovom istraživanju. Manji stepen poverenja vodi višem stepenu cinizama. Ciničnije osobe, zbog povećane anksioznosti razvijaju pesimistična i negativna očekivanja u socijalnim situacijama. Karakteriše ih strah od kritike i neprihvatanja od strane drugih i nedostatak poverenja u druge. Dalje, zbog neadekvatnih socijalnih veština ove osobe su slabije prihvaćene ili odbačene od strane drugih (Nurmi, Toivonen, Salmela-Aro, Eronen, 1996). Negativne reakcije okoline na cinično ponašanje osobe, dovode kod cinične osobe do negativnog procenjivanja socijalne okoline, što dalje otežava uspostavljanje i održavanje zadovoljavajućih odnosa. Na ovaj način se stvara začarani krug usamljenosti i nezadovoljstva u kome svi

navedeni faktori jedni drugima postaju i uzrok i posledica (Brehm, 1992). Bojeći se kritike i nemajući poverenje u druge, ciniče osobe posežu za kontrolom, netolerancijom, važniji su im ciljevi i obavljanje zadataka od ljudi i bavljenja ljudima, pa otuda preferencija stila vođstva orijentisanog na zadatak, odnosno direktivnog. U pogledu odnosa poverenja, cinizma i stila liderstva u odnosu na pol ispitanika nema statistički značajnih razlika u izraženosti poverenja, cinizma i stilova liderstva u odnosu na pol ispitanika. Postoji statistički značajna niska negativna korelacija između cinizma i starosti. Mlađi ispitanici su manje cinični od starijih. Naši rezultati se razlikuju od rezultata koje je Wrightsman (Wrightsman, 1992) dobio u svojim istraživanjima da stariji imaju povoljnija verovanja o ljudskoj prirodi od mlađih.

Zaključak

Rezultati našeg istraživanja pokazali su da ispitanici koji poseduju viši stepen poverenja što istovremeno ukazuje i na niži stepen cinizma u komunikaciji, preferiraju stil vođstva usmeren na ljude i međuljudske odnose. Ispitanici koji imaju viši stepen poverenja u ljude spremniji su da pružaju podršku svojim podređenim, imaju više razumevanja za izražavanje njihovih potreba i emocija, spremniji su da saslušaju njihova mišljenja. Nesporna je važnost podržavajućih i dobronamernih odnosa s drugima a isto tako i rukovodilaca prema zaposlenima. Opšte je poznato da podržavajući odnosi rukovodioca imaju značajan uticaj na psihološku dobrobit članova organizacije..

Nalazi istraživanja su pokazali da studenti psihologije imaju izraženije poverenje u odnosu na studente žurnalistike, te da studenti žurnalistike imaju nešto izraženiji cinizam u odnosu na kolege koji studiraju psihologiju. Ovi nalazi imaju objašnjenje u teorijama profesionalnog opredeljenja, da se studenti različitih profesionalnih opredeljenja razlikuju u osobinama ličnosti odnosno da se individue sa različitim osobinama opredeljuju za različite profesije. Profesija žurnaliste zahteva nepristrasno prenošenje informacija, preispitivanje događanja i stvarnosti, kritičnost, utvrđivanje istine, dok je profesija psihologa usmerena na razumevanje drugih, empatiju, pružanje podrške.

Utvrđeno je da nema statistički značajnih razlika u izraženosti poverenja, cinizma i stilova liderstva u odnosu na pol ispitanika.

Rezultati pokazuju da ima značajnih razlika u izraženosti cinizma u odnosu na godine starosti ispitanika. Stariji ispitanici su ciničniji od mlađih.

Ogrničenje našeg istraživanja i je u malom uzorku ispitanika sa studijske grupe Žurnalistika odnosno brojčana neujednčenost poduzoraka.

Preporuka istraživanja je da u izboru lidera treba uzeti u obzir dimenzije poverenja i cinizma i da je poverenje u ljude jedna od dimenzija koja ih opredeljuje za stil vođstva opredeljen ka ljudima.

Reference

- Abraham, R. (2000). Organizational Cynicism: Bases and Consequences, *Genetic, Social and General Psychology Monographs*, 126(3), 269-292.
- Andersson, L.M. (1996). Employee cynicism: An examination using a contract violation framework, *Human relations*, 49, 1395-1418.
- Andersson, L.M., Bateman, T.S. (1997). Cynicism in the workplace: Some causes and effects. *Journal of Organizational Behavior*, 18, 449-469.
- Barefoot, J.C., Dodge, K.A., Peterson, B.L., Dahlstorm, W.G., Williams, R.B. (1989). The Cook-Medely Hostility Scale: Item content and ability to predict survival. *Psychosomatic Medicine*, 51, 46-57.
- Bass, B.M. (1990). *Bass and Stogdill's handbook of leadership: A survey of theory and research*, New York, Free Press.
- Bies, R.J., Tripp, T.M. (1996). Beyond distrust: Getting even and the need for revenge, In R.M. Kramer & T.R. Tyler (Eds.), *Trust in organizations* (pp.246-260). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Bowlby, J. (1973). *Separation: Anxiety & Anger*. Attachment and Loss (vol. 2); London: Hogarth Press.
- Brehm, S. S. (1992). *Intimate relationships*, 2nd edn, New York: McGraw-Hill.
- Burns, James McGregor (1978) *Leadership*, New York: Harper&Row
- Butler, J. K. (1986). Reciprocity of dyadic trust in close male-female relationships. *Journal of Social Psychology*, 126, 579-592.
- Butler, J. K., Jr., & Cantrell, R. S. (1984). A behavioral decision theory approach to modeling dyadic trust in superiors and subordinates. *Psychological Reports*, 55, 19-28.
- Byrne, J. (1991). The flap over executive pay. *Business Week*, pp. 90-112.
- Cosgrove, M.H. (1996). *The cost of winning: the global economic development and broken social contracts*. New Brunswick, NJ: Transaction.
- Dean, J.W., Brandes, P., Dhwardkar, R. (1998). Organizational cynicism. *Academy of Management Review*, 23, 341-352.
- Deutsch, M. (1958). Trust and suspicion. *Journal of Conflict Resolution*, 2, 265-279.
- Fiedler, F.E. (1964). A contingency model of leadership effectiveness. In Berkovitz, L. (ed.): *Advances in experimental social psychology*, Vol.1 Academic Press, New York, 1964., 149-190
- Fiedler, F. E. (1967). *A Theory of Leadership Effectiveness*, New York: McGraw Hill.
- Fiedler, F.E. and Mahar, L. (1977). *Improving Leadership Effectiveness: The Leader Match Concept* (revised ed.) Wiley, New York
- Fiedler, F. E. (1995). Cognitive Resources and Leadership Performance: A Rejoinder, in: *Applied Psychology: An International Review*, 44, 50-56.
- Firevski-Jovanović, T., Jovanović, N., (2001). http://www.danas.rs/dodaci/psihologija/sta_je_cinizam.62.html?news_id=156929, (ažurirano 25/03/2009)
- Govier, T. (1998). *Dilemmas of Trust*. London: McGill-Queens University Press.

- Greenglass, E.R., Julkunen, J. (1989). Construct validity and sex differences in Cook-medely Hostility. *Personality and Individual Differences*, 10, 209-218.
- Holmes, J.G., & Rempel, J.K. (1989). Trust in close relationships. In C. Hendrick (Ed.), *Close relationships* (pp. 187–220). Newbury Park, CA: Sage.
- Hornaj, K. (1987). *Neuroza i razvoj ličnosti*, Podgorica, Pobeda.
- Judge, T. A., J. E. Bono, R. Llies & M.W. Gerhardt (2002). Personality and Leadership: A Qualitative and Quantitative Review, *Journal of Applied Psychology*, 87 (4), 765–780.
- Kanter, D., Mirvis, P. (1989). *The cynical Americans*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Kee, H. W., & Knox, R. E. (1970). Conceptual and methodological considerations in the study of trust and suspicion. *Journal of Conflict Resolution*, 14, 357–366.
- Kirkpatrick, S.A., & Locke, E. A. (1991) Leadership: Do traits matter? *The Executive*, 5, 48-60.
- Lewis, J. D., & Weigert, A. (1985). Trust as a social reality. *Social Forces*, 63, 967–985.
- Lord, R.G., De Vader, C.L. & Alliger, G.M. (1986) A meta analysis of the relation between personality traits and leadership perception: An application of validity generalization procedures, *Journal of applied Psychology*, 71, 402-410.
- Luhmann, N. (1979). *Trust and Power*. Chichester: Wiley.
- Mann, R.D. (1959) A review of the relationship between personality and performance in small groups, *Psychological Bulletin*, 50, 241-270.
- Mayer, R. C., Davis, J. H., Schoorman, D. F. (1995). An Integrative Model of Organizational Trust, *The Academy of Management Review*, Vol. 20, No. 3, pp. 709-734.
- McCrae, John, (1992): Robert McCrae, Oliver John, An Introduction to the Five Factor Model and Its Applications, *Journal of Personality*, 60 (2), 175–215.
- Moorhead, G., Griffin, R.W. (1989). *Organizational Behavior*, Houghton Mifflin Company, Boston, Dallas, Geneva, Illinois, Palo Alto, Princeton, New Jersey.
- Nurmi, J., Toivonen, S., Salmela-Aro, K., Eronen, S. (1996). Optimistic, approach-oriented, and avoidance strategies in social situations: Three studies on loneliness and peer relationships. *European Journal of Personality*, 10, 201-219.
- Peterson, W.C. (1994). *Silent depression: The fate of the American dream*. New York: W.W. Norton.
- Riggio, R. E. (1990) *Introduction to Industrial/ Organizational Psychology*, Scott, Foresman/Little, Brown Higher Education, Glenview - Illinois, London – England.
- Riker, W. H. (1971). The nature of trust. In J. T. Tedeschi (Ed.), *Perspectives on social power* (pp. 63–81). Chicago: Aldine.
- Rotter, J. B. (1967). A new scale for the measurement of interpersonal trust. *Journal of Personality*, 35, 651– 665.
- Rousseau, D.M. (1989). Psychological and implied contracts in organizations. *Employee Responsibilities and Right Journal*, 2, 121-139.
- Stogdill, R.M. (1948). Personal factors associated with leadership. A survey of the literature, *Journal of Psychology*, 25, 35-71.
- Stogdill, R.M. (1974). *Handbook of Leadership: A survey of theory and research*. New York: Free Press.

- Tschannen-Moran, M. & Hoy, W. K. (2000). A multidisciplinary analysis of the nature, meaning, and measurement of trust. *Review of Educational Research*, 71, 547 - 593.
- Wrihtsman, L. S. (1992). *Assumptions about human nature* (2nd ed.). Newbury Park, CA: Sage.
- Zaccaro, Kemp, Bader, (2004). Stephen Zaccaro, Cary Kemp, Paige Bader, Leader traits and attributes. in John Antonakis, Anna Cianciolo, and Robert Sternberg (Eds.), *The nature of leadership* (101–124). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Zand, D. E. (1972). Trust and menagerial problem solving, *Administrative Science Quarterly*, Vol.17, No.2, pp. 229-239.

Zorica Marković, Dušan Todorović, Jasmina Nedeljković

THE PSYCHOLOGICAL CORRELATES OF PREFERRED LEADERSHIP STYLES OF STUDENTS

Abstract

The objective of the paper is to explore relation between certain psychological personality traits and preferred leadership style in student population.

The study was carried out on a sample comprising 225 students at the University of Niš, Faculty of Philosophy, of various study programs i.e. Psychology (N=199) and Journalism (N=26); of both genders i.e. 38 (17.3%) men and 186 (82.7 %) women, from 19 to 24 years of age. As instruments, we used the Scale of Cynicism and Faith (SCF) and for testing the leadership style preferences we applied the Least Preferred Coworker Scale (LPC) Fred Fiedler's scale, which identifies two leadership styles – people-oriented and task-oriented.

The study results indicate that there is positive correlation between trust and preference of leadership style in a way that the higher level of trust - the more prominent people-oriented leadership style, and vice versa. Respondents who have higher level of trust in people are more willing to provide support to their subordinates, have more understanding for expressing needs and emotions, and are more ready to listen to their opinions. No corelation was found between cynicism and the preference of leadership styles. Psychology students show higher level of trust compared to Journalism students. Younger respondents are less cynical than older ones. There are no statistically significant differences in expression of trust, cynicism, and leadership styles in relation to gender of the respondents.

Key words: leadership style, cynicism, students

Nikola M. Petrović

UDK 159.9-051:174

*Odeljenje za psihologiju Filozofskog fakulteta
Univerziteta u Beogradu*

KOLIKO JE PRAKSA PSIHOLOGA KOJI SE BAVE PSIHOTERAPIJOM U SRBIJI U SKLADU SA PROFESIONALNOM ETIKOM?

Apstrakt

Osnovni cilj ovog rada bio je da se ispitaju postupci psihologa koji se bave psihoterapijom u Srbiji, kao i uticaj pola, veličine mesta u kom rade i upoznatosti sa etičkim kodeksom Društva psihologa Srbije na njihovo postupanje. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 204 psihologa. Od instrumenata je korišćen upitnik za prikupljanje osnovnih sociodemografskih podataka i upitnik iz jednog ranijeg sličnog istraživanja obavljenog u SAD. Rezultati su pokazali da etičke prekršaje češće prave muškarci i psiholozi iz manjih mesta u Srbiji. Takođe, pokazalo se da su psiholozi koji nisu upoznati sa kodeksom etike u značajno većoj meri postupali neetično. Diskutovane su implikacije za buduća istraživanja i psihoterapeutsku praksu.

Ključne reči: profesionalna etika, postupci psihologa, psihoterapija, Srbija.

Uvod

Profesionalna etika u psihologiji je kodifikovana običajnost odnosno skup formalnih pravila predstavljenih kroz etički kodeks profesije. Konvencionalna pravila nisu isto što i moralna pravila i mogu važiti samo za jednu grupu, kao što su pripadnici psihološke struke. Na primer, pružanje usluge klijentu koji je istovremeno i rođak prihvatljivo je za vodoinstalatore, ali je zabranjeno za psihologe. Važno je imati u vidu i da su pravila u kodeksima promenljiva.

Sedamdesetih godina 20. veka započeo je razvoj oblasti profesionalne etike u psihologiji u našoj zemlji. Prvi Etički kodeks donet je 1971. godine (*Etički kodeks psihologa Socijalističke Republike Srbije*, 1971). Sledeće godine formiran je i prvi Sud časti Društva psihologa Srbije. Tokom 80-tih godina prošlog veka, Savez organizacija psihologa Jugoslavije je doneo savezni kodeks (*Kodeks etike psihologa SFRJ*, 1984). Posle društvenih promena, Društvo psihologa Srbije donelo je 2000. godine novi kodeks etike (*Kodeks etike psihologa Srbije*, 2000), a on je doživeo i reviziju 2015. godine.

Empirijskih istraživanja vezanih za profesionalnu etiku objavljenih u časopisima ili drugim publikacijama u Srbiji je bilo veoma malo, za razliku od preglednih radova i saopštenja na naučnim skupovima, kojih je posebno posle 2000. godine

bilo znatno više (Petrović, 2013). Jedno od tih istraživanja bilo je i ispitivanje efekta etičke pozicije i edukacije na etička uverenja psihologa koji se bave psihoterapijom u Srbiji (Petrović, 2016).

Najkompleksnija istraživanja vezana za ovu temu bila su ona, koja su ispitivala veliki broj različitih postupaka psihologa. Istraživanje Poupa i saradnika (Pope, Tabachnik i Keith-Spiegel, 1987) koje se danas smatra najznačajnijom studijom ovog tipa, ponovljeno je više puta do sada. Cilj ovih istraživača bio je da se utvrde profesionalna etička uverenja psihologa i otkriju kako psiholozi koji se bave psihoterapijom u SAD postupaju u praksi (ispitujući pritom i vezu između uverenja i postupaka). Originalno istraživanje je ponovljeno 2001. godine kada je utvrđeno da je došlo do promene učestalosti određenih postupaka u praksi u SAD (Tubbs i Pommerantz, 2001). Slična istraživanja su sprovedena i van SAD i to u Australiji (Sullivan, 2002), Izraelu (Rubin i Dror, 1996), Španiji (Clemente i sar., 2011), Italiji (Gius i Coin, 2000) i Kini (Jing-Bo i sar., 2011).

U većini istraživanja, otkriveno je da postoji nekoliko etički diskutabilnih postupaka, koji se često javljaju u praksi psihologa. To su: korišćenje samo-otkrivanja (deljenja ličnog iskustva) sa klijentima ili obraćanje klijentu bez persiranja, odnosno ponašanja koja mogu biti i korisna u određenim situacijama i zato nisu zabranjena. Sa druge strane najređi su bili postupci koji predstavljaju i najteže prekršaje etičkog kodeksa, kao što je npr. seksualni odnos sa klijentom. U svim istraživanjima, gde je ispitivan odnos etičkih uverenja i postupaka, utvrđeno je da su postupci psihologa uglavnom u skladu sa njihovim etičkim uverenjima (npr. Pope i sar., 1987; Rubin i Dror, 1996). Pritom, otkriveno je da se psiholozi koji rade u manjim mestima u većoj meri upuštaju u višestruke odnose sa klijentima (Helbok i sar., 2006). Neka istraživanja su pokazala i da muškarci prave veći broj etičkih prekršaja u odnosu na njihove koleginice (Pope i Tabachnick, 1993), posebno kada su u pitanju seksualni prekršaji (Gabbard, 1994; Quadrio, 1992).

Predmet ovog istraživanja bio je ispitivanje postupaka psihologa koji se bave psihoterapijom odnosno psihološkim savetovanjem u Srbiji po ugledu na već pomenutu studiju Poupa i saradnika (Pope i sar., 1987). Ciljevi istraživanja bili su da se utvrdi da li se postupci naših psihologa razlikuju od postupaka psihologa iz drugih zemalja, kao i da li pol, veličina mesta u kome rade i upoznatost sa etičkim kodeksom Društva psihologa Srbije imaju uticaja na upuštanje u različite postupke u praksi. Takođe, jedan od ciljeva istraživanja bio je da se utvrdi i da li je ponašanje psihologa u skladu sa njihovim uverenjima.

Metod

U ovom radu biće prikazan deo šire studije u kojoj su ispitivana i uverenja psihologa o etički diskutabilnim postupcima, pri čemu je ovde fokus stavljen na ponašanje psihologa, jer samo ispitivanjem ponašanja možemo steći neki uvid o „tamnoj brojci“ slučajeva kršenja profesionalne etike i videti koliko je etička regulacija zaista efikasna.

Uzorak i postupak

Pre početka istraživanja oformljen je spisak psihologa koji se bave psihoterapijom ili psihološkim savetovanjem na osnovu podataka dobijenih od Društva psihologa Srbije, Saveza društava psihoterapeuta Srbije i Udruženja za psihoterapiju, savetovanje i koučing. Pozivno pismo za učestvovanje u istraživanju i sami upitnici su spakovani u kovertu uz jednu praznu, unapred adresiranu kovertu na autora istraživanja kako bi se sačuvala anonimnost ispitanika, a u kojoj je popunjen upitnik trebalo da bude vraćen. Vraćanje popunjenog upitnika smatrano je kao davanje informisane saglasnosti za učesće u istraživanju. Da bi se smanjio procenat odbijanja, ispitanici su zamoljeni da vrate nepopunjene upitnike, ukoliko nisu u mogućnosti da učestvuju u istraživanju.

Poslat je 921 upitnik, a vraćeno je 216 (23.45%). Sličan procenat odbijanja zabeležen je i u drugim istraživanjima ovog tipa (npr. Sullivan, 2002). Od 216 primljenih upitnika, 204 je uključeno u istraživanje (152 tj. 74.5% ženskog pola), jer 12 nije bilo popunjeno adekvatno ili u potpunosti. Kada je reč o mestu stanovanja, 50.5% ispitanika bilo je iz velikog grada sa preko 100 000 stanovnika, a 49.5% iz manjih mesta. Prosečna starost ispitanika bila je 41.07 godina ($SD = 11.73$, raspon 25-68), a prosečna dužina radnog staža iznosila je 13.15 godina ($SD = 11.42$).

Instrument

Pored pitanja za prikupljanje osnovnih socio-demografskih podataka i informacija o tome da li su pohađali neki kurs ili edukaciju iz oblasti profesionalne etike, u istraživanju je korišćen upitnik iz istraživanja Poupa i saradnika (Pope, Tabachnik i Keith-Spiegel, 1987). Ovaj upitnik sadrži 82 stavke kojima se opisuju ponašanja između terapeuta i klijenta, a zadatak ispitanika je da zaokruže broj na petostepenoj skali Likertovog tipa u skladu sa stepenom upuštanja u to ponašanje (od 1 = nikada do 5 = veoma često), kao i da iskažu svoje uverenje o tome u kojoj meri to ponašanje smatraju etičnim. Tvrdnje u stavkama sročene su u obliku opisa ponašanja, npr. „Pozajmljivanje novca od klijenta.“ Uz pomenute stavke pridodato je još 28 stavki iz kasnijih modifikacija originalnog instrumenta (Gibson i Pope, 1993; Helbok i sar., 2006; Percival i Striefel, 1994), kako bi bio pokriven što veći broj relevantnih, potencijalno etički problematičnih hipotetičkih postupaka. S obzirom na to da instrument ispituje veliki broj potpuno različitih profesionalnih postupaka, koji se teže mogu grupisati u kategorije, pretpostavljeno je da će se faktorskom analizom izdvojiti veći broj faktora. Analizom glavnih komponenti nad 110 stavki, sa Varimax rotacijom, koristeći Cattellov princip ekstrakcije, izdvojeno je 7 glavnih komponenti, koje objašnjavaju 40.68% ukupnog varijabiliteta. Pošto je, kao i u nekim ranijim sličnim istraživanjima, bilo dosta stavki koje nisu korelirale ni sa jednim faktorom (McRay i sar., 1998; Pomerantz i Grice, 2001), ili koje su vezane za faktore koji nisu uzeti u analizu, te stavke su izbačene, pa je na kraju preostalo 65 stavki koje su uzete u analizu. Sledećih 7 komponenti je uključeno u analizu: nekompetentno postupanje (pouzdanost .83), prelaženje granica sa klijentima (.79), rušenje granica sa klijentima (.79), upuštanje u etične postupke (.77), seksualni odnosi sa klijentima (.74), kršenje poverljivosti u cilju zaštite drugih (.80) i neetično postupanje pri kliničkoj proceni (.72).

Rezultati

Rezultati istraživanja su pokazali da postoje određeni etički problematični postupci koji su retki u praksi naših psihologa. Samo 2% ispitanih psihologa upustilo se u seksualni odnos ili erotske aktivnosti sa klijentom, skinulo odeću u prisustvu klijenta ili klijentu dopustilo da skinje odeću. Slično, samo 1% ispitanika veštačilo je za honorar koji je bio vezan za pozitivan ishod sudskog spora, a samo 0.9% uložilo žalbu na rad kolege za koga su znali da krši profesionalnu etiku Sudu časti Društva psihologa Srbije.

Sa druge strane, neka ponašanja su veoma česta. Tako se npr. sa klijentima rukovalo 96.1% ispitanika, 84.8% je koristilo samootkrivanje kao tehniku, 84.3% je davalo besplatne usluge klijentima, a 81.4% dopustilo je klijentima da im se obraćaju bez persiranja.

Tabela 1. Učestalost upuštanja psihologa u određena ponašanja

<i>I – NEKOMPETENTNO POSTUPANJE SA KLJIENTIMA</i>	Nikad	Retko	Ponekad	Često	Vrlo često	
Diskutovanje sa prijateljima o klijentu uz otkrivanje imena klijenta.	64,2%		30,4%	4,4%	1,0%	
Pružanje profesionalnih usluga dok ste pod uticajem alkohola.	98,5%		1,5%			
Pružanje usluga koje prevazilaze Vaše kompetencije bez supervizije.	69,6%		25,0%	5,4%		
Upućivanje klijenata kolegama u zamenu za novac.	99,5%		0,5%			
Pružanje profesionalnih usluga dok ste pod velikim stresom.	21,1%		33,3%	40,2%	5,4%	
Direktno traženje od određenih osoba da Vam budu klijenti.	87,7%		7,8%	4,4%		
Prihvatanje klijentove odluke da izvrši suicid.	97,5%		2,0%	0,5%		
Podizanje cene Vaših usluga tokom rada sa klijentom bez prethodne najave.	88,7%		8,3%	2,9%		
Reklamiranje u novinama ili u sličnim medijima (sredstvima javnog informisanja).	77,0%		12,7%	5,4%	4,4%	0,5%
Odbijanje da se primi klijent pripadnik LGBT populacije.	98,0%		1,0%	1,0%		
Odbijanje da se primi HIV pozitivan klijent.	97,1%		2,5%	0,5%		
Nastavljanje rada sa klijentom iako su svi ciljevi tretmana ispunjeni.	76,5%		19,1%	3,9%	0,5%	
Neobaveštavanje klijenta o ograničenjima poverljivosti pre dobijanja validne saglasnosti za tretman.	73,5%		15,2%	8,3%	2,9%	
Odavanje poverljivih informacija o klijentu posle njegove smrti.	88,2%		8,8%	2,9%		
Pružanje profesionalnih usluga klijentu koji već dobija usluge od drugog kliničkog psihologa (bez znanja Vašeg kolege).	86,8%		9,3%	3,9%		
Pružanje profesionalnih usluga klijentima, pripadnicima različite kulture, o kojoj nemate dovoljno znanja.	52,5%		22,5%	19,1%	3,9%	2,0%
<i>II – PRELAŽENJE GRANICA SA KLJIENTIMA</i>						
Upuštanje u prijateljski odnos sa bivšim klijentom.	65,2%		26,0%	5,9%	2,5%	0,5%
Prihvatanje dobara (npr. pečeno pile, piće) umesto novca kao naknadu za Vaše usluge.	93,1%		5,9%	1,0%		
Odlazanje na bitan događaj Vašeg klijenta (npr. venčanje ili sahrana člana porodice).	80,4%		14,7%	4,9%		
Grljenje klijenta.	64,2%		23,0%	9,8%	2,0%	1,0%
Dopuštanje klijentu da Vam se obraća bez persiranja.	18,6%		24,0%	34,8%	13,2%	9,3%
Obraćanje klijentu bez persiranja.	29,4%		31,9%	22,5%	11,8%	4,4%
Slanje čestitki klijentima za praznike (poštom, elektronskom poštom ili sms porukom).	77,0%		16,7%	5,4%	1,0%	
Tapšanje klijenta po leđima.	55,4%		24,5%	16,7%	2,9%	0,5%

Koliko je praksa psihologa koji se bave psihoterapijom u Srbiji u skladu sa prof. etikom

Držanje klijenta za ruku.	75,0%	14,2%	8,3%	2,5%	
III – RUŠENJE GRANICA SA KLIJENTIMA					
Pozajmljivanje novca od klijenta.	99,5%	0,5%			
Ulaženje u zajednički biznis sa klijentom.	99,0%	1,0%			
Pozivanje klijenta na žurku ili na neki društveni događaj.	89,7%	9,3%	1,0%		
Pružanje profesionalnih usluga nekome ko je Vaš zaposleni.	71,6%	10,3%	16,2%	1,5%	0,5%
Zahtevanje usluga od klijenata (npr. prevoz do kuće).	86,8%	12,3%	1,0%		
Prihvatanje poklona od strane klijenta u vrednosti većoj od 1700 dinara (vredan poklon).	87,3%	9,8%	2,5%	0,5%	
Prihvatanje usluga od strane klijenata (npr. popravke automobila) umesto novca, kao naknadu za Vaše usluge.	93,1%	4,4%	2,0%	0,5%	
Dozvoljavanje klijentu da nagomila veliki dug.	82,8%	14,2%	2,9%		
Saopštavanje klijentu da su njegove vrednosti pogrešne.	71,6%	16,7%	9,8%	0,5%	1,5%
IV – UPUŠTANJE U ETIČNE POSTUPKE					
Pozivanje klijenata da posete Vašu instituciju na „dan otvorenih vrata“.	81,4%	7,8%	6,9%	2,5%	1,5%
Davanje ličnih saveta na radiju, televiziji, internetu i sl.	75,5%	8,3%	10,3%	3,4%	2,5%
Prihvatanje sitnog poklona od klijenta.	47,1%	38,2%	11,8%	1,5%	1,5%
Davanje besplatnih usluga klijentima.	15,7%	13,7%	32,8%	14,7%	23%
Korišćenje samo-otkrivanja (deljenja ličnog iskustva) kao tehnike u tretmanu.	15,2%	31,4%	37,3%	12,3%	3,9%
Naplaćivanje klijentima za propuštene seanse.	85,3%	4,4%	3,4%	5,4%	1,5%
Ulaganje žalbe na rad kolege za koga znate da krši profesionalnu etiku Suda časti strukovnog udruženja psihologa.	99,1%	0,9%			
Nudjenje ili prihvatanje rukovanja sa klijentom.	3,9%	13,2%	31,4%	28,9%	22,5%
Laganje klijenata “za njihovo dobro” (korišćenje tehnika koje podrazumevaju decepciju).	69,1%	23,5%	6,4%	1,0%	
Kupovanje proizvoda u firmi u kojoj klijent radi.	76,5%	17,2%	6,4%		
Odlazanje na društveni skup, iako postoji velika verovatnoća da ćete tamo sresti Vašeg klijenta.	34,8%	26,5%	32,4%	3,4%	2,9%
V – SEKSUALNI ODNOSI SA KLIJENTIMA					
Skidanje celokupne odeće u prisustvu klijenta	98,0%	2,0%			
Upuštanje u seksualni kontakt sa klijentom.	98,0%	2,0%			
Upuštanje u erotske aktivnosti sa klijentom.	98,0%	2,0%			
Dopuštanje klijentu da skinu svu odeću.	98,0%	2,0%			
Saopštavanje klijentu da vas seksualno privlači	97,1%	2,0%	1,0%		
Flertovanje sa klijentom.	93,6%	5,9%	0,5%		
Odlazanje sa klijentom na ručak posle tretmana.	97,1%	2,0%	1,0%		
VI – KRŠENJE POVERLJIVOSTI U CILJU ZAŠTITE DRUGIH					
Kršenje poverljivosti da bi se prijavilo nasilje u porodici	65,2%	14,7%	11,8%	5,9%	2,5%
Kršenje poverljivosti da bi se prijavilo zlostavljanje starih osoba.	77,0%	6,4%	8,8%	5,4%	2,5%
Kršenje poverljivosti da bi se prijavilo ranije počinjeno lakše krivično delo klijenta (npr. krađa).	93,6%	4,4%	2,0%		
Kršenje poverljivosti da bi se sprečio homicid.	52,9%	11,3%	19,6%	8,8%	7,4%
Kršenje poverljivosti da bi se prijavilo zlostavljanje dece.	53,9%	10,8%	12,7%	11,3%	11,3%
Kršenje poverljivosti da bi se sprečio suicid.	44,6%	18,1%	14,7%	13,7%	8,8%
Kršenje poverljivosti kako bi se sprečilo prenošenje opasne polne bolesti (npr. hepatitis C, HIV).	68,6%	11,3%	8,3%	4,4%	7,4%
VII – NEETIČKO POSTUPANJE PRI KLINIČKOJ PROCENI					
Menjanje prave dijagnoze kako bi se ispunili kriterijumi osiguravajućeg društva ili komisije za procenu radne sposobnosti.	89,7%	7,8%	2,0%	0,5%	
Odbijanje da se klijentu saopšti njegova dijagnoza.	48,0%	30,4%	14,7%	5,4%	1,5%

Neobaveštavanje klijenta o svrsi njegovog testiranja.	77,9%	14,2%	7,4%	0,5%	
Nedozvoljavanje klijentu da vidi izveštaj sa rezultatima dijagnostičkih testova.	57,4%	21,1%	14,2%	4,9%	2,5%
Davanje klijentima da popune dijagnostičke psihološke testove (npr. MMPI) kod kuće.	86,3%	7,4%	2,9%	0,5%	2,9%
Obavljanje forenzičkih usluga za honorar koji je vezan za pozitivan ishod sudskog spora.	99,0%	0,5%	0,5%		

Većina odgovora ispitanika vezana za različita ponašanja bila su očekivana i vrlo slična rezultatima dobijenim u drugim zemljama. Utvrđeno je da se većina psihologa, koji se bave psihoterapijom u Srbiji, ponašalo u skladu sa utvrđenim etičkim pravilima, međutim, neki rezultati su iznenađujući. Na primer, 62.3% ispitanih je u nekom trenutku svoje karijere pružalo psihoterapeutske usluge svojim prijateljima i tako se upustilo u višestruki odnos sa njima, 35.8% je diskutovalo sa svojim prijateljima o klijentima uz otkrivanje njihovog identiteta i time kršilo pravilo poverljivosti, a 30.4% je pružalo usluge koje su prevazilazile njihove kompetencije bez odgovarajuće supervizije.

Kako bi ove iznenađujuće rezultate stavili u neki kontekst, uporedili smo ih sa rezultatima sličnih istraživanja u inostranstvu. S obzirom na nešto drugačiju metodologiju istraživanja, rezultate za neke stavke nije bilo moguće upoređivati. Rezultati su poređeni sa rezultatima dobijenim u SAD (Pope i sar., 1987), Izraelu (Rubin i Dror, 1996), Kini (Jing-Bo i sar., 2011), Australiji (Sullivan, 2002) i Italiji (Gius i Coin, 2000).

Kao što se može videti iz tabele 2, gde je prikazan procenat ispitanika koji su se upustili u neko od navedenih ponašanja, pružanje usluga prijateljima je praksa koja je znatno češća u Srbiji u odnosu na SAD, Kinu i Italiju. Diskutovanje sa prijateljima o klijentima uz otkrivanje njihovog identiteta više se sreće kod nas nego u SAD, Australiji i Italiji, a manje nego u Izraelu i Kini. Pružanje usluga koje prevazilaze kompetencije, bez odgovarajuće supervizije, manje je prisutna praksa nego u Kini, a više nego u SAD i Australiji.

Tabela 2. Poređenje rezultata vezanih za postupke psihologa

Postupak	SAD	Izrael	Kina	Australija	Italija	Srbija
Pružanje profesionalnih usluga prijateljima.	29.6%	/	34.1%	/	36.6%	62.3%
Diskutovanje sa prijateljima o klijentu uz otkrivanje imena klijenta.	8.8%	45.8%	58.3%	4.6%	6.1%	35.8%
Pružanje usluga koje prevazilaze Vaše kompetencije bez supervizije.	25.2%	/	76.4%	8.4%	/	30.4%

Kako bi se utvrdilo da li pol, veličina mesta u kome ispitanici rade i upoznatost sa etičkim kodeksom Društva psihologa Srbije predstavljaju barijere ili facilitirajuće faktore za dosadašnje postupke psihologa, urađena je analiza putem Man Vitni U testa na 7 dobijenih faktora. Kada je u pitanju pol ispitanika, utvrđeno je da se muškarci u većoj meri ponašaju nekompetentno tokom obavljanja posla u odnosu na

žene. Slično, muškarci u većoj meri stupaju u seksualne odnose sa klijentima i češće prelaze granice sa klijentima u odnosu na njihove kolegice (videti tabelu br. 3).

Tabela 3. Uticaj pola na postupanje psihologa

Faktor	Nekompetentno postupanje	Prelaženje granica sa klijentima	Rušenje granica sa klijentima	Upuštanje u etične postupke	Seksualni odnosi sa klijentima	Kršenje poverljivosti u cilju zaštite drugih	Neetičko postupanje pri kliničkoj proceni
Ispitanici žene (sred. rang)	95,44	97,76	98,85	99,11	94,22	103,41	99,36
Ispitanici muškarci (sred. rang)	123,13	116,37	113,16	112,41	126,71	99,85	111,67
Mann-Whitney U	2879,500	3231,000	3397,500	3436,500	2693,000	3814,000	3475,000
<i>p</i>	,003	,049	,128	,159	,000	,701	,193

Utvrđeno je da ispitanici iz srednjih i malih gradova (manjih od 100000 stanovnika) ulaze u maligne neseksualne višestruke odnose i prave etičke prekršaje pri kliničkoj proceni u većoj meri od ispitanika iz velikih gradova (tabela 4). Pritom, oni u većoj meri krše poverljivost kako bi zaštitili druge.

Tabela 4. Uticaj veličine mesta na postupanje psihologa

Faktor	Nekompetentno postupanje	Prelaženje granica sa klijentima	Rušenje granica sa klijentima	Upuštanje u etične postupke	Seksualni odnosi sa klijentima	Kršenje poverljivosti u cilju zaštite drugih	Neetičko postupanje pri kliničkoj proceni
Malo mesto (sred. rang)	99,32	102,04	116,18	105,61	108,55	116,13	111,18
Veliki grad (sred. rang)	105,62	102,95	89,09	99,45	96,57	89,14	93,99
Mann-Whitney U	4880,500	5155,000	3820,000	4887,000	4590,500	3825,000	4324,500
<i>p</i>	,445	,912	,001	,454	,075	,001	,037

U tabeli br. 5 može se videti da su ispitanici, koji nisu upoznati sa kodeksom etike Društva psihologa Srbije (kijih je u uzorku bilo 28.4%) u većoj meri nekompetentno postupali u svom radu, upuštali se u maligne neseksualne višestruke odnose, seksualne odnose sa klijentima i u etičke prekršaje pri kliničkoj proceni. Istovremeno, oni koji su upoznati sa kodeksom su se u većoj meri upuštali u postupke označene kao etične.

Tabela 5. Uticaj poznavanja etičkog kodeksa na postupanje psihologa

Faktor	Nekompetentno postupanje	Prelaženje granica sa klijentima	Rušenje granica sa klijentima	Upuštanje u etične postupke	Seksualni odnosi sa klijentima	Kršenje poverljivosti u cilju zaštite drugih	Neetičko postupanje pri kliničkoj proceni
Neupoznati (sred. rang)	117,94	110,82	117,72	95,85	125,72	112,77	120,40
Upoznati (sred. rang)	96,37	99,20	96,46	119,23	93,28	98,42	95,39
Mann-Whitney U	3338,500	3751,500	3351,500	3263,500	2887,500	3638,500	3196,000
<i>p</i>	,018	,203	,019	,010	,000	,110	,006

Kada su u pitanju odnos uverenja psihologa o etički diskutabilnim postupcima i njihovog ponašanja odnosno upuštanja u te iste postupke, testom predznaka utvrđen je isti trend kod svih sedam faktora koji pokazuje da su postupci znatno ređi u poređenju sa relativno "blažim" uverenjima ispitanika o njima (tabela br. 6), odnosno da su zabeležene veće vrednosti kada su u pitanju uverenja u odnosu na postupke kod većine ispitanika.

Tabela 6. Odnos uverenja i postupaka psihologa

Faktor	Nekompetentno postupanje	Prelaženje granica sa klijentima	Rušenje granica sa klijentima	Upuštanje u etične postupke	Seksualni odnosi sa klijentima	Kršenje poverljivosti u cilju zaštite drugih	Neetičko postupanje pri kliničkoj proceni
Negativne razlike	8	21	28	28	18	12	44
Pozitivne razlike	184	160	156	169	99	190	146
Jednako	12	23	20	7	87	2	14
Z	-12,630	-10,257	-9,363	-9,975	-7,396	-12,454	-7,327
<i>p</i>	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000

Diskusija

Kao i u prethodnim istraživanjima, izvršenim u drugim zemljama (Pope, Tabachnik i Keith-Spiegel, 1987; Tubbs i Pommerantz, 2001; Sullivan, 2002; Jing-Bo i sar., 2011; Gius i Coin, 2000), utvrđeno je da su najteži etički prekršaji vezani za seksualne aktivnosti sa klijentima najređi u praksi naših psihologa koji se bave psihoterapijom. Podatak da je samo 0.9% ispitanika podnelo žalbu Sudu časti Društva psihologa Srbije, u skladu je sa podatkom da je za 40 godina postojanja ovog suda od 1972. do 2012. godine, prijavljeno ukupno 16 slučajeva (Petrović, 2013). Praksa prijavljivanja kolega koji krše profesionalnu etiku znatno je češća u SAD (Pope i sar., 1987). Istraživanja su pokazala da psiholozi ne samo da ne vole da se „mešaju“ u posao svojih kolega, već i da prikrivaju njihove etičke prekršaje (Lalotić & Grayson, 1985; Penfold, 1992). Neki autori to nazivaju „zaverom ćutanja“ (Penfold, 1992:5). Bivši članovi Suda časti Društva psihologa Srbije smatraju da iza neprijavlivanja

stoji „iskrivljena“ namera psihologa da zaštite svoje kolege i profesiju (Petrović, 2013), što je možda zaostavština socijalističkog kolektivizma (Pešić, 2006) ili stav da bi kolegama trebalo „čuvati leđa“.

Kada je reč o pružanju profesionalnih usluga prijateljima, po etičkom kodeksu Društva psihologa Srbije, dužnost psihologa je da izbegne mešanje profesionalnog sa drugim vrstama odnosa kakav je prijateljski (*Kodeks etike psihologa Srbije*, 2000). On to prvenstveno treba da učini zbog mogućih pogrešnih očekivanja i tumačenja motiva, neobjektivnosti, kao i konfuzije uloga koji mogu dovesti do osećanja povređenosti i ljutnje. Međutim, izgleda da je u našoj kulturi pomaganje bliskim osobama, kao i u Kini češće prisutno. U Kini se npr. odbijanje molbe starijeg člana porodice da se porodični prijatelj primi na psihoterapiju može tumačiti kao veliko nepoštovanje (Jing-Bo i sar., 2011). Psihoterapeutima se može činiti da bliskim osobama mogu dati bolje savete zato što ih bolje poznaju i zato što je poverenje već izgrađeno. Međutim, tako mogu upasti u zamku i narušiti odnose sa prijateljima. To naravno ne znači da treba izbegavati sve vidove podrške, kao što je na primer tešenje prijatelja u krizi, zato što je to nešto što prijatelji rade, bez obzira na profesiju.

Sa druge strane, nešto više od trećine ispitanika otkrivalo je identitet i probleme svojih klijenata prijateljima, odnosno radilo nešto što je u potpunoj suprotnosti sa osnovnom dužnošću prema klijentu definisanom u našem kodeksu etike. Istovremeno, uverenja naših psihologa prema ovom činu su najblaža u odnosu na uverenja o etičnosti ovog postupka kolega iz SAD, Australije, Italije i Turske (Petrović, 2016), što je zabrinjavajuće. Razlozi za ogovaranje klijenata mogu biti različiti: kontratransfer (Caruth, 1985), neurotične potrebe psihoterapeuta (Bollas, 1995; prema Prince, 2012), društveno poređenje, podizanje sopstvenog statusa u očima drugih, zabavljanje slušalaca (Nevo, Nevo & Derech Zehavi, 1993). Jasnije je da ovakvo ponašanje ne može biti za dobrobit klijenta, jer se narušava poverenje koje nam je dato i trebalo bi ga razlikovati od konsultacija sa kolegama ili korišćenja primera u didaktičke svrhe sa sakrivanjem informacija o klijentu. Moguće je da u Srbiji postoji veća tolerancija prema ogovaranju i da je verovatno da psihoterapeuti koji to rade ne misle da je takvo ponašanje štetno po njihove klijente, zato što možda veruju da klijenti nikada neće saznati za to.

Po našem etičkom kodeksu psiholog bi trebalo da ostane u okviru svojih stručnih kvalifikacija, a može da radi i poslove za koje još uvek nije kompetentan ukoliko mu je obezbeđena supervizija. Nešto manje od trećine psihologa u ovom uzorku radilo je poslove za koje nije kvalifikovano. S obzirom da nema podataka o kakvim poslovima je reč i da li je uopšte bilo moguće obezbediti superviziju iskusnijeg kolege, teško je donositi neke zaključke. Međutim, jedno drugo istraživanje obavljeno u Srbiji pokazalo je da mnogi psihoterapeuti-početnici u Srbiji sa manje od 3 godine radnog iskustva smatraju da su apsolutno kompetentni da samostalno obavljaju posao psihoterapeuta (Stanković i sar., 2012; prema Petrović, 2013), pa se može postaviti pitanje da li naši psiholozi imaju realnu predstavu o tome kakve su im zaista kompetencije.

Kada su u pitanju faktori koji predstavljaju facilitatore etičkih prekršaja, utvrđeno je da su pol i veličina mesta u kome psiholozi rade povezani sa upuštanjem

u određene postupke u praksi. Ispitanici muškog pola su češće prelazili granice, postupali nekompetentno i ulazili u seksualne odnose sa klijentima. Ovakvi rezultati su saglasni i sa rezultatima ranijih istraživanja (Pope & Tabachnick, 1993; Gabbard, 1994; Quadrio, 1992). Psiholozi iz manjih mesta češće ruše granice sa klijentima i prave etičke greške pri kliničkoj proceni. Češće rušenje granica sa klijentima i ulazak u višestruke odnose sa njima potvrđeno je i u istraživanju sprovedenom u ruralnim sredinama u SAD (Helbok i sar., 2006). Ovaj podatak je donekle očekivan, s obzirom da se u manjima mestima skoro svi stanovnici poznaju i da je značajno teže održavati jasne granice ukoliko se radi terapija sa meštanima odnosno komšijama.

Rezultati su pokazali i da je poznavanje etičkog kodeksa Društva psihologa Srbije dobra barijera za neetičko postupanje u praksi. Ovo saznanje uz podatak da edukacija iz oblasti profesionalne etike u psihologiji značajno utiče na to da uverenja psihologa budu stroža prema etičkim prekršajima (Petrović, 2016) govori da je potrebno podizati svesnost psihologa o etičkim pravilima.

Kada je u pitanju usklađenost uverenja psihologa i njihovih postupaka, utvrđeno je da su psiholozi u većoj meri uvereni u stepen etičnosti određenih postupaka, nego što se upuštaju u njih. Drugi istraživači koji su dobili isti rezultat (Pope, Tabachnik & Keith-Spiegel, 1987; Rubin & Dror, 1996) tumače ovu tendenciju kao slaganje ponašanja psihologa sa njihovim uverenjima.

Ovi zaključci, međutim, imaju i svoja ograničenja. Najpre, možda su ispitanici, koji su odgovorili na poziv za učešće u istraživanju, posebno zainteresovani za etička pitanja. Sama tema istraživanja je možda izazvala otpor kod potencijalnih ispitanika, jer im se činilo da je previše intruzivna ili možda nerelevantna (Sullivan, 2002). Takođe, za najtačnije poređenje rezultata iz više država, trebalo bi sprovesti kros-kulturalna istraživanja. Zatim, same stavke u upitniku ne daju nikakav kontekst situacije i obuhvataju potencijalno veliki vremenski period, odnosno celu karijeru jednog ispitanika. Iako je instrument nesavršen i nije otporan na društveno poželjne odgovore, bilo bi teško na drugi način saznati informacije do kojih se došlo u ovom istraživanju. Ipak, tačnost nalaza zavisi isključivo od spremnosti ispitanika da budu iskreni prilikom popunjavanja upitnika i od njihove percepcije o tome, šta je bilo često ponašanje u njihovoj praksi. Jedna ispitanica je komentarisala na samom upitniku da ju je učešće u istraživanju učinilo svesnijom o tome šta radi, a možda ne bi trebalo. Moguće je da je istraživanje slično delovalo i na druge ispitanike i podiglo njihovu svest o etičkim problemima u praksi.

Zaključak

Rezultati ovog istraživanja pokazali su da su postupci srpskih psihologa slični postupcima zabeleženim u drugim sličnim istraživanjima u inostranstvu, ali i da postoje izvesne kulturološke razlike. Ohrabrujući su podaci da najtežih oblika eksploatacije klijenata ima malo, ali je istraživanje pokazalo da se određeni procenat psihologa upustio u sve ispitivane etički diskutabilne oblike ponašanja. Pol, veličina mesta u kom psiholog radi i upoznatost sa etičkim kodeksom pokazali su se kao značajne determinante ponašanja psihologa.

Ovi podaci sugerišu da je potrebno uraditi više kada je u pitanju dodatna edukacija psihologa psihoterapeuta koji već rade, kao i budućih psihoterapeuta. Kako se tokom vremena menjaju zakoni, etička pravila i uslovi obavljanja prakse (npr. sa razvojem modernih tehnologija), verovatno će se menjati i uverenja i postupci psihologa. Stoga, potrebno je i dalje pratiti vrste etičkih prekršaja, njihovu učestalost u praksi i sl. Takođe, bilo bi dobro proširiti opseg istraživanja i na druge oblasti primenjene psihologije.

Literatura

- Caruth, E. G. (1985). Secret bearer or secret barer? Countertransference and the gossiping therapist. *Contemporary Psychoanalysis*, 21, 548–562.
- Clemente, M., Espinosa, P., & Urra, J. (2011). Ethical issues in psychologists' professional practice: Agreement over problematic professional behaviors among Spanish psychologists. *Ethics & Behavior*, 21, 13–34.
- Etički kodeks psihologa Socijalističke Republike Srbije* (1971). *Psihologija*, 5, 239–243.
- Gabbard, G. O. (1994). Psychotherapists who transgress sexual boundaries with patients. *Bulletin of the Menninger Clinic*, 58, 124–135.
- Gibson, W. T., & Pope, K. S. (1993). The ethics of counseling: A national survey of certified counselors. *Journal of Counseling and Development*, 71, 330–336.
- Gius, E., & Coin, R. (2000). Ethics between norms and values: A study of Italian psychotherapists. *European Psychologist*, 5, 326–333.
- Helbok, C. M., Marinelli, R. P., Walls, R. T. (2006). National survey of ethical practices across rural and urban communities. *Professional psychology: Research and Practice*, 37, 36–44.
- Jing-Bo, Z., Jian-Lin, J., Xue-Ling, Y., Zhen-Zhi, Y., Yan-Fei, H., & Xiao-Yuan, Z. (2011). National survey of ethical practices among Chinese psychotherapists. *Professional Psychology: Research and Practice*, 42, 375–381.
- Kodeks etike psihologa SFRJ* (1987). Beograd: Savez organizacija psihologa Jugoslavije.
- Kodeks etike psihologa Srbije* (2000). Beograd: Društvo psihologa Srbije.
- Lalotus, D., & Grayson, J. (1985). Psychologist heal thyself: What is available for the impaired psychologist?. *American Psychologist*, 40, 84–96.
- McRay, B. W., McMinn, M. R., & Meek, K. R. (1998). Questioning the “Slippery Slope”: Ethical beliefs and behaviors of private office-based and church-based therapists. *Counseling and Values*, 42, 142–152.
- Nevo, O., Nevo, B., & Derech Zehavi, A. (1993). Gossip and counselling: The tendency to gossip and its relation to vocational interests. *Counselling Psychology Quarterly*, 6, 229–238.
- Penfold, P. S. (1992). Sexual abuse by therapists: Maintaining the conspiracy of silence. *Canadian Journal of Community Mental Health*, 11, 5–15.

- Percival, G., & Striefel, S. (1994). Ethical beliefs and practices of AAPB members. *Biofeedback and self-regulation, 19*, 67–93.
- Petrović, N. M. (2013). Profesionalna etička uverenja i postupci kliničkih psihologa u Srbiji (Neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Beograd.
- Petrović, N.M. (2016). Efekat etičke pozicije i edukacije na etička uverenja psihologa koji se bave psihoterapijom u Srbiji. *Primenjena psihologija, 9*, 261–272.
- Pešić, J. (2006). Persistence of traditionalist value orientations in Serbia. *Sociologija, 48*, 289–307.
- Pomerantz, A. M., & Grice, J. W. (2001). Ethical beliefs of mental-health professionals and undergraduates regarding therapist practices. *Journal of Clinical Psychology, 57*, 737–748.
- Pope, K. S., & Tabachnick, B. G. (1993). Therapists' anger, hate, fear, and sexual feelings: National survey of therapist responses, client characteristics, critical events, formal complaints, and training. *Professional Psychology: Research and Practice, 24*, 142–152.
- Pope, K. S., Tabachnick, B. G., & Keith-Spiegel, P. (1987). Ethics of practice: The beliefs and behaviours of psychologists as therapists. *American Psychologist, 42*, 993–1006.
- Prince, L. (2012). The Meaning of Therapeutic Leaks in Psychotherapy: Why Psychotherapists Gossip. *California Society for Clinical Social Work, 64*, 7–9.
- Quadrio, C. (1992). Sex and gender and the impaired therapist. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry, 26*, 346–363.
- Rubin, S., & Dror, O. (1996). Professional ethics of psychologists and physicians in Israel: Clinical, ethical and training issues. *Ethics and Behavior, 6*, 213–238.
- Sullivan, K. (2002). Australian psychologists' ethical beliefs and behaviours. *Australian Psychologist, 37*, 135–141.
- Tubbs, P., & Pomerantz, A. M. (2001). Ethical behaviors of psychologists: changes since 1987. *Journal of Clinical Psychology, 57*, 395–399.

Nikola M. Petrović

HOW MUCH IS THE PRACTICE OF PSYCHOLOGISTS WHO WORK AS PSYCHOTHERAPISTS IN SERBIA IN ACCORDANCE WITH PROFESSIONAL ETHICS?

Abstract

The main objective of this study was to examine behaviors of psychologists who practice psychotherapy in Serbia, as well as the effect of gender, size of the town they work in and the knowledge of ethical code of the Association of psychologists of Serbia on their behavior. The survey was conducted on a sample of 204 psychologists. The instrument that was used contained a section for gathering basic sociodemographic data

as well as a survey used in a similar research done in the USA. The results showed that ethical transgressions were committed to a greater extent by men and psychologists from smaller towns in Serbia. Also the results revealed that psychologists who were not familiar with the code of ethics acted more unethical. Implications for future research and psychotherapeutic practice are discussed.

Keywords: *professional ethics, behaviors of psychologists, psychotherapy, Serbia.*

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ В РОССИИ «ОБЩЕСТВА ПСИХОЛОГОВ»

(К 130-летию юбилею «Психологического общества»
при Московском университете)

Аннотация

В статье анализируется 130-летняя история развития современного «Российского психологического общества». Характеризуется научно-организационная деятельность основателя «Психологического общества» при Московском университете М.М.Троицкого, других председателей этого Общества (Н.Я.Грота, М.Л.Лопатина, И.А.Ильина), а также товарища председателя «Московского психологического общества» Г.И.Челпанова, создавшего в 1912 г. в Москве Институт психологии при Московском университете (МПО). При этом история создания «Московского психологического общества» рассматривается как первоначальный – дореволюционный – период становления современного «Российского психологического общества» (РПО). Специальное внимание в статье уделено анализу научной деятельности таких наиболее активных в XX в. подразделений Психологического общества, как «Комиссия по логике и психологии мышления» в 1950-1970-е гг. и секции «Психологии общества» в 1970-1990-е гг. в качестве показательных прецедентов интенсивной работы профильных подразделений РПО. В связи с этим характеризуется научная деятельность их руководителей: психологов П.А.Шеварева, Я.А.Пономарева и философов Г.П.Щедровицкого, Н.Г.Алексеева. В заключение показаны тенденции изучения психологии творчества и направления дальнейшей научной деятельности Российского психологического общества на рубеже XX-XXI вв.

Ключевые слова: психология, науковедение, философия, педагогика, человековедение, Россия, психологическое общество, научная деятельность, мышление, творчество

Введение

Развитие в России психологической науки в XIX-XXI вв. осуществляется как в государственных учреждениях (лаборатории, институты, кафедры, университеты), так и в неформальных институциях, основной из которых является научно-общественное объединение «Российское психологическое общество» (РПО). Это общество восходит к «Московскому психологическому обществу» (МПО), которое было основано в 1885 г. при кафедре философии историко-филологического факультета Императорского Московского университета (ныне

МГУ – Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова). Необходимость изучения роли МПО в истории российской психологии определяется его важным значением для развития человекознания.

Современное Российское психологическое общество (РПО) имеет давнюю – в целом 130-летнюю – историю, которая восходит к периоду создания в России в XIX в. профильных объединений ученых-профессионалов в виде императорских научных обществ. Первое в стране научное объединение было основано в 1845 г. по указу Николая I в виде Императорского русского географического общества. Затем возник целый ряд научных обществ. Так, в 1890 г. открылось Московское общество невропатологов и психиатров, затем Педагогическое общество и т.д. До этого в 1885 г. было создано Психологическое общество при кафедре философии историко-филологического факультета Императорского Московского университета. Целью «Московского психологического общества» было «содействовать развитию психологической науки в России» путем объединения ученых из сферы психологии и смежных наук и «распространения психологических знаний», что осталось актуальным и поныне. МПО быстро приобрело всероссийский масштаб за счет членства ученых из других университетов: Петербурга, Киева, Казани, Одессы, Харькова, Дерпта (Тарту). Эта традиция общероссийского объединения психологов прервалась в 1922 г. и была продолжена в 1950-х гг., когда организовалось Общество психологов СССР и при нем восстановлено в качестве его самого крупного отделения МПО.

Важность создания Психологического общества обосновывалась, помимо необходимости научного изучения психики (И.М.Сеченов, В.М.Бехтерев) и важности использования его результатов в медицине и педагогике (Н.И.Пирогов, Д.Н.Ушинский), также обсуждением в 1860-1880-х гг. ряда книг по истории психологии и философии познания (Юркевич, 1862, Владиславлев, 1866, Троицкий, 1867, 1882, Соловьев, 1874, Грот, 1880 и др.). Среди них наибольший научный интерес и общественный резонанс вызвала публикация трехтомника М.М.Троицкого «Наука о духе» (1882), где он на фундаментальной историко-научной основе обобщил и развил идеи своей докторской диссертации с учетом достижений современной философской мысли и психологической науки.

Символично, что открытие в 1885 г. МПО как неформального объединения ученых, профессионально интересующихся психологией, совпало по времени с открытием в том же 1885 г. учеником В.Вундта психофизиологом В.М.Бехтеревым первой в России формальной институции по психологии в виде психологической лаборатории в Казанском университете. Позднее в 1889 г. председатель МПО Н.Я.Грот основал периодический журнал «Вопросы философии и психологии». Таким образом, в России психология окончательно оформилась как самостоятельная наука, взаимодействующая с философией и педагогикой, а также с естествознанием, особенно с физиологией и медициной. При этом намечались междисциплинарные связи психологии как с традиционными, так и с инновационными науками. и Так, В.С.Соловьев ратовал за созда-

ние «софиологии», Вагнер – «биофизиологии», В.М.Бехтерев – «рефлексологии» (см.: Семенов, 1970), а А.П.Нечаев – «экспериментальной педагогики».

Важно подчеркнуть, что МПО изначально возникло как междисциплинарное и поликультурное содействие становлению психологии усилиями не только психологов (М.М.Трроицкий, Н.Н.Ланге, Г.И.Челпанов), но также ученых других наук. Членами МПО были выдающиеся личности, составившие цвет русской культуры рубежа XIX-XX вв.: философы (Н.Я.Грот, Л.М.Лопатин, В.С.Соловьев, Е.Н. и С.Н.Трубецкие, Г.Г.Шпет), филологи (А.Н.Веселовский, Н.И.Стороженко), искусствоведы (Н.Д.Овсянико-Куликовский, И.В.Цветаев), историки (В.О.Ключевский, П.Н.Милюков), юристы (А.Ф.Кони, М.М.Ковалевский, Ф.Н.Плевако), психиатры (П.Б.Ганушкин, С.С.Корсаков, Г.И.Россолимо, А.А.Токарский), естествоиспытатели (Д.Н.Анучин, Н.В.Бугаев, В.И.Вернадский, Н.А.Умов), богословы (А.И.Введенский), писатели (Л.Н.Толстой), а поэты (В.С.Соловьев, А.А.Фет), педагоги (П.Ф.Каптерев, П.Ф.Лесгаф) и др. Иностранцами членами МПО были выдающиеся ученые (Г.Гельмгольц, Э.Дюбуа-Реймон), философы (В.Виндельбанд, Э.Гартман, У.Джеймс, Г.Спенсер), психологи (А.Бине, В.Вундт, Т.Рибо) и др. С 1888 по 1914 гг. было опубликовано восемь выпусков «Трудов Московского психологического общества», где публиковались книги российских ученых и переводы зарубежных классиков и современников. В 1889-1918 гг. издавался теоретический орган – журнал «Вопросы философии и психологии» (который в советское время разделился на «Вопросы философии» и с 1955 г. «Вопросы психологии»), а также сборники в честь членов МПО (Н.Я.Грот, Г.И.Челпанов и др.) и их научные труды.

Рассмотрим подробнее историю зарождения в XIX в. экспериментальной психологии и роль в ее дальнейшем развитии в XX-XXI вв. Психологического общества и других институций российского человекознания..

Вехи и логика развития экспериментальной психологии как научный контекст развития Психологического общества

В середине XIX-го века немецкий философ и психолог В.Вундт поставил проблему построения системы психологического знания и разработки для его получения собственно психологических методов исследования. В качестве исходного естественнонаучного варианта решения этой проблемы он предложил в труде «Физиологическая психология» использовать поначалу те физиологические методы, которые позволяют исследовать психологическую реальность. В целях разработки специфически психологических методов для экспериментального изучения психики В.Вундт в 1879 г. открывает первую психологическую лабораторию в Дрезденском университете. Сюда начинают съезжаться психологи с целью овладения культурой эксперимента для исследования психических процессов. В 1883 г. В.Вундт организует первый в мире

Психологический институт, где стажировались многие психологии Европы, Америки и России (в т.ч. основатели отечественной экспериментальной психологии: В.М.Бехтерев, Н.А.Ланге, А.В.Лазурский и позднее А.П.Нечвев, Г.И.Челпанов, С.Ф.Чиж и др.).

Таким образом, именно В.Вунд с рядом ученых конца XIX в. (Вебер, Фехнер, Шеррингтон, Сеченов, Эббингауз, Гальтон, Кюльпе, Фрейд, Торндайк, Бехтерев, Мюнстерберг и др.) являются основателями современной экспериментальной психологии как отдельной науки в системе человекознания. Помимо этой естественнонаучной психологии, В.Вунд развивал также гуманитарную психологию в своих поздних трудах, обобщенных им в начале XX в. 10-ти томной «Психологии народов», где дана социокультурная -историческая феноменология психолингвистики и социальной психологии. Это явилось одним из истоков культурно-исторической теории развития психики крупнейшего российского психолога первой трети XX в. Л.С.Выготского (см.: Семенов, 1972).

В России на рубеже XIX-XX вв. по образцу Вундтовских институций экспериментальной психологии были созданы: 1) в 1885 г. В.М.Бехтеревым первая психологическая лаборатория в Казанском университете, 2) в 1907 г. В.М.Бехтеревым Психоневрологический институт с психологической лабораторией в Санкт-Петербурге, 3) в 1912-1914 гг. Г.И.Челпановым Психологический институт при Московском университете.

В XX в. в России развитие психологии изучается в ряде государственных институций («Институт психологии Российской академии наук» (ИП РАН), «Психологический институт Российской академии образования» (ПИ РАО – см.: Семенов, 2012) и других), во многих университетах (Петербурга, Ярославля, Новосибирска, Казани, Москвы – см.: Семенов, 2012), а также в различных секциях «Российского психологического общества». В этих и других неформальных и формальных институциях на рубеже XX-XXI вв. интенсивно развивается фундаментальная общая психология (теоретико-экспериментального исследования психических процессов: восприятия, памяти, внимания, мышления, воображения и т.п.), которая позднее дифференцировалась на такие отрасли, как психология: психогенетическая, психофизиологическая, возрастная, историческая, этническая, педагогическая социальная, организационная, экономическая, инженерная, когнитивная, а также психология сознания, рефлексии, переживаний, эмоций, воли, деятельности, поведения, личности, творчества и т.д. В психологии XXI в. это монистическое изучение психических процессов и состояний все больше дополняются их междисциплинарными исследованиями во взаимодействии со смежными науками современного человекознания: философией, логикой, лингвистикой, семиотикой, кибернетикой, эргономикой, информатикой, нейронаукой, экологией, культурологией, акмеологией, филологией, социологией, экономикой, политологией и т.д.

Для развития экспериментальной психологии в XX в. существенным было построение тестов (с множеством шкал) для параметрического изучения отдельных психических процессов, а также адаптация математических ме-

тодов для верификации их теоретико-эмпирического исследования. В начале же XXI века актуально используется программное обеспечение для компьютерного изучения нейрофизиологических, психофизиологических механизмов когнитивных психических процессов. Параллельно этому ведется разработка качественных способов психологического познания феноменологии сознания и поведения личности, а также построение тренинговых методов для диагностики и стимулирования развития человека в группах личностного роста с использованием различных психотехнологий. Рассмотрим более подробно институциональные аспекты развития российской психологии с философско-научно-исследовательских и предметно-психологических позиций.

Институциональные аспекты науковедческого анализа истории российской психологии

Пионером применения науковедения к изучению истории психологии был мой учитель в области историко-психологических исследований крупный историк и теоретик психологии М.Г.Ярошевский (см.: Семенов, 2015). Он предложил изучать в научном творчестве ученых взаимодействие таких его аспектов, как предметно-логический, личностно-деятельностный, социально-коммуникативный (Ярошевский, 1971, 1988). Отталкиваясь от этой конструктивной концепции, нами предложена с позиций системного подхода комплексная психолого-методологическая концепция науковедческого анализа психологии научного творчества (Семенов, 1992, 2009). С этих позиций науковедческий анализ истории науки заключается в комплексном (философском, логическом, методологическом, культурологическом, социологическом, психологическом) анализе развития ее проблемно-предметного содержания и информационно-методического оснащения, а также в изучении системы социокультурных, персонологических, институциональных и информационно-факторов дисциплинарного оформления и знанияемого развития. В результате изучения этой системы факторов истории науки выстраивается объемная панорама ее исторической эволюции в процессе развития общества.

Институты науки дифференцируются на такие их виды, как: творческие, инициативные, исследовательские, образовательные, управленческие. Первые два вида являют собой неформальные объединения энтузиастов в изучении какой-либо проблематики личными усилиями любопытных людей, объединенных общим к ней познавательным интересом. Три другие вида – образуют формальные институты, участие в которых реализуется посредством регламентированного трудовым договором выполнения профессиональной деятельности за социальный статус и систематическое материальное вознаграждение (в виде зарплаты).

Примерами инициативных групп и ассоциаций являются академии (в эпоху Возрождения и Просвещения) и вольные научные общества. Так, в

России психологическую проблематику разрабатывали на рубеже XIX-XX вв. энтузиасты из Философского общества, Петербургского Религиозно-Философского общества, Московского психологического общества, Педагогического общества, а в советский период XX в. и в России XXI в. – Философское общество, Общество психологов, Педагогическое общество, Историческое общество, Географическое общество и т.д. Порой эти инициативные группы носят междисциплинарный характер, в т.ч. сотворчества психологов с физиологами, педагогами, философами, что составляет персонологический аспект (Семенов, 2011, 2013) науковедческого анализа истории психологии и требует специального рассмотрения (см.: Семенов, 2009, 2014).

В дореволюционное время Философское и Психологическое общества часто заседали вместе, где обсуждали междисциплинарные проблемы (связи «души и тела», «мозга и психики», «мышления и речи», «сознания и поведения», «чувства и переживания» и т.п.) и ряд лет издавали совместный журнал «Вопросы философии и психологии», где публиковали труды не только российских, но и зарубежных ученых. Обратимся к зарождению Московского психологического общества и к научной деятельности первых институций развития психологической науки в России от середины XIX в. и до начала XX в.

Создание М.М.Троицким «Московского психологического общества» на основе анализа истории европейской психологии

Обычно институциональное развитие той или иной области науки начинается с открытия кафедры по этой специальности в столичном университете. Однако в России конца XIX в. речь шла лишь об избрании на должность профессора психологии по кафедре философии. Неблагоприятным фоном для этого послужил драконовское указание Николая I-го (после рефлексии им уроков европейских революций 1848-1849 гг.): «упразднить преподавание философии в университете светскими профессорами и, ограничив преподавание ее опытною психологиею и логикою, возложить чтение сих наук на профессоров богословия». При Александре II-ом Освободителе Университетская реформа 1863 г. предусматривала 4 факультета: физико-математический, медицинский, юридический и историко-филологический (с кафедрами церковной истории и философии). Кафедре философии было поручено вести курсы истории философии, философской пропедевтики, логики и позднее психологии и педагогики.

В этих непростых условиях начало государственной формальной институализации психологии положили В.М.Бехтерев, а неформальной профессиональной – М.М.Троицкий. Так, ученику основателя экспериментальной психологии (в Лейпцигском университете) крупнейшего психолога XIX в. В.Вундта в позднейшем академику В.М.Бехтереву (см. о нем: Семенов, 1970) на заре своей научной деятельности в 1885 г. удалось создать первую в России психологическую лабораторию в Казанском университете. В том же году россий-

ские энтузиасты изучения психологи объединились по инициативе университетского профессора философии М.М.Троицкого (1835-1899) в Московское психологическое общество. Вскоре по его же почину стал издаваться журнал «Вопросы философии и психологии» (эстафету которого в советские времена унаследовали «Вопросы философии» и «Вопросы психологии», издающиеся доныне). Таким образом, в России психологическая наука институционально возникла в 1885 г., хотя интеллектуально развитие психологической мысли началось с познания человека в религиозно-богословских и философских трактатах, а также с освоением достижений европейского человекознания.

Важный вклад в это внес трехтомник М.М.Троицкого по обобщению философско-психологических исследований, проведенных в Германии в развитие традицией европейского человекознания. На эту обзорно-аналитическую тему он (будучи пока профессором периферийного Варшавского университета) еще задолго до открытия Общества психологов защитил в 1867 г. в Петербургском университете докторскую диссертацию «Немецкая психология в текущем столетии. Историческое и критическое исследование со времен Бэкона и Локка». В ней М.М.Троицкий выступил в защиту позитивизма в науке, психологии и философии. В философско-психологическом труде «Наука о духе» он с позиций позитивизма подверг серьезной критике немецкой идеалистической метафизики (Канта, Фихте, Гегеля, Шеллинга, Гербарта), отстаивая необходимость экспериментального метода в психологии в традиции эмпиризма (Бэкона, Локка) и субъективизма (Беркли, Юма, Дж.Ст.Милля, Спенсера).

В теории познания и психологии М.М.Троицкий исходил из «общих свойств человеческого духа», к которым он относил «относительность», «относительность рефлексивность» (Наука о духе. М. 1882. Т. 1. С. 2). Троицкий выделял три направления человеческого мышления: историческое, логическое, трансцендентное. Мышление подчиняется двум основным законам: смежности и сходства, что согласуется с ассоцианизмом как господствующим направлением психологии XIX в. В психологии М.М.Троицкий придерживается ассоцианизма, согласно которому психические процессы обусловлены ассоциативной субъективной связью представлений. Эта трактовка психики восходит к Дж.Локку, заслугу которого М.М.Троицкий видит в отрицании Декартова учения о врожденных идеях, провозгласив, что все первоначальные идеи приобретаются путем опыта и разработав позднее учение об интуитивном и рефлексивном знании.

Таким образом, аналитико-критический обзор М.М.Троицкого (1867) послужил в российской философско-психологической мысли истоком первоначального обращения к проблематике рефлексии в первой отечественной монографии по истории и теории психологии (этот жанр возродили в XX в. Г.Г.Шпет, Л.С.Выготский, М.М.Рубинштейн, С.Л.Рубинштейн, А.В.Петровский, М.Г.Япошевский, и др.). Фундаментальность этой книги позволила М.М.Троицкому позднее в 1874 г. добиться не только избрания на должность профессора философии Московского императорского университе-

та, но также создания в 1885 г. Московского общества психологов, Председателем которого он был в трудные годы его зарождения и становления в 1885-1887 гг.

Руководство Н.Я.Гротом в развитии Психологическим обществом его развитие в XIX-XX вв.

В 1888 г. МПО возглавил заведующий кафедрой философии Московского университета Н.Я.Грот (1852-1899). Он создал в 1889 г. периодический орган МПО в виде журнала «Вопросы философии и психологии». Здесь стали печататься в течение трех десятилетий не только оригинальные статьи, но и обзоры как российских, так и зарубежных авторов (Гуссерль, Кюльпе и др.). Н.Я.Грот после отставки М.М.Троицкого (из-за разногласий с идеалистически настроенной профессурой МГУ) стал новым заведующим кафедрой в 1887 г. Он был более умеренный (чем М.М.Троицкий) позитивист в психологии и эклектик в философии. Н.Я.Грот. в 1880 г. в Киевском университете защитил магистерскую диссертацию, которую издал в виде книги в 1882 г. При Н.Я.Гроде в 1888-1899 гг. МПО достигло своего расцвета, ибо он организовал ряд междисциплинарных дискуссий по проблемам взаимодействия философии и психологии. На рубеже XIX-XX вв. в МПО проводился ряд дискуссий по таким фундаментальным и актуальным философско-психологическим проблемам, как: душа и тело, психология и философия, психофизическая проблема, мозги психика, соотношение ощущения и мышления в познании, психология и педагогика. Так, председателем МПО Н.Я.Гротом была инициирована многолетняя дискуссия 1889-1903 гг. о свободе воли, ибо: «как одна из труднейших задач психологии и философии, разрешаемая различно, смотря по методу, которому следует мыслитель, проблема свободы воли представляется особенно удобной почвой и для определения методов и самых стремлений психологической науки» (О свободе воли, 1889, Вып. 3. С. III-IV). В этой дискуссии в 1887-1903 гг. с докладами на МПО выступили философы-психологи Н.Я.Грот, Л.М.Лопатин, математик Н.В.Бугаев, а с рефератом – даже писатель, философ, педагог Л.Н.Толстой. На эту дискуссии о свободе воли откликнулись статьями А.И.Введенский, С.С.Корсаков, Н.Н.Ланге, И.М.Сеченов, А.А.Токарский, Г.И.Челпанов и др. Если начальным историко-научным фоном для этой полемики были философия волонтаризма А. Шопенгауэра и ее реализация в труде М.И.Владиславлева (1866) то итогом послужила концепция Н.О.Лосского, общенная им уже в начале XX в. в его известной книге (СПб.1903).

Материалы всех этих дискуссий печатались в Трудах МПО и в его журнале «Вопросы философии и психологии». Именно Н.Я.Грот был организатором издания с 1889 г. серии «Трудов» и периодического органа МПО в виде журнала «Вопросы философии и психологии». В письме к отцу от 7 апреля 1889 г. Н.Я.Грот писал: «Я задумал журнал, чтобы отрезвить общество, направить его к высшим духовным идеалам, отвлечь его от пустой политической борьбы

и повседневных дразг, помочь примирению интеллигенции с национальными началами жизни, вернуть его к родной религии и здоровым государственным идеалам, насколько такое примирение и возвращение неизбежно вытекают из утверждения философской веры в личного Бога, бессмертие души, свободу воли, в абсолютную красоту, добро и истину» (цит. по: Будилова, 1960, с. 113).

Нельзя не отметить, что большинство из этих благородных ценностей и целей ныне также звучит весьма своевременно перед нашим обществом и российской психологической наукой. Так, в отечественном человекознании возрождается интерес не только к русской философии и психологии Серебряного века (Большакова, 1994, Будилова, 1960, Марцинковская, 2005, Семенов, 2011), но также и к духовным поискам богословской мысли. Ныне это находит свое выражение в развитии христианской антропологии и психологии (Б.С.Братусь, В.И.Слободчиков) и в изучении в ней проблематики духовности (С.К.Бондырева, М.И.Воловикова, В.А.Пономаренко, П.В.Симонов, В.Д.Шадриков и др. – см.: Коваль и др., 1996).

В 1899 – 1918 гг. Председателем МПО и редактором его журнала был заведующий кафедрой философии Л.М.Лопатин (1855-1920). Для истории экспериментальной психологии в России важное значение имеет тот факт, что с 1907 г. на этой кафедре стал преподавать философию и психологию профессор Г.И.Челпанов, который до этого был профессором Киевского университета имени Святого Владимира. Переехав в Москву Г.И.Челпанов стал также товарищем (т.е. заместителем) Председателя МПО. При этом Г.И.Челпанов вел со студентами-философами семинарии по психологии, для обучения которых психологической экспериментатике создал в 1912-1914 гг. Институт психологии при кафедре философии историко-филологического факультета МГУ (см.: Семенов, 2012). Этот Институт продолжил традиции экспериментальной психологии, которые были заложены в России И.М.Сеченовым, В.М.Бехтеревым, С.С.Корсаковым, Н.Н.Ланге, А.П.Нечаевым в таких основанных ими институциях, как прикладные лаборатории: психофизиологические, психиатрические и психолого-педагогические.

В 1920-1922 г. МПО руководил его Председатель известный философ И.А.Ильин. В 1922 г. большинство негосударственных обществ, в т.ч. МПО было распущено. На последнем заседании МПО с докладом о системе древнегреческого философа Платона выступил А.Ф.Лосев, который в середине XX в. стал крупнейшим российским философом, автором многотомной «Истории античной эстетики», где развернул оригинальную систему философии.

Лишь через сорок лет в 1959 г. был проведен 1-й съезд Общества психологов СССР. Его председателями как правило были одновременно руководители формальных институций – директора институтов или деканы факультетов психологии (Б.Ф.Ломов, А.М.Матюшкин, Е.А.Климов, А.И.Донцов и др.) и лишь некоторые региональные отделения или профильные секции возглавляли их неформальные руководители (Московское – Д.Б.Богоявленская, Пермское – В.С.Мерлин). Обратимся к анализу развития экспериментальной психологии

в России в контексте тенденций эволюции мировой психологической науки в XIX-XXI вв. – как социокультурной предпосылке становления Психологического общества.

Параллельно с профессиональным объединением психологов в российской науке на рубеже XIX-XX вв. действовали другие научные общества (врачей, физиологов, педагогов, философов и т.д.), внутри которых создавались различные секции соответственно их специализации. В советское время одними из наиболее интенсивно работавших подразделений Общества психологов были его Всесоюзная секция «Психология творчества» и «Комиссия по логике и психологии мышления».

«Комиссия по логике и психологии мышления» при Обществе психологов и ее роль в развитии деятельностного подхода

Важным достижением российской философии и психологии XX в. является разработка принципов деятельностного подхода (С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Г.П.Щедровицкий, Н.Г.Алексеев) в человекознании и его психолого-педагогическая реализация (П.Я.Гальперин, В.В.Давыдов, А.В.Запорожец, В.П.Зинченко, Н.Ф.Талызина, Д.Б.Эльконин). Этому способствовала многолетняя работа в 1950-1970-е гг. «Комиссии по логике и психологии мышления», (см.: Давыдов, 1996, Семенов, 2014) организованной психологом П.А.Шеваревым (1892-1972) и философом Г.П.Щедровицким (1929-1994).

В период Хрущевской оттепели рубежа 1950-1960-х гг. деятельностный подход набирал теоретический потенциал и стремился доминировать в советской психологии. Причинами тому был ряд факторов: познавательных (изучение механизмов мышления и разработка способов его развития), прагматических (необходимость научно-методической поддержки восстановления психики после ранений и проведения школьной реформы), внутринаучных (развитие исследований, карьерный рост ученых и конкуренция научных школ), а также, по крайней мере, следующих трех социокультурных. Это, во-первых, публикация теоретических работ лидеров двух дискутировавших друг с другом вариантов деятельностного подхода – С.Л.Рубинштейна и А.Н.Леонтьева. Во-вторых, экспериментальные исследования мышления их последователей – соответственно: К.А.Абульхановой, Л.И.Анцыферовой, А.В.Брушлинского и П.Я.Гальперина, В.В.Давыдова, В.П.Зинченко, Н.Ф.Талызиной. В-третьих, публикация классических трудов, предшествующих деятельностным концепциям в целях их обоснования и трансляции, а также обучения и консолидации новых последователей.

Так, в этот период С.Л.Рубинштейн, оправившись после Сталинских репрессий, переиздает и дополняет ряд довоенных (1934 1935, 1940) и послевоенных работ (1945) по психологии деятельности (1957) и сознания (1957), включив их в качестве разделов своих обобщающих трудов (1958, 1959). Па-

параллельно А.Н.Леонтьев и А.Р.Лурия организуют публикацию фундаментальных книг по культурно-исторической теории Л.С.Выготского (1956, 1960), который был учителем не только их с соратниками (П.Я.Гальперин, А.В.Запорожец, Б.В.Зейгарник, Д.Б.Эльконин), но и ряда других психологов, развивавших также подход и С.Л.Рубинштейна (Л.В.Занков, Н.А.Менчинская и др.). Поэтому активное развитие психологических исследований, в частности, мышления (ибо тогда о рефлексии речи просто не было), с позиций изучения индивидуальной деятельности вовсе не означало присутствия в профессиональном менталитете тогдашней советской психологии других теоретических направлений. Одним из них был, например, классический ассоцианизм, ведущий свою теоретическую родословную от тракта Аристотеля «О душе» (см. об этом: Семенов, БСЭ, 1972) и нашедший свое теоретико-экспериментальное завершение в фундаментальных трудах крупнейшего психолога-ассоцианиста XX в. Петра Алексеевича Шеварева (1892-1972). Под его патронажем кружок содержательно-генетической логики (и позднее его воспреемник ММК) приобрел легальную трибуну для дискуссий в виде возглавлявшейся П.А.Шеваревым Комиссии по логике и психологии мышления.

Крупный российский ученый, психолог и педагог, доктор психологических наук, профессор, член-корреспондент Академии педагогических наук РСФСР (с 1950 г., а позднее – СССР), видный деятель Общества советских психологов. В рамках этого Общества в конце 1950-х годов он организовал (с Г.П.Щедровицким) Комиссию по логике и психологии мышления – первую социализированную научно-общественную структуру, где публично обсуждались междисциплинарные (в философских, логических, психологических, педагогических аспектах) и собственно методологические доклады по содержательно-генетической логике, развитие которой привело в 1960-е годы к возникновению ММК и ряда теоретических направлений в социальных и гуманитарных науках, а также в дизайне, эргономике и проектировании.

П.А.Шеварев, заведая с 1955 г. лабораторией психологии восприятия, обращается, в основном, к разработке фундаментальной проблематики онтологического статуса психического, а также синтезирует результаты экспериментов с мышлением в целях теоретико-экспериментального изучения открытых им обобщенных ассоциаций и формирования с их учетом понятий и интеллектуальных навыков на основе достижений психологии, педагогики, математики и логики. Именно в этот период к нему приходит широкое научное признание – переизбрание членом-корреспондентом АПН СССР и в руководство Общества психологов, а также назначение заместителем директора Института психологии АПН СССР в 1958-1961гг.

Это позволяет ему откликнуться на предложение молодых творчески мыслящих ученых во главе с психологом В.В. Давыдовым и философом Г.П. Щедровицким возглавить фактически созданную ими Комиссию по логике и психологии мышления при Президиуме Общества психологов. Петр Алексеевич, хотя и номинально руководил работой Комиссии, но при этом тактич-

но сглаживал неизбежно возникавшие в дискуссиях противоречия между ее энергичными в своем энтузиазме разностратовыми участниками, а главное – был дипломатическим буфером между зачастую строптивыми докладчиками и осмотрительным руководством Общества психологов и Института психологии, где происходили заседания Комиссии, инновационное ядро которой вышло из руководимого Г.П. Щедровицким логического кружка, трансформировавшегося позднее в ММК.

Комиссия создавалась в сложных социально-общественных условиях «оттепели» и внутри методологических дискуссий в философской и психологической стратах. Переговоры Г.П. Щедровицкого и В.В. Давыдова с П.А.Шеваревым велись осенью 1957 г., а затем, зимой, последним с директором Института психологии академиком АПН А.А. Смирновым, после чего в марте 1958 г. прошло первое заседание созданной Комиссии. Сначала ее заседания проходили два раза в месяц, а затем раз в неделю. В заседаниях, проходивших в Институте психологии П.А.Шеварев принимал сначала постоянное, а затем (из-за возраста) эпизодическое участие (вплоть до 1968 г.). Помню, как в середине 1960-х Петр Алексеевич, всегда с большой ответственностью относившийся к взятым на себя обязательствам, задавал содержательные вопросы докладчикам, хотя в дискуссию обычно не вступал, подчеркивая свою сугубо психологическую позицию в отличие от логики-методологической – членов ММК.

Научное наследство П.А. Шеварева – фундаментальные исследования в области изучения такой исходной и базовой для психологии феноменологической реальности, как ассоциативные процессы души. Открытие им механизмы обобщенных и правилосообразных ассоциаций логически завершили двухтысячелетнюю ассоцианистскую традицию в философии и психологии, восходящую к Аристотелю. Его труды (как и других классиков философии и психологии) П.А.Шеварев читал в подлинниках и, будучи энциклопедически образованным ученым, глубоко ориентировался как в классических, так и в современных исследованиях мышления. Проявлявшаяся на заседаниях эрудиция П.А.Шеварева способствовала развитию гуманитарной культуры членов Комиссии по логике и психологии мышления.

Непосредственный предмет исследований П.А.Шеварева в его классических трудах – выделенные им вариативные или обобщенные связи на фоне и в отличие от традиционно изучавшихся в эмпирической психологии простых – единичных или константных – ассоциаций. Эти обобщенные связи соответствуют обычно какому-либо правилу, т.е. являются по своей сути правилосообразными ассоциациями и обуславливают возможность практического применения соответствующего им правила к самым различным конкретным случаям, подходящим под данное правило. В результате экспериментального исследования различных видов обобщенных связей П.А.Шеварев предложил детальную классификацию ассоциаций и выявил условия возникновения правительных (и отклоняющихся от них ошибочных) ассоциаций.

Подчеркнем, что в последнем случае особенно выделяются ассоциации, возникающие независимо от субъекта. На основе выявления условий образования ассоциативных связей ученый разработал пути и способы обучения, предохраняющие от формирования у учащихся ошибочных ассоциаций, что существенно содействует повышению эффективности обучения. Тем самым П.А.Шеварев модернизировал ассоцианизм в психолого-педагогическом контексте с позиций, корреспондирующихся с логико-нормативным подходом. Его методологические основы параллельно Комиссии разрабатывались ее активными членами-философами из Московского методологического кружка (ММК) – Н.Г.Алексеевым, И.С.Ладенко, В.А.Лефевром, В.Н.Садовским, В.С.Швыревым, Э.Г.Юдиным – во главе с Г.П.Щедровицким, которые в тот период выстраивали содержательно-генетическую логику применительно к научному мышлению. По своему конструктивному масштабу значение для становления ММК психолого-педагогических исследований П.А.Шеварева обобщенных ассоциаций мышления сопоставимо с изучением его ориентировки в процессе управляемого формирования умственных действий и понятий в научной школе П.Я.Гальперина (Н.Ф.Талызина, З.А.Решетова, И.П.Калошина, И.Н.Семенов, В.Л.Данилова, И.И.Ильясов, Б.Д.Эльконин и др.) и теоретического мышления в научной школе Д.Б.Эльконина – В.В.Давыдова (Л.А.Венгер, А.З.Зак, А.В.Захарова, А.К.Маркова, Н.И.Непомнящая, В.В.Рубцов и др.)

Организованный Георгием Петровичем Щедровицким (1929-1994) Московский методологический кружок (ММК) вырос из созданного в МГУ А.А.Зиновьевым кружка содержательно-генетической логики (Б.А.Грушин, М.К.Мамардашвили, Г.П.Щедровицкий) и руководимой П.А.Шеваревым и Г.П.Щедровицким Комиссии МПО.

ММК является с середины 1950-х гг. одной из крупнейших научно-философских школ (Н.Г.Алексеев, О.И.Генисаретский, В.Я.Дубровский, В.А.Костеловский, И.С.Ладенко, В.А.Лефевр, В.М.Розин, В.Н.Садовский, Б.В.Сазонов, В.С.Швырев, Л.П.Щедровицкий и др.) российской философии и мировой методологии второй половины XX в. Эта методологическая школа разработала системный подход к междисциплинарному изучению деятельности, философский анализ которой проводился с учетом интерпретации ее логико-психологических исследований (Алексеев и др., 1991, Щедровицкий и др., 1968).

Так, на рубеже 1950-1960-х гг. с ММК сотрудничали многие впоследствии крупные психологи (В.В.Давыдов, В.П.Зинченко, В.Е.Лепский, В.М.Мунипов, Н.И.Непомнящая, Я.А.Пономарев, В.Н.Пушкин, Г.Л.Смолян, С.Г.Якобсон и др.), в 1960-1980-е ряд известных психологов (О.С.Анисимов, Т.Ю.Базаров, А.А.Пископфель, А.А.Пузырей, И.Н.Семенов, В.В.Столин, А.А.Тюков), философов (В.Г.Горохов, В.А.Лекторский, А.П.Огурцов, А.М.Пятигорский, М.А.Розов, Ю.А. Шрейдер, Э.Г.Юдин, Б.Г.Юдин) и педагогов (В.А.Болотов, В.В.Краевский, С.Д.Неверкович, И.Д.Фрумин и др.). Это плодотворное сотрудничество психологов с философами объясняется необходимостью исполь-

зовать достижения передовой философской мысли в качестве методологических средств построения теоретических основ постановки фундаментальных проблем психологического познания и разработки научных методов их экспериментального исследования и психотехнологий прикладного применения в социальной практике.

Имеется множество версий анализа, обобщения и схематизации этого развития ММК. Мне, как непосредственному участнику среднего периода (рубежа 1960 – 1970-х годов) этого развития, его логика рельефно и схематично представляется следующим образом: 1) в начале (в 1950-е годы) доминировала разработка содержательно-генетической логики, 2) в 1960-е годы разрабатывалась системодетальностная методология, 3) в 1970-е годы была развита социально-нормативная и логико-методологическая теория деятельности, 4) в 1980-е годы были созданы и получили массовое распространения организационно-деятельностные игры, 5) в 1990-е годы начало разворачиваться социально-методологическое движение 6) на рубеже 1990 – 2000-х годов была создана Школа культурной политики (см.: Семенов И.Н. Стенограмма выступления на съезде ММК. М., 1993).

Важно отметить, что позднее в Московском методологическом кружке социально-нормативный подход к логико-психологическому и методолого-педагогическому изучению и формированию мышления был конструктивно реализован с иных – системодетальностных позиций – на материале теоретико-экспериментальных исследований решения различных видов задач. Это были задачи: арифметические в исследованиях Г.П. Щедровицкого с С.Г. Якобсон, алгебраические – Н.Г. Алексеева и А.С. Москаевой, физические – В.А. Лефевра и В.М. Розина, творческие – Н.Г. Алексеева и Э.Г. Юдина, а также И.Н. Семенова, Б.Д. Эльконина и В.Л. Даниловой. Таким образом, творческое сотрудничество П.А. Шеварева с Г.П. Щедровицким и другими членами Комиссии (Н.Г. Алексеев, А.В. Брушлинский, О.И. Генисаретский, В.В. Давыдов, В.П. Зинченко, В.А. Костеловский, И.С. Ладенко, А.А. Леонтьев, В.А. Лефевр, А.М. Матюшкин, А.С. Москаева, Н.И. Непомнящая, Н.С. Пантина, Я.А. Пономарев, В.М. Розин, В.Н. Садовский, Б.В. Сазонов, В.С. Швырев, Э.Г. Юдин, С.Г. Якобсон и др.) носило не только формально-организационный характер (что само по себе было чрезвычайно важным в плане социализации новаторских идей содержательно-генетической логики), но и имело содержательное взаимодействие. Более того, это способствовало критическому соотносению с научно-психологическими традициями (в особенности, с ассоцианизмом и бихевиоризмом), конструктивное преодоление достижений которых послужило необходимым фоном как для разработки будущими участниками ММК социально-нормативного подхода к изучению мыслительной деятельности, так и собственно методологических проблем психологии – рядом ученых (В.В. Давыдов, В.П. Зинченко, А.М. Матюшкин, Я.А. Пономарев и позднее: Ф.Е. Василюк, В.Л. Данилова, А.А. Пузырей, И.Н. Семенов, А.А. Тюков, Б.Д. Эльконин), прошедших школу содержательно-генетической логики и системной методологии.

Содержательно-генетическая логика и системодетальностная методология Г.П.Щедровицкого и ее научно-концептуальная и организационно-методическая реализация в человекознании оказали инновационное воздействие на современную психологию.

При оценке выдающегося конструктивного вклада Г.П. Щедровицкого и руководимых им Комиссии и ММК в психологию, прежде всего, поражает широчайший диапазон его оригинальных исследований и конструктивных разработок в таких конкретных предметных областях психологической науки, как: культурно-историческое развитие мышления, соотношение обучения и развития, формы и содержание мышления, его средства и методы, процессы и способы решения стандартных и творческих задач, специфика понятийного, программированного, проблемного, продуктивного мышления, понимание и смысл, рефлексия и эвристика, психолингвистика и коммуникация, детская игра и детское сообщество, малые группы и организация коллективов, принятие решений и управление, дизайнерская и спортивная деятельность, педагогическая и инженерная психология, социальная и организационная психология, организационно-деятельностные игры и психотехника, методология психологии и педагогики.

Методологическую школу Г.П.Щедровицкого (на разных этапах своего профессионального становления в плодотворных дискуссиях с ним) прошли многие видные отечественные психологи: Н.Г.Алексеев, О.С.Анисимов, В.Г.Богин, А.В.Брушлинский, А.А.Веселов, Ю.В.Громыко, В.В.Давыдов, В.Л.Данилова, И.Б.Даунис, В.И.Дымерский, В.И.Дубовская, В.Я.Дубровский, В.П.Зинченко, В.А.Костеловский, И.С.Ладенко, А.А.Леонтьев, В.Е.Лепский, В.А.Лефевр, А.М.Матюшкин, А.С.Москаева, Н.И.Непомнящая, А.А.Пископфель, Н.С.Пантина, Я.А.Пономарев, А.А.Пузырей, В.М.Розин, В.Н.Садовский, Б.В.Сазонов, И.Н.Семенов, В.И.Слободчиков, Р.И.Спектор, В.В.Столин, А.А.Тюков, В.С.Шехтер, Л.П.Щедровицкий, П.Г.Щедровицкий, Б.Г.Юдин, Э.Г.Юдин, С.Г.Якобсон и другие (причем, многие из них стали также профессиональными философами, методологами, педагогами).

В процессе возникновения и эволюции Комиссии и ММК Г.П.Щедровицким создан уникальный в социокультурном плане ветвящийся механизм порождения все новых генераций методологически мыслящих профессионалов, способных творчески вести оригинальные междисциплинарные исследования и системно-технологические разработки на переднем крае науки и практики. Под непосредственным руководством Г.П.Щедровицкого и/или в сотворческих диалогах и теоретических дискуссиях с ним сформировалась целая плеяда методологически мыслящих профессионалов психологов нового типа (Н.Г.Алексеев, О.С.Анисимова, Ю.В.Громыко, В.Я.Дубровский, В.Е.Лепский, В.А.Лефевр, Н.И.Непомнящая, А.А.Пузырей, В.М.Розин, Б.В.Сазонов, И.Н.Семенов, В.В.Столин, А.А.Тюков, П.Г.Щедровицкий, Э.Г.Юдин, С.Г.Якобсон и др.), которые создали собственные научные коллективы и школы, оригинально разрабатывающие инновационные проблемы современной психологии и психотехнической практики.

Именно в разработке системно-концептуальных проектов и социокультурной организации прецедентов их социотехнической реализации на базе системоделятельной методологии ММК, а также в создании основ методологической культуры профессионалов-психологов и заключается основной вклад творческой деятельности Г.П.Щедровицкого в современную психологическую науку (в особенности в общую, социальную, педагогическую, инженерную, спортивную и организационную психологию деятельности, мышления, рефлексии, игры) и в игровую и социокультурную практику логико-методологического и психотехнического обеспечения развития науки, управления и образования.

Показательным примером развития – во многом под влиянием дискуссий в указанной Комиссии – приемов и средств методологического мышления в области психологической науки служит профессиональная деятельность крупнейшего в XX в. российского исследователя механизмов творческого мышления Я.А.Пономарева и его коллег из ММК. В двадцатилетие 1970-1990-х гг. участники ММК Н.Г.Алексеев и И.Н.Семенов продолжили традиционное сотрудничество с Обществом психологов, руководя – совместно с Я.А.Пономаревым (1982) – его секцией «Психология творчества», который обобщил с системных позиций методологическую проблематику человекознания (1983) и достижения (1983, 1990) психологии творчества, привлекающие интерес специалистов (2006, 2010) и в начале XXI века.

Развитие секции «Психология творчества» Психологического общества и других институций человекознания в XX-XXI вв.

В советское время в 1960-1980-е гг. на базе Московского Института психологии Академии педагогических наук РСФСР/СССР под патронатом члена-корреспондента АПН психолога П.А.Шеварева и под руководством методолога Г.П.Щедровицкого систематически работала междисциплинарная «Комиссия по логике и психологии мышления», в заседаниях которой участвовал цвет отечественной философии (А.С.Арсеньев, А.А.Зиновьев, Э.В.Ильенков, В.А.Лекторский, В.А.Лефевр, М.К.Мамрашвили, Ф.Т.Михаилов, В.М.Розин, В.Н.Садовский, Э.Г.Юдин и др.) и психологии (Н.Г.Алексеев, Д.Б.Богоявленская, А.В.Брушлинский, В.В.Давыдов, В.П.Зинченко, В.М. Мунипов, Н.И.Непомнящая, Я.А.Пономарев, В.Н.Пушкин, С.Г.Якобсон и мн. др.). Научная деятельность этой Комиссии (см.: Давыдов, 1996, Ладенко, 1991, Семенов, 2014, Щедровицкий, 1996). и аналогичных инициативных неформальных обществ осуществлялась в общероссийском и региональном масштабах, а также по секциям и зависела от личного почину их членов и особенно руководителей.

Так, в конце XX в. три десятилетия интенсивно работала во главе с Я.А.Пономаревым Всесоюзная секция «Психология творчества» Общества

психологов (см.: Семенов, 2006, 2015). Исследовательская деятельность этой секции и ее членов (Н.Г.Алексеев, Ч.-М.Гаджиев, Т.В.Галкина, Г.А.Голицын, В.К.Зарецкий, В.А.Моляко, М.И.Найденов, В.М.Петров, Л.М.Попов, Я.А.Пономарев, И.Н.Семенов, А.В.Советов, С.Ю.Степанов, Д.В.Ушаков, А.Б.Холмогорова и др.) привлекла внимание не только многих российских, но также и зарубежных ученых (В.Маттеус, П.Сааринен и др.).

Проиллюстрируем конкретную профильную работу «Общества психологов» на материале науковедческого анализа научной деятельности этой его наиболее активной секции «Психология творчества». Периодизация становления и развития Всесоюзной секции «Психология творчества» Общества психологов представляет собой цепь следующих последовательных этапов.

На первом – предварительном – этапе во второй половине 1970-х гг. формировались предпосылки (в виде научного задела) и возникал замысел создать в рамках РПО секцию по «психологии творчества» для развития и координации исследований в этой сфере человекознания. Этот замысел возник у Я.А.Пономарева в 1977 г. во время одной из его встреч с философом Н.Г.Алексеевым и психологом И.Н.Семеновым. Все трое подружились еще на рубеже 1960-1970-х гг. в Институте истории естествознания и техники АН СССР (ИИЕиТ), когда сотрудничали в разработке психолого-науковедческой проблематики научной деятельности в созданном М.Г.Ярошевским (см.: Семенов, 2015) секторе «психологии научного творчества».

С 1972 г. Я.А.Пономарев работал в Институте психологии АН СССР, а Н.Г.Алексеев и И.Н.Семенов с 1975 г. – в созданной крупным философом Э.Г.Юдиным «Лаборатории методологических исследований деятельности» в руководимом В.П.Зинченко «Отделе эргономики» Всесоюзного института технической эстетики (ВНИИТЭ) АН СССР (см. о них: Семенов, 1997, 2004, 2011, 2015). После кончины Э.Г.Юдина (1930-1976) созданная им лаборатория стала называться «группой методологии эргономики», заведующим которой стал И.Н.Семенов. Под его и Н.Г.Алексеева научным руководством сотрудницы этой группы (В.К.Зарецкий, Н.Б.Ковалева-Сазонтьева, А.Б.Шейн, А.Г.Шубаков) в сотрудничестве с эргономистами (В.П.Зинченко, В.М.Мунипов, В.К.Оше), философами (А.А.Игнатъев, В.С.Швырев, Б.Г.Юдин) и психологами (С.Ю.Степанов, В.Умрихин, Е.Г.Юдина) подготовили три методологических сборника, а во главе с В.П.Зинченко и В.М.Муниповым (см. о них: Семенов, 2014, 2013) – международное фундаментальное руководство по линии Совета экономической взаимопомощи (СЭВ) «Эргономика: принципы и рекомендации» (Бошев и др., 1981) и словарь «Эргономика в определениях» (1980).

Разрабатывая методологические средства эргономики мы с Н.Г.Алексеевым (1979) продолжали вести методологический анализ концептуальных схем деятельности в контексте фундаментального исследования процессов поиска и принятия решений, в т.ч. в рефлексивном аспекте на материале решения творческих задач (Семенов, 1976, Семенов и др., 1977). При этом под руководством Н.Г.Алексеева (1980) мы с коллегами (В.К.Зарецкий,

Б.А.Злотник, И.Д.Глячков, С.Ю.Степанов, А.Б.Холмогорова) обратились также к прикладным исследованиям шахматного творчества (Алексеев и др., 1980, 1984).

Параллельно этому Я.А.Пономарев продолжал свои фундаментальные теоретико-экспериментальные исследования психологии творчества, начатые им еще в 1950-е гг. в МГУ под руководством П.Я.Гальперина и А.Н.Леонтьева, продолженные в 1960-е гг. в лаборатории В.В.Давыдова в НИИОПП, в 1970-е гг. в секторе М.Г.Ярошевского в ИИЕиТ и обобщенные в монографиях (Пономарев, 1960, 1967, 1971), в т.ч. изданных в ИПАН (Пономарев, 1976-а, 1976-б).

Таким образом, в фундаментальных книгах Я.А.Пономарева и в теоретико-методологических трудах Н.Г.Алексеева, И.Н.Семенова (Alexeev, Semenov, 1978 Semenov, 1978) ко второй половине 1970-х гг. сложилась основательная база для обобщения достижений классической и современной психологии творчества. Эта база стала концептуально-методической основой развертывания и координации на проектировавшейся секции множившихся в стране теоретико-экспериментальных исследований творческих процессов: интуиции (Пономарев, 1967, Гурова), инсайта (Брушлинский, Матюшкин, 1972, Зарецкий, Семенов, 1979), рефлексии (Лефевр и др., 1969, Семенов и др., 1977, Зак, 1979, Кулюткин, 1979), эвристики (Пушкин, 1967, Тихомиров, 1969).

На втором – организационном – этапе в 1978 г. организаторами секции (Н.Г.Алексеев, Я.А.Пономарев, И.Н.Семенов) намечались ее перспективы, создавался актив (Г.А.Голицын, В.К.Зарецкий, В.М.Петров, В.Э.Реньге, С.Ю.Степанов, В.В.Умрихин, А.Б.Холмогорова, Е.Г.Юдина) и стали проводиться пробные дискуссии.

На третьем – межрегиональном – этапе на рубеже 1970-1980-х гг. к работе в секции начали привлекаться специалисты по проблематике творчества из союзных республик и различных регионов: В.А.Моляко (Украина), А.Т.Шумилин (Крым), Г.Я.Буш (Латвия), С.В.Кондратьева (Беларуссия), И.В.Палагина (Киргизия), В.Т.Ополев (Приднестровье), Л.М.Попов (Татарстан), Г.С.Сухобская (Ленинград), С.В.Дмитриев (Нижний Новгород), И.С.Ладенко (Новосибирск), Ю.К.Корнилов (Ярославль) и др. С рядом из них велась переписка, кто-то из энтузиастов смог приехать в Москву за свой счет или в командировку в ИПАН и лично выступить с докладом на заседаниях секции, о работе которой появилась первая информация в научном журнале (Пономарев и др., 1979).

На четвертом – монографическом – этапе в начале 1980-х гг. был взят курс на подготовку коллективной монографии с обоснованием системного, информационного, семиотического, деятельностного, личностного и других подходов и теоретико-экспериментальным исследованиям творчества (в т.ч. его логических, интуитивных, рефлексивных аспектов) и обобщением их результатов. Параллельно этому стали систематически проводиться заседания секции, а обсуждение докладов ее участников секции – отражаться в двух ведущих психологических журналах (Пономарев, 1982-а, 1982-б). При этом Я.А.Пономарев монографически предложил концепцию методологии совре-

менной психологии (1983-а), а участники секции издали под его редакцией коллективную монографию (1983-б) и циклы статей как по рефлексивности продуктивного мышления, так и прикладной методологии инженерной психологии и эргономики (Бошев, Алексеев и др., 1981, 1983).

На пятом этапе – «секционных конференций» – в середине 1980-х гг. участниками секции начали проводиться различные (в т.ч. международные) конференции по психологии и педагогике творческого мышления и рефлексии (Семенов, Степанов, 1984). Так, на факультете психологии МГУ в 1983 г. нами была организована при поддержке П.Я.Гальперина первая в стране конференция по психологическим аспектам изучения рефлексии (Семенов, Степанов, 1983-б), а в 1984 г. на философском факультете НГУ в Новосибирском Академгородке при поддержке И.С.Ладенко – конференция на тему «Рефлексия в науке и обучении» с изданием сборника ее материалов. В 1983 г. в ИПАН секция провела «Первый советско-финский симпозиум» по проблемам психологии творчества (Пономарев и др., 1983-в) с публикацией сборника его материалов на английском языке (Alexejev etc, 1986).

На шестом – междисциплинарном – этапе на рубеже 1980-1990-х гг. участники секции стали в своих исследованиях использовать наряду с психологическими методами изучения творчества также подходы смежных гуманитарных наук: философии, логики, лингвистики, семиотики, филологии, культурологи, педагогики. Результаты этих междисциплинарных исследований начали обсуждаться на конференции «Творчество и педагогика», проведенной в 1988 г. Московским философским обществом совместно с секцией «Психология творчества» Общества психологов с изданием пяти томов ее материалов. Один из них был посвящен рефлексивной психологии и педагогике творчества (Пономарев и др., 1988). Обсуждение на этой конференции междисциплинарных проблем прикладного изучения педагогики творчества (Пономарев и др., 1990) расширило познавательный контекст методологического анализа тенденций и перспектив развития психологии творчества (Пономарев и др., 1988), а также обобщения ее современных достижений (Пономарев и др., 1990). Научные достижения участников секции получили высокую оценку в профессиональном сообществе психологов, в т.ч. зарубежных. Так, ряд разделов монографического обзора достижений советской психологии мышления в изданной в Германии, Канаде и Швейцарии фундаментальной книге немецкого ученого Вольфгарта Маттеуса (1988) посвящен исследованиям Н.Г.Алексеева, В.К.Зарецкого, Я.А.Пономарева, И.Н.Семенова, С.Ю.Степанова и др.

На седьмом этапе в период революционных событий первой половины 1990-х гг. работа секции в столице сужается по объективным причинам. Ибо резко сокращается бюджетное финансирование науки, из-за чего не только сворачиваются командировки активистов секции из регионов в Московские вузы и институты, в т.ч. в ИП АН/РАН, но и сокращаются возможности публикации трудов ее участников. Так, из-за неразберихи при переходе к рыночным отношениям в старом советском Издательстве «Наука» были утеряны макеты

подготовленных в секции к изданию под редакцией Я.А.Пономарева двух книг: пилотного проекта «Большой психологической энциклопедии» и коллективной монографии по психологии творческого мышления. К глубокому сожалению, восстановить энциклопедию так и не удалось, хотя ее часть была позднее опубликована под редакцией К.Бардина. Большинство же разделов указанной последней коллективной монографии секции было позднее опубликовано с согласия авторов (Н.Г.Алексеев, Г.А.Берулава, А.М.Матюшкин, Я.А.Пономарев, И.Н.Семенов, О.К.Тихомиров и др.) в Бийском пединституте в виде статей двух выпусков Ежегодника «Психология мышления», изданных в 1994 и 1995 гг. под редакцией Г.А.Берулава и И.Н.Семенова. Результаты других теоретико-экспериментальных исследований, проводившихся участниками секции были опубликованы в трудах ряда научно-практических конференций по философии, психологии и педагогике творчества. Эти конференции с изданием их материалов были проведены руководством секции совместно с ее региональными участниками: в Гродно с С.В.Кондратьевой (1990), Новосибирске с И.С.Ладенко (1991, 1992, 1994, 1995, 1996), Нижнем Новгороде с С.В.Дмитриевым, Киеве с В.А.Моляко (1995), Одессе и Тирасполе с В.Т.Ополевым, Красноярске с В.М.Дюковым (1995), Санкт-Петербурге с Г.С.Сухобской, Тамбове с Н.А.Коваль, Твери с И.Г.Богиным (1994) и др. Так, И.Г.Богин, И.С.Ладенко, И.Н.Семенов организовали в 1990-2000-е гг. ряд конференций по проблематике роли рефлексии в мышлении, творчестве, интеллектуальной деятельности и развитии креативной личности в профессиональной деятельности и инновационном образовании.

Возникшие в России в рамках секции «Психология творчества» Психологического общества научные школы (во главе с Н.Г.Алексеевым, В.А.Моляко, Я.А.Пономаревым, И.Н.Семеновым) развивают международное сотрудничество в изучении актуальных проблем психологии мышления, творчества и креативной личности. Так, интерес к нашей научной школе (Семенов, 2010) рефлексивной психологии и педагогике творчества возник за рубежом сначала в США (Semenov, 1978, Kholmogorova etc., 1982), Болгарии (Зарецкий, Семенов, 1981), Чехословакии (Алексеев, Семенов, 1978) и Финляндии (см.: Saارينen, 1986). Затем германский психолог В.Маттеус провел анализ исследований этой школы (в изучении рефлексивной регуляции мышления) в контексте обзора советской психологии (см.: Зарецкий и др., 1990, Макурова, 2014) в своей международной монографии (Matthaus, 1988-a), опубликованной издательством «Верлаг» на немецком языке одновременно в Германии (Ганновер), Канаде (Торонто) и Швейцарии (Цюрих). Важно подчеркнуть что эти книги родились в результате не только теоретического анализа автором трудов советских философов и психологов, но и сотворческих диалогов с рядом из них во время его командировок в СССР в 1980-е гг. Особенно В.Маттеуса интересовала реализация системного подхода (Н.Г.Алексеев, Б.Ф.Ломов, Г.П.Щедровицкий, Э.Г.Юдин) в психологии творческого мышления (И.Н.Семенов, В.К.Зарецкий), интуиции (Я.А.Пономарев, Л.Л.Гурова), рефлексии (И.Н.Семенов, С.Ю.Степанов).

В связи с этим В.Маттеус (1988) – на фоне анализа достижений советской психологии мышления – специально проанализировал достижения «группы И.Н.Семенова» в теоретико-экспериментальном исследовании рефлексивности творческого мышления. Так, В.Маттеуса интересовали (обзор его книг см.: Зарецкий и др., 1990, Макурова, 2014, Семенов, 1989) следующие аспекты изучения роли рефлексии в творческом мышлении: 1) разработка средств системного подхода к психологии мыслительной деятельности, 2) трактовка рефлексии как компоненты многоуровневой модели саморегуляции мышления, 3) функция рефлексии как средства преодоления блокады мыслительного процесса, 4) реализация дифференцированной системы типов рефлексии путем рефлетирования, 5) теория рефлексивной саморегуляции мышления, 6) перспективы дальнейшего развития теории рефлексии, 7) метакогнитивное толкование рефлексии и дифференциация видов личностной рефлексии.

С учетом повторного обращения к обзору фундаментальных достижений рефлексивной психологии творческого мышления В.Маттеусом (Matthaus, 1988-б), а также издания нашим соавтором Н.Н.Костюковым (2014-б) в Германии монографии по модернизации медицинского образования (Костюков, 2014-а), позднее в 2000-2010 гг. другое немецкое издательство «Ламберт» стало сотрудничать с нами (Дюков и др., 2010 в сфере прикладной педагогической психологии и педагогики, в т.ч. по проблемам общего (Шуляк и др., 2014), профессионального (Костюков, 2014) и инклюзивного (Дюков и др., 2010, 2011, Тюльпанова и др., 2013) образования.

Так, по линии инклюзивного образования в 2014 г. в немецком издательстве «Ламберт» Е.Н.Орлова, В.М.Дюков, И.Н.Семенов опубликовали еще одну монографию «Дети с ограниченными возможностями здоровья: методология, практика» (Саарбрюккен. Ламберт. 2014 – 396 с.). Совместно с Международным издательским домом LAP Lambert Academic Publishing Институт рефлексивной психологии творчества и гуманизация образования (ИРПТиГО) Международной Академии гуманизации образования (МАГО, Сочи-Магдебург), его Красноярский филиал реализуют комплексную исследовательскую программу «Детство – 2030». В данной программе особое внимание мы обращаем на издание монографий, научно-методических и справочных пособий, программ по направлению «Адаптированные образовательные программы для детей с ограниченными возможностями здоровья.

Заключение: современные направления изучения психологии творчества в развитие традиций Психологического общества

В связи с реорганизацией в середине 1990-х гг. Общества психологов СССР и создания Российского психологического общества в его новой структуре под руководством председателя Московского отделения РПО Д.Б.Богоявленской была создана секция психологии одаренности, где на рубеже 1990-2000-х гг.

продолжают исследоваться проблемы изучения и развития способностей и творчества. В результате обретения Украиной государственности Заместитель Председателя Всесоюзной секции «Психология творчества» академик АПНУ В.А.Моляко реорганизовал ее Украинское отделение в самостоятельную секцию. Под его редакцией на базе психологического института АПНУ стала издаваться серия трудов по психологии творчества, в т.ч. с участием членов (см.: Семенов, 2010, 2011) прежней Всесоюзной секции. // В целях координации ставших актуальными на переломе эпох исследований рефлексивности (Семенов, 2012, Semenovb 2012) творчества при Международной академии гуманизации образования (Сочи-Магдебург: президент – академик РАО и МАГО М.Н.Берулава) в 1995 г. был создан Институт рефлексивной психологии творчества и гуманизации образования (директор – академик АПСН и МАГО И.Н.Семенов). Он стал проводить на рубеже 1990-2000-х гг. ряд конференций с публикацией их материалов (Дюков и др., 1995, Коваль и др., 1996, Болховитина и др., 2000) и изданием книг и монографий (Семенов, 1995, 2000, 2013, 2014), в т.ч. коллективных (2003, 2004, 2011) по психологии, акмеологии и педагогике рефлексии и творчества в управлении и инновационном образовании. Ряд участников секции «психология творчества» защитили множество кандидатских (Л.Н.Алексеева, И.В.Байер, Т.В.Галкина, Г.И.Давыдова, В.М.Дюков, В.А.Елисеев, В.К.Зарецкий, Н.Б.Ковалева, А.В.Растянников, Г.Ф.Похмелькина, И.Н.Семенов, А.В.Советов, В.В.Умрихин, Д.В.Ушаков, А.Б.Холмогорова и др.) и докторских диссертаций (Н.Г.Алексеев, Г.И.Давыдова, Л.И.Мищик, М.И.Найденов, Л.А.Найденова, П.А.Оржековский, Л.М.Попов, И.Н.Семенов, С.Ю.Степанов, Д.В.Ушаков, А.Б.Холмогорова и др.).

При этом были организованы конференции не только по психологическим проблемам изучения творчества, но и по его философским, методологическим, акмеологическим, педагогическим и социальным аспектам, а также по изучению и развитию исследовательской деятельности учащихся (Н.Г.Алексеев, А.В.Леонтович, П.П.Обухов), в т.ч. с обсуждением докладов по научно-исследовательскому творчеству самих учащихся школ и гимназий (Т.Г.Болдина, Д.А.Кузнецова, И.Н.Семенов). При проведении этих конференций одаренных школьников нами применялся ряд рефлексивно-организационных способов, которые использовались на дискуссиях в Московском методологическом кружке (см.: Ладенко и др., 1996, Давыдов, 1995б, Семенов, 2014, Щедровицкий, 1996) и на секции «Психология творчества» (Пономарев и др., 1979, 1983, 1988) Общества психологов.

Помимо изучения и развития способностей одаренных детей, еще одним из интенсивно развивающимся направлением организационно-психологического исследования творчества на рубеже XX-XXI вв. является созданная А.А.Дрекачем с Н.В.Кузьминой современная акмеология (Абульханова и др., 1994), в т.ч. рефлексивная (Деркач и др., 2005). Здесь исследуются – с участием членов секции «Психология творчества» (И.В.Байер, Г.Н.Бершацкий, Р.Н.Васютин, Н.Б.Ковалева, А.В.Растянников, И.Н.Семенов, С.Ю.Степанов и

др.) и с учетом ее достижений – профессиональное мастерство и творчество взрослых специалистов как субъектов профессионально-творческой деятельности и креативной индивидуальности (Деркачи др., 2005) и социализирующей в социальных стратах личности. Другое быстро развивающееся направление связано с изучением допрофессионального развития творческого субъекта, каковым является одаренный ребенок. Это направление интенсивно развивается как в формальных институциях (А.М.Матюшкин, Д.В.Ушаков, Н.Б.Шумакова, Е.И.Щебланова, В.С.Юркевич), так и по линии Общества психологов (Богоявленская, Шадриков, 1997) и др. При этом продолжают развиваться – в т.ч.с участием членов секции «Психология творчества» – такие традиционные направления человекознания, как психология технического (Г.С.Альтшуллер, В.К.Зарецкий, Н.Б.Ковалева, Т.В.Кудрявцев, И.Н.Семенов, А.В.Советов), шахматного (Н.Г.Алексеев, Б.А.Злотник, Н.В.Крогиус, О.К.Тихомиров), научного (А.В.Балаева, А.А.Деркач, И.Н.Семенов, А.В.Юревич, М.Г.Ярошевский), художественного (Л.Я.Дорфман, МЗись, М.Г.Ярошевский) и педагогического (Н.Г.Алексеев, Ю.Н.Куллоткин, Н.Д.Никандров, И.Н.Семенов, С.Ю.Степанов, Г.С.Сухобская и др.) творчества и продуктивного мышления и креативной личности (их обзор см.: Семенов, 2012).

В связи с ростом в современном обществе интереса к проблемам его модернизации посредством разработки и внедрения инноваций ныне в начале XXI в. вновь становятся актуальными не только прикладные (психолого-педагогические и организационно-психологические), но и фундаментальные (общепсихологические и междисциплинарные) исследования проблематики психологии творчества (Пономарев, 1996, Ярошевский, 1998). Так, в 2000-2010-е гг. в ИП РАН систематически проводятся научные конференции по проблемам интеллекта, способностей, одаренности и творчества. В 2005 г. по инициативе ученика Я.А.Пономарева члена-корреспондента РАН Д.В.Ушакова был проведен в Москве и Звенигороде Международный Конгресс по психологии творчества, а в 2010 и в 2015 гг. в Москве и Перми – конференции по проблемам интеллекта, способностей и творчества. В материалах этих конференций публикуются доклады не только современных специалистов по когнитивно-креативным способностям, но также ряда участников (Д.Б.Богоявленская, М.И.Воловикова, Т.В.Галкина, В.А.Елисеев, В.А.Моляко, М.И.Найденов, Л.А.Найденова, В.М.Петров, А.В.Растянников, И.Н.Семенов, С.Ю.Степанов, Д.В.Ушаков и др.) прежней секции «Психология творчества». Причем, эти конференции посвящены памяти ее основателя почетного академика РАО Я.А.Пономарева, а в их материалах (см. Ушаков, 2006, 2010, 2011, 2015) обобщены достижения созданной им научной школы общей и прикладной психологии творчества. С учетом воздействия фундаментальных трудов Я.А.Пономарева в начале XXI в. в отечественном человекознании ведется исследование разных аспектов психологии творчества и развиваются различные научные школы (их обзор см.: Семенов, 2009) как в психологии, так и в смежных науках.

В результате деятельности научной школы психологии творчества (см.: Пономарев и др., 1979, 1988) были опубликованы 6 коллективных книг, в т.ч. 2 в издательстве «Наука» (Пономарев и др., 1983, 1990). Позднее члены этой секции сгруппировались в 3 разные научные школы: по общей психологии творчества (основатель Я.А.Пономарев), по рефлексивно-гуманитарной психологии и педагогике творчества (руководитель И.Н.Семенов), по проектированию инноваций в образовании (создатель Н.Г.Алексеев). Так, научные школы Я.А.Пономарева, И.Н.Семенова после их основания и развития продолжали свои творческие поиски в режиме свободных научных ассоциаций. Напротив, Н.Г.Алексеев не только создал еще одну междисциплинарную ассоциацию (на базе Института теории и истории педагогики РАО) в виде неформального Научного Совета по философии образования при Президиуме Российской академии образования (Алексеев и др., 1995), но и организовал формальные два исследовательских Отдела в системе РАН и РАО (см.: Семенов, 2012). Историко-психологической литературе присущ интерес к научным школам (Ждан, 1988, Семенов, 1983, Ярошевский, 1977), обобщению достижений и дальнейшему развитию которых в современной психологии уделяется все большее внимание (Журавлев и др., 2006, Карпенко, 2014, Леотньев Д.А. и др., 2002, Семенов, 1992, 2015, Ярошевский, 1977, и др.).

В результате анализа институциональных аспектов истории психологии одним из науковедческих выводов служит важное для перспектив психологической науки положение о том, что ее прогресс (Семенов, 2009) во многом определяется развитием научных направлений и школ (Ждан и др., 1988, Ярошевский, 1977), максимально благоприятными социокультурными условиями для становления которых – как коллективных субъектов научного творчества (Орлов и др., 1991, Ярошевский, 1982) – является междисциплинарное взаимодействие формальных (лабораторий, кафедр) и неформальных (кружков, секций) институций организации современной неклассической науки. Создание таких полиинституциональных условий для регулярных (внутринаучных и междисциплинарных) коммуникаций и сотворческих поисков является одной из главных заслуг «Психологического общества» в истории поступательного развития российской психологии.

Литература

- Абульханова К.А., Анцыферова Л.И., Кольцова В.А. и др. Психологическая наука в России XX столетия: проблемы теории и истории / Под ред. А.В.Брушлинского. М. 1997 – 576 с.
- Абульханова К.А., Лэнгле А., Семенов И.Н. и др. Психология индивидуальности: новые модели и концепции (Международное научное издание) / Под ред. Е.Б.Старовойтенко, В.Д.Шадрикова. М. МОДЭК. 2009
- Аллахвердов В.М., Пономарев Я.А., Семенов И.Н. и др. Психология творчества: школа Я.А.Пономарева / Под ред. Д.В.Ушакова. М. Наука. 2006

- Алексеев Н.Г., Зарецкий В.К., Семенов И.Н. Когнитивизм как общепсихологическая концепция познавательных процессов и научения // Вопросы психологии. 1979. N 2. С. 164-169
- Алексеев Н.Г., Зарецкий В.К., Семенов И.Н. и др. Методология рефлексии концептуальных схем деятельности поиска и принятия решения. Новосибирск: НГУ, 1991.
- Алексеев Н.Г., Ладенко И.С., Семенов И.Н. и др. Мысли о мыслях. Т. 1. Рефлексивное мышление и творчество. Ч. 1. Теоретические проблемы рефлексии; Ч.2. Проблемы рефлексии в решении творческих задач /Под ред. Ладенко И.С., В.В.Давыдова, И.Н.Семенова и др. Новосибирск. НИИПК. 1996
- Алексеев Н.Г., Пономарев Я.А., Юдин Э.Г. и др. Проблемы научного творчества в современной психологии / Под ред. М.Г.Ярошевского. М. Наука. 1971
- Андреева Г.М., Ждан А.Н., Семенов И.Н. и др. // Прогресс психологии. Критерии и признаки /Под ред. А.Л.Журавлева, Т.Д.Марцинковской, А.В.Юревича. М. ИП РАН. 2009
- Берулава Г.А., Семенов И.Н. (ред.). Современные проблемы психологии мышления. Ежегодник. Вып. 1, 2. Бийск. БиГПИ. 1994, 1995
- Берулава Г.А., Семенов И.Н. (ред.). Психологические проблемы развития творческих способностей в условиях гуманизации образования. Бийск: БиГПИ, 1995
- Богоявленская Д.Б., Шадриков В.Д. (ред.). Рабочая концепция творчества и одаренности. М. 1997
- Болдина Т.Г., Семенов И.Н. (ред.-сост.). Человек в изменяющемся мире: сферы творчества человека (10-я Окружная научно-практическая конференция учащихся гимназий). М. АПСН. 2007. – 104 с.
- Бошев П., Алексеев Н.Г., Семенов И.Н. и др. Теоретические и методологические основы эргономики //Эргономика: Принципы и рекомендации. Международное методическое руководство /Под ред. В.М.Мунипова, В.П. Зинченко, И.Н.Семенова и др. М. ВНИИТЭ-СЭВ. 1981; 1983. С. 7- 38.
- Братусь Б.С. Русская, советская, российская психология. М. 2000
- Будилова Е.А. Борьба идеализма и материализма в русской психологической науке (Вторая половина XIX- начало XX вв.). М. Изд-во АН СССР. 1960 – 348 с.
- Васютин Р.Н., Семенов И.Н. Игрорефлексика развития профессионального роста менеджеров средствами рефлексивного видеотренинга. М.-Запорожье. ИРПТи-ГО. 1998 – 104 с. (Украина)
- Владиславлев М.И. Современные направления в науке о душе. СПб. 1866
- Гальперин П.Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий // Исследование мышления в советской психологии М, Наука, 1966
- Грэхем Л.Р. Естествознание, философия и науки о человеческом поведении в Советском Союзе (с англ.). М.: ИПЛ, 1991. .
- Грот Н.Я. Психология чувствований в ее истории и главных основах. М. 1880 (1852-1899) С 1886 г. МПО
- Грот Н.Я. Значение чувства в познании и деятельности человека. М. 1889

- Давыдов В.В. История работы Комиссии по логике и психологии мышления // Вопросы методологии. 1995. N 1-2
- Давыдова Г.И., Семенов И.Н. Историко-культурный аспект психотерапии: рефлексивно-психологическое развитие философских взглядов К.Роджерса // Феноменология искренности: к 100-летию К.Роджерса. Винница: Изд-во «Поділля -2000». 2002. С.128-137 (Украина)
- Деркач А.А., Семенов И.Н., Балаева А.В. Рефлексивная акмеология творческой индивидуальности. М. РАГС. 2005 - 196 с.
- Дорфман Л.Я., Семенов И.Н., Ушаков Д.В. и др. Психология творчества: к 90-летию Я.А.Пономарева. Коллективная монография / Под ред. Л.Я.Дорфмана, Д.В.Ушакова. Пермь. ПГПУ. 2010
- Дюков В.М., Бойдик Л.А., Семенов И.Н. Теоретические и методологические основы школьного инклюзивного образования. Саарбрюккен. Ламберт. 2012 – 547 с. (Германия).
- Дюков В.М., Семенов И.Н. Социокультурный проект «Российский предприниматель» (опыт работы школ Красноярского региона) // Школа будущего рождается сегодня. Международный проект «Россия – США: Образование для будущего». М., РАО, 1995, с. 109 – 121.
- Дюков В.М., Семенов И.Н., Шайхтдинова Р.В. Рефлексивный коучинг: концепты, технологии, программы. Саарбрюккен. Ламберт. 2010 – 360 стр. (Германия)
- Ждан А.Н. Российская психология. Антология. М. 2011
- Журавлев А.Л., Семенов И.Н., Степанов С.Ю. и др. Творчество: от биологических оснований к социальным и культурным феноменам /Под ред. Д.В.Ушакова (Серия: Научные школы ИП РАН). М. ИП РАН. 2011.- с. 606-624
- Зарецкий В.К., Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Рефлексивно-личностный аспект формирования решения творческих задач // Вопросы психологии. 1980. N 5. С.112-117
- Ковалева Н.Б., Семенов И.Н. Методы исследования и развития группового творчества в образовании взрослых // Гуманистические тенденции развития образования взрослых в России и США /Под ред. М.В.Кларина, И.Н.Семенова. М. РАО. 1994
- Костюков Н.Н., Семенов И.Н. Профессиональное образование врачей: методология проектирования модернизации средствами системно-развивающего подхода. М. Федеральный институт развития образования Министерства образования и науки РФ. 2014-6 – 64 с.
- Ладенко И.С., Пономарев Я.А, Семенов И.Н. и др. (ред.). Рефлексивные процессы и творчество. В 3-х ТТ. Т. 1, 2: Материалы конференции. Т. 3. Методические рекомендации конференции. Под ред. И.С.Ладенко, И.Н.Семенова и др. Новосибирск: НГУ, 1991.
- Макурова А.В. Развитие И.Н.Семеновым рефлексивной психологии: от исследований мышления к формированию научной школы (обзор по материалам книги В.Маттеуса, Nettingen, 1988) // Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. 2014. N 6. С. 58-96
- Матюшкин А.М. Основные направления исследований мышления и творчества // Психологический журнал. 1984. Т. 5. N 1

- Микулинский С.Р., Ярошевский М.Г. Психология научного творчества и науковедение //Серия ИИЕТТ АН СССР «Науковедение»: Научное творчество. М. Наука. 1969. С.5-22
- Орлова Е.В., Дюков В.М., Семенов И.Н. Дети с ограниченными возможностями здоровья и инклюзивное образование. Саарбрюккен. Ламберт. 2014 – 396 с. (Германия).
- Пономарев Я.А. Психика и интуиция. М. Политиздат. 1967
- Пономарев Я.А. Психология творчества. М.Наука. 1976
- Пономарев Я.А. Методологическое введение в психологию. М. Наука. 1983 – 205 с.
- Пономарев Я.А., Алексеев Н.Г., Семенов И.Н. Исследование проблем психологии творчества //Вопросы психологии. 1979. N 2
- Пономарев Я.А., Семенов И.Н., Зарецкий В.К., Алексеев Н.Г., и др. Исследование проблем психологии творчества. . Коллективная монография /Под ред. Я.А.Пономарева. М. Наука. 1983
- Пономарев Я.А., Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Итоги и перспективы развития психологии творчества. // Психологический журнал. Т. 9. 1988. N 4. С. 151-152
- Пономарев Я.А., Семенов И.Н., Степанов С.Ю. (ред.). Психолого-педагогические аспекты развития творчества и рефлексии. М., Философское общество. 1988.
- Пономарев Я.А., Семенов И.Н., Степанов С.Ю., Богдавленская Д.Б. и др. Психология творчества: общая, дифференциальная, прикладная. Коллективная монография /Под ред. Я.А.Пономарева. М. Наука. 1990 – 224 с.
- Похмелькина Г.Ф., Семенов И.Н. Рефлетехнологии медиации в современной зарубежной практической психологии и конфликтологии // Психология. Журнал ВШЭ. Т. 5. 2008. N 1. С. 121-138
- Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. М. АН СССР. 1959
- Семенов И.Н. Бехтерев Владимир Михайлович. Блонский Павел Петрович. Выготский Лев Семенович. Вюрцбургская школа. Душа. Индивидуальность. Кюльпе Освальд //БСЭ. 3-е изд. ТТ. 3, 5, 10, 14/ М. СЭ. 1970-1973
- Семенов И.Н. Опыт экспериментального моделирования интеллектуально-личностных аспектов творческой деятельности //Материалы IV съезда Общества психологов. Тбилиси. Мецниереба. 1971
- Семенов И.Н. Методологические проблемы системной организации мыслительной деятельности //Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник-1982. М. Наука. 1982. с. 301-319
- Семенов И.Н. Современная советская психология мышления: панорама фундаментальных достижений // Психологический журнал АН СССР. 1989. N 6. С. 160-162
- Семенов И.Н. Проблемы рефлексивной психологии решения творческих задач. М. НИИОПП. 1990 – 216 с.
- Семенов И.Н. Методологические основы Московской школы рефлексивно-гуманитарной психологии и педагогики творчества //Методологические концепции и школы в СССР (1951-1991). Новосибирск. НГУ. 1992

- Семенов И.Н. Рефлексивно-творческий подход в непрерывном профессиональном образовании (методология взаимодействия психологии, акмеологии, конфликтологии, андрагогики). – Бийск: БиГПИ, 1994.
- Семенов И.Н. Психология научного творчества Я.А.Пономарева во взаимодействии с российскими учеными // Психология творчества: школа Я.А.Пономарева. / Под ред. Д.В.Ушакова. (Серия: Научные школы ИП РАН). М.ИП РАН. 2006. С. 597-623
- Семенов И.Н. С.Л.Рубинштейн: известный и неизвестный // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2009. N 3
- Семенов И.Н. Системно-методологическая и историко-научная рефлексия как средства прогресса психологии // Прогресс в психологии: критерии и признаки. М. Изд-во ИП РАН. 2009. С. 210-236
- Семенов И.Н. Человеческий капитал и человеческий фактор производительности труда: психологические аспекты // X Международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества / Отв. ред. Е.Г.Ясин. Т. 1. М. Всемирный банк - ГУ ВШЭ. 2010. С. 505-512
- Семенов И.Н. Рефлексивно-гуманитарная психология и педагогика творчества // Российские научные школы. Т. 3. М. Изд-во Российской Академии Естествознания. 2010. С. 317-332
- Семенов И.Н. Экзистенциально-культуральная рефлексия во взаимодействии художественного и научного творчества в эпохе Серебряного века // Творчество: от биологических оснований к социальным и культурным феноменам / Под ред. Д.В.Ушакова (Серия: Научные школы ИП РАН). М. ИП РАН. 2011.- с. 606-624
- Семенов И.Н. Рефлексия проблем периодизации истории психологии и дифференциация этапов ее развития // Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. 2012. N 1. С. 62-76
- Семенов И.Н. Этапы, методология, направления и методология исследований рефлексии в Московском психологическом институте // Мир психологии.. 2012. N 4.
- Семенов И.Н. Кафедра общей психологии МГУ как колыбель университетского профессионального образования психологов и изучения рефлексии // Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. 2012. N 5-6. С. 112-133
- Семенов И.Н. Рефлексивная психология инновационного образования. М. 2013 – 178 с.
- Семенов И.Н. Системодетельностная методология и рефлексивная психология мышления. Монография. Ногинск. Аналитика Родис. 2014
- Семенов И.Н. Рефлексия персонологии жизнестворчества В.П.Зинченко и развитие культурно-исторической психологии, педагогики, эргономики // Культурно-историческая психологии. 2014. N 2
- Семенов И.Н. Международное сотрудничество в изучении рефлексии как ресурса человеческого капитала в обеспечении здоровья и образования // Рефлексивные процессы и управление. Материалы X Международного симпозиума. М. Когито-Центр. 2015. С. 182-188

- Семенов И.Н., Болдина Т.Г. (отв. ред.-сост.). Проектно-исследовательский подход в рефлексивной психологии инновационного образования. Международная коллективная монография. М. ИРПТиГО. 2011
- Семенов И.Н., Зарецкий В.К., Реньге В.Э. Концептуальные схемы исследования и проектирования трудовой деятельности // Развитие эргономики в системе дизайна. Боржоми. Общество психологов Грузии. 1978. С. 172-179 (Грузия)
- Семенов И.Н., Спиро Дж., Ковалева Н.Б. и др. Сфера образовательных услуг в системе непрерывного образования США / Международное издание под ред. М.В.Кларина. М. Российско-американский центр непрерывного образования при Институте теоретической педагогики и международных исследований в образовании РАО. М. РАО. 1994.
- Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Типы взаимодействия наук и методологические ориентации психологии творчества и рефлексии // Наука – о человеке /Под ред. Б.Ф. Ломова, Е.В.Филипповой. М. ИП РАН. 1990
- Семенов И.Н. Рефлексия жизнедеятельности М.Г. Ярошевского и развития психологии научного творчества, науковедения, истории и теории психологии // Мир психологии. 2015. N 3. С.276-299
- Смирнов А.А. Развитие и современное состояние психологической науки в СССР / Под ред. М.Г.Ярошевского. М. Педагогика. 1975 – 352 с.
- Соловьев В.С. Кризис западной философии. Против позитивистов. СПб. 1874
- Троицкий М.М. Немецкая психология в текущем столетии. Историческое и критическое исследование с предварительным очерком успехов психологии со времен Бэкона и Локка. СПб. 1867
- Троицкий М.М. Наука о духе. В 3-х ТТ. М. 1882
- Троицкий М.М. Современное учение о задачах и методах психологии. Речь, произнесенная в первом публичном заседании психологического общества, состоящего при Московском университете 14 мая 1885 г., М. 1885. С. 6
- Тюльпанова О., Селютина Г., Семенов И. Методологические основания инновационной работы. Монография. Саарбрюккен. Ламбкрт. 2013 (Германия)
- Челпанов Г.И. Сочинения. Т. 1, 2. М. ПИ РАО. 2010
- Шеварев П.А. Обобщенные ассоциации в процессах мышления // Исследования мышления в советской психологии. М. Наука.1966
- Щедровицкий Г.П. Механизмы работы семинаров Московского методологического кружка //Вопросы методологии. 1998. N 1-2
- Щедровицкий Г.П. Коммуникация, деятельность, рефлексия //Исследование речемыслительной деятельности. Алма-Ата. 1973
- Щедровицкий Г.П., Алексеев Н.Г., Непомнящая Н.И., Розин В.М. и др. Педагогика и логика. М. 1968; 1993
- Шуляк Н.В., Дюков В.М., Семенов И.Н. Модель основной (подростковой) школы. Проектирование универсальных действий в подростковой школе. Саарбрюккен. Ламберт. 2014 – 176 с. (Германия)
- Юркевич П.Д. Язык физиологов и психологов. М. 1962

- Ярошевский М.Г. Логика развития науки и научная школа //Школы в науке /Под ред.С.Р.Микулинского, М.Г. Ярошевского. М. Наука. 1977 - С. 7-97
- Давыдова Г.И., Семенов И.Н. Диалогическое взаимодействие с учащимися как фактор развития творческого профессионализма педагога / Г.И.Давыдова, И.Н.Семенов // PRACE NAUKOWE. Wyzszej Szkoły Pedagogicznej w Czestochowie. - Seria: Wychowanie techniczne - 1999. - P. 225-231 (Польша).
- Семенов И.Н. Формирование мышления и самосознания личности в рефлексивно-развивающих средах непрерывного образования //Международен диалог: Исток – Задля (Култура, сјавјанство и економија). Свети Николе. Р. Македонша-Тамбов. Руска Федерација. МЦСП. 2012. С. 395-403 (Македонија).
- Alexejev N.G., Semenov I.N., Zaretskiy V.K. etc. Proceedings of the First Finnish-Soviet Symposium on Creativity. / Ed.: Ponomarev J.A., Saarynen A. Helsinki. 1985 (Финляндия).
- Matthaus W. Sowjetische Denkpsychologie. Verlag fur Psychologie. Gottingen, Toronto, Zurich. 1988 – 892 S. (Германия, Канада, Швейцария).
- Semionov I.N. An empirical psychological study of thought processes in creative problem-solving from the perspective of the theory of activity // Soviet Psychology. 1978. 16. N 4. p. 3-46 (USA, NY)
- Semenov I.N. The Psychology of Reflexion in the Scientific Work of S.L.Rubinshtein // The Psychology Journal. 1989. № 4. (USA)
- Semyonov I.N. Philosophy of Humanization of education and Reflexiveness of Dialogue //Reflexive Processes and control. International Interdisciplinary Scientific and Practical Journal. Vol. 2002. N 1. P. 95-101 (Russland)
- Semenov I.N. Milestones and logic of formation of reflexive psychology at the end of XX-XXI centuries // Psychology. Historical-critical Reviews and Current Researches. 2013. N3-4. pp. 52-75

Семенов И.Н.

SOCIETY OF PSYCHOLOGISTS IN RUSSIA - HISTORY OF DEVELOPMENT (130th anniversary of Society of Psychologists at the University of Moscow)

Abstract

The article analyzed 130 years of historical development of contemporary “Russian Psychological Community.” It examines the scientific and organizational activity of the founders of “Society of Psychologists” on the University of Moscow M.M Troicki, other presidents of this society (N.J Groto, M.L Lopatin I.A Iljina) as well as the president of Moscow Society of Psychologists G.I. Chelin, who in the year 1912 founded the Psychology Institute at the University of Moscow. Additionally, the

history Moscow Society of Psychologists is examined as essential and initial period for creation Russian Society of Psychologists. The article gives special attention to analysis of scientific work of the most active sectors in 20th century, sector of Society of Psychology like “Commission for logic and psychology of thought” 1950 – 1970 and section of “Psychology of society” 1970 – 1990 as embodiment of extensive work of a relevant RSP sector. In connection to this it examines the scientific agency of their leaders psychologists P.A Shevarev, J.A Ponomarov and Philosopher G.P. Ščedrovicki, N.G Alekseev. At the end, the tendencies for research of Psychology of creation were revealed as well as further devotion of scientific activity of the Russian Psychological Community at the end of 20th and the beginning of the 21st century.

Keywords: Psychology, science, philosophy, pedagogy, science of men, Russia, Society of Psychologists, scientific activity, thinking, creation.

ИСТОРИЈА РАЗВОЈА „ДРУШТВА ПСИХОЛОГА“ У РУСИЈИ (На 130-ту годишњицу „Психолошког друштва“ при Московском универзитету)

Резиме

У чланку се анализира 130-годишња историја развоја савременог „Руског психолошког друштва“. Третира се научно-организациона делатност оснивача „Психолошког друштва“ при Московском универзитету М.М. Троицког, других председника овог Друштва (Н.Ј.Грота, М.Л. Лопатина, И.А. Иљина), као и председника „Московског психолошког друштва“ Г.И. Челпанова, који је 1912. год. у Москви основао Институт психологије при Московском универзитету (МПД). При томе се историја стварања „Московског психолошког друштва“ разматра као почетни предреволуциони период стварања „Руског психолошког друштва“ (РПД). Посебна пажња у чланку је посвећена анализи научне делатности најактивнијих одељења у XX веку, одељења Психолошког друштва, као што су „Комисија за логику и психологију мишљења“ 1950 – 1970. год. и секције „Психологија друштва“ 1970 – 1990. год. као демонстрација преседана интензивног рада релевантних одељења РПД. С тим у вези се разматра научна делатност њихових руководилица: психолога П.А. Шеварева, Ј.А. Пономарева и филозофа Г.П. Шчедровицког, Н.Г. Алексејева. На крају су показане тенденције проучавања психологије стваралаштва и даље усмерености научне делатности Руског психолошког друштва на преласку из XX у XXI век.

Кључне речи: психологија, наука, филозофија, педагогија, наука о човеку, Русија, психолошко друштво, научна делатност, мишљење, стваралаштво

ГОДИШЊАК ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача
Проф. др Наталија Јовановић, декан

Корице
Димитрије Станојевић

Прелом
Милан Д. Ранђеловић

Формат
17 x 24 cm

Тираж
50 CD-R

Ниш 2017.

ISSN 1451-5407

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

159.9

ГОДИШЊАК за психологију / главни и
одговорни уредник Весна Анђелковић.
– Год. 13, бр. 15 (2016)- . – Ниш (Ћирила и
Методија 2) : Филозофски факултет, 2017-
. - 24 cm

Годишње. – Је наставак : *Godišnjak*
studijske grupe za psihologiju = ISSN
1451-1967

ISSN 1451-5407 = Годишњак за психологију

COBISS.SR-ID 108659468